

Univerzita Pardubice
Fakulta filozofická

Náboženské poměry na Chrudimsku v 17. a 18. století

Bc. Ladislav Nekvapil

Diplomová práce

2010

ZADÁNÍ DIPLOMOVÉ PRÁCE

(PROJEKTU, UMĚLECKÉHO DÍLA, UMĚLECKÉHO VÝKONU)

Jméno a příjmení: **Bc. Ladislav NEKVAPIL**
Studijní program: **N7105 Historické vědy**
Studijní obor: **Kulturní dějiny**
Název tématu: **Náboženské poměry na Chrudimsku v 17. a 18. století**
Zadávací katedra: **Katedra historických věd**

Z á s a d y p r o v y p r a c o v á n í :

Na základě analýzy pramenů církevní i státní provenience ze 17. a 18. století sledovat vývoj tajného nekatolictví na území Chrudimského kraje do vydání Tolerančního patentu. Zejména s využitím zповědních výkazů v pětiletých intervalech sledovat trend podílu nekatolického obyvatelstva v letech 1726 - 1781 na Chrudimsku, s návazností na edičně vydané zповědní seznamy (1671 - 1725). Dále zpracovat sociálně-náboženskou strukturu osob na panství Rychmburk, s využitím edice Soupisu podle víry z roku 1651. Zaměřit se na otázku sňatkových a kmotrovských vazeb na tomtéž panství v návaznosti na konfesijní příslušnost kmotrů a rodičů křtěnce, porovnáním dobové matriky z poloviny 17. století se Soupisem podle víry z roku 1651. V základních rysech sledovat průběh náboženských emigrací z Chrudimska v 17. a 18. století, zejména srovnáním příslušných pramenů s dosud vydanou literaturou. Při zpracování diplomové práce využívat přístupů historické antropologie.

Rozsah grafických prací:

Rozsah pracovní zprávy:

Forma zpracování diplomové práce: **tištěná/elektronická**

Seznam odborné literatury:

MATUŠÍKOVÁ, Lenka - PAZDEROVÁ, Alena (edd.). Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Chrudimsko 1 - 3. Praha, 2001. ISBN 80-85475-74-X. ADÁMEK, Karel Václav. Listiny k dějinám lidového hnutí náboženského na českém východě v XVIII. a XIX. věku. Díl 1, z let 1750 - 1782. Praha, 1911. NEŠPOR, Zdeněk R. Náboženství na prahu nové doby. Česká lidová zbožnost 18. a 19. století. Ústí nad Labem, 2006. ISBN 80-86971-06-6. NEŠPOR, Zdeněk R (ed.). Čeští nekatolíci v 18. století. Mezi pronásledováním a náboženskou tolerancí. Ústí nad Labem, 2007. ISBN 978-80-86971-27-8. REZEK, Antonín. Dějiny prostonárodního hnutí náboženského v Čechách od vydání tolerančního patentu až na naše časy, Část 1. Praha, 1887. ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. Stručně o pobělohorských exulantech. Praha, 2005. ISBN 80-7017-022-0. ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. Běh života českých emigrantů v Berlíně v 18. století. Praha, 1999. ISBN 80-7017-253-3. ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. Z nouze o spasení. Česká emigrace v 18. století do Pruského Slezska. Praha, 1992. ISBN 80-7072-948-1.

Vedoucí diplomové práce:

prof. PhDr. Eduard Maur, CSc.
Katedra historických věd

Datum zadání diplomové práce: **30. dubna 2009**

Termín odevzdání diplomové práce: **31. března 2010**

prof. PhDr. Petr Vorel, CSc.
děkan

L.S.

doc. PhDr. Tomáš Jiránek, Ph.D.
vedoucí katedry

V Pardubicích dne 30. listopadu 2009

Prohlašuji:

Tuto práci jsem vypracoval samostatně. Veškeré literární prameny a informace, které jsem v práci využil, jsou uvedeny v seznamu použité literatury.

Byl jsem seznámen s tím, že se na moji práci vztahují práva a povinnosti vyplývající ze zákona č. 121/2000 Sb., autorský zákon, zejména se skutečností, že Univerzita Pardubice má právo na uzavření licenční smlouvy o užití této práce jako školního díla podle § 60 odst. 1 autorského zákona, a s tím, že pokud dojde k užití této práce mnou nebo bude poskytnuta licence o užití jinému subjektu, je Univerzita Pardubice oprávněna ode mne požadovat přiměřený příspěvek na úhradu nákladů, které na vytvoření díla vynaložila, a to podle okolností až do jejich skutečné výše.

Souhlasím s prezenčním zpřístupněním své práce v Univerzitní knihovně.

V Pardubicích dne 31. 3. 2010.

Ladislav Nekvapil

Souhrn

Práce se zaměřuje na otázku náboženských poměrů v Chrudimském kraji v 17. a 18. století. Je zpracována na základě kombinace různých druhů dobových archivních pramenů. Větší pozornost je věnována náboženské situaci na panství Rychmburk od poloviny 17. století až do konce 18. století.

Klíčová slova

náboženství, rekatolizace, Chrudimský kraj, 17. století, 18. století, emigrace, kacířství

Title

Religious situation at Chrudim region in the 17th and 18th century

Abstract

The essay is concentrated on the question of religious situations in the 17th and 18th century at Chrudim region. It's prepared on the base of combination of different historical sources. The longer part of the essay is interested in religious situation at the Rychmburk manor house from the half of 17th century till the end of the 18th century.

Keywords

religion, recatholicism, Chrudim region, 17th century, 18th century, emigration, heresy

Poděkování

Na tomto místě bych rád poděkoval v první řadě panu profesoru Eduardu Maurovi za vstřícný přístup, příkladné metodické vedení a podnětné připomínky, které mi významně pomohly při psaní této diplomové práce. Dále bych chtěl poděkovat pracovníkům Státního oblastního archivu v Zámrsku, Státního okresního archivu v Chrudimi a Národního archivu v Praze, kteří vždy velmi ochotně splnili má přání. V neposlední řadě patří můj obrovský dík mým nejbližším, kteří pro mě byli během studia nezanedbatelnou oporou duševní i materiální.

Obsah

1.	Úvod	1
1.1.	Obecný úvod a cíle práce.....	1
1.2.	Prameny a literatura	4
2.	Náboženská situace v Čechách po roce 1620	14
3.	Náboženské poměry na Chrudimsku v polovině 17. století	21
3.1.	Geografický a hospodářský obraz Chrudimského kraje	23
3.2.	Rekatolizace na Chrudimsku v 17. století	26
3.3.	Náboženská situace na Chrudimsku na základě Soupisu poddaných podle víry z roku 1651	29
3.3.1.	Náboženská situace na panstvích Chrudimského kraje v roce 1651	31
3.3.2.	Náboženská situace na statcích a dvorech v Chrudimském kraji v roce 1651 ..	35
3.3.3.	Náboženská situace v královských městech v roce 1651	37
3.3.4.	Religiozita osob šlechtického stavu.....	38
3.4.	Sonda: Kmotrovské vazby ve farnosti Hlinsko (1645-1650) z hlediska sociálně-náboženského.....	41
4.	Náboženské poměry na Chrudimsku v 18. století	51
4.1.	Církevní správa Chrudimského kraje v 18. století.....	53
4.1.1.	Vývoj vikariátů.....	53
4.1.2.	Vývoj farní správy	57
4.2.	Vývoj nekatolictví v Chrudimském kraji v 18. století v zrcadle zpovědních výkazů ..	63
4.3.	Náboženská situace v Chrudimském kraji po vydání Tolerančního patentu v roce 1781	74
4.4.	Náboženská emigrace z Chrudimského kraje v 18. století	79
4.4.1.	Sasko a Lužice	81
4.4.2.	Berlín a okolí	86
4.4.3.	Pruské Slezsko.....	88
5.	Obraz náboženského vývoje panství Rychmburk v 17. a 18. století.....	93
5.1.	Geograficko-hospodářský charakter panství Rychmburk a jeho historicko-náboženský vývoj	95
5.2.	Náboženské poměry na Rychmbursku v polovině 17. století.....	101
5.3.	Sociálně-náboženská struktura panství Rychmburk v polovině 17. století s přihlédnutím k hospodářsko-sociální situaci.....	104

5.3.1.	Hospodářsko-sociální situace na panství Rychmburk na základě českých katastrů	104
5.3.2.	Sociálně-náboženská struktura panství Rychmburk v roce 1651	122
5.3.3.	Shrnutí výsledků studia sociálně-náboženské struktury panství Rychmburk v polovině 17. století	140
5.4.	Projevy nekatolictví v 18. století	144
5.4.1.	Situace na panství Rychmburk po vydání Tolerančního patentu 13. října 1781	146
5.5.	Causa haeretica Joannis Koudelka ex pago Pusta Kamenice	158
6.	Závěr	174
7.	Seznam pramenů a literatury	178
8.	Seznam tabulek a grafů	185
9.	Seznam příloh	187

1. Úvod

1.1. Obecný úvod a cíle práce

Předkládaná práce tematicky i časově navazuje na bakalářskou práci, obhájenou na Katedře historických věd Filozofické fakulty Univerzity Pardubice v roce 2008.¹ Samotné jádro bakalářské práce vycházející z analýzy *Soupisu poddaných podle víry z roku 1651* přitom bylo zachováno, některé aspekty náboženské struktury byly rozšířeny či upraveny.

V rámci bakalářské práce jsem se pokusil nejen o zpracování náboženských poměrů v tehdejší Chrudimském kraji v době pobělohorské, ale také o stanovení některých směrů v bádání o nekatolících doby předtoleranční, jimiž by bylo možné se vydat a na danou problematiku navázat. Toho jsem se pokusil využít při zpracování diplomové práce, kdy jsem rozšířil zejména pramennou základnu, která byla ke studiu náboženských dějin 17. a 18. století využita pouze minimálně, v některých případech nebyla využita doposud. Důležitá je pak také vhodná vzájemná kombinace a komparace těchto pramenů, ať už se jedná o prameny stejné či rozdílné provenience.

Nyní bych chtěl v krátkosti nastínit strukturu této práce. V jejím úvodu jsem se pokusil o shrnutí a kritické zhodnocení použitých pramenů a základní literatury, ze kterých tato studie primárně čerpá. V případě literatury se tedy nejedná o výčet absolutní, nýbrž o průřez staršími i nejnovějšími pracemi z okruhu rekatolizace a především tajného nekatolictví v českých zemích.

První samostatná kapitola je věnována obecnému přehledu rekatolizačních snah po bitvě na Bílé hoře v roce 1620 a tendencím, které hrály roli v tehdejší procesy konfesionalizace habsburské monarchie zejména za vlády Ferdinanda II.

Další část práce už je úzce zaměřená na náboženskou problematiku v regionálním rámci Chrudimského kraje a je postavená na detailní analýze zmíněného *Soupisu poddaných podle víry z roku 1651*, respektive jeho edice. Tento oddíl je uveden podkapitolou věnující se geografické a částečně hospodářské charakteristice sledovaného území, nechybí zde ani krátký nástin rekatolizačního úsilí na Chrudimsku. Samotný rozbor náboženské příslušnosti obyvatel je z praktického důvodu rozdělen do částí, které samostatně sledují situaci na panstvích, statečích a v královských věnných městech. Důvod tohoto členění je uveden v úvodu příslušné podkapitoly. Krátká stať je v rámci tohoto oddílu věnována také religiozitě

¹ NEKVAPIL, Ladislav. *Náboženské poměry na Chrudimsku v polovině 17. století*. Pardubice, 2008. Bakalářská práce.

šlechty. Situaci v 17. století jsem se pokusil dokreslit sondou týkající se kmotrovských vazeb ve farnosti Hlinsko kolem poloviny století z pohledu sociálně-náboženského, kdy hlavní metodou je právě komparace dobové matriky narozených (resp. křtěných) se soupisem podle víry.

Následující část diplomové práce je zaměřena na výzkum tajného nekatolictví na Chrudimsku v 18. století v souvislosti s vývojem a rekonstrukcí farní správy v tomto období. Hlavními prameny jsou zde *zповědні seznamy* (později *výkazy*) pražské arcidiecéze a soupisy duchovenstva (*Catalogus cleri*). Vývoj tajného nekatolictví je sledován až do doby po vydání *Tolerančního patentu* v roce 1781. Pozornost jsem v této části věnoval i náboženské emigraci především v 18. století (s jistými přesahy), zejména jsem se soustředil na exulanty pocházející z území Chrudimského kraje.

Poslední kapitola této studie zároveň tvoří zhruba polovinu celé práce. Je zaměřená na detailní studium náboženských poměrů na panství Rychmburk v 17. a 18. století. Toto dominium se vyznačovalo velice početným a vytrvalým hnutím nekatolíků a dovoluji si tvrdit, že tvořilo největší „baštu“ tajného i tolerančního nekatolictví ve východních Čechách. V úvodu této kapitoly jsou zmíněna nejen geograficko-hospodářská specifika rychmburského panství, ale také krátký vývoj jeho držby. Detailní pozornost je věnována sociálně-náboženské struktuře panství v polovině 17. století, která je zpracována na základě kombinace soupisu podle víry s prvními českými katastry (*Berní rulou* a *Tereziánským katastrem*). Hlavní snahou zde bylo zjistit, jaké sociální vrstvy byly především nositeli náboženských idejí nekatolíků. Stranou jsem nenechal ani sledování situace ve století 18., především jsem se zaměřil na dobu okolo vydání *Tolerančního patentu*, kdy byla na Rychmbursku zaznamenána řada potyček mezi katolíky a nekatolíky. Závěr kapitoly pak přibližuje osudy jednoho nekatolíka a jeho rodiny v polovině 18. století. Příběh tohoto „kacíře“ velice hezky dokumentuje styky tehdejších nekatolíků s protestantskou cizinou a zároveň odhaluje přístup katolické církve k těmto „jinověrcům“.

Zde bych zakončil charakteristiku struktury této práce, doplním pouze, že studie je doplněna řadou tabulek, které mají za úkol přehledně prezentovat sledované jevy. Jedním z výstupů je také mapa výskytu nekatolického obyvatelstva na území Chrudimského kraje v polovině 17. století, umístěná v přílohách na konci práce.

Na závěr bych chtěl shrnout hlavní cíle, které si tato práce určila a které byly částečně naznačeny již na předchozích řádcích. Prvním z nich je zcela jistě vytvoření co nejobektivnějšího obrazu náboženských poměrů na Chrudimsku od poloviny 17. do konce 18. století, což je do značné míry ovlivněno a omezeno pramennou základnou, kterou dnes

máme ke studiu tajného nekatolictví k dispozici. Dalším ze záměrů je pokusit se objasnit podstatu pobělohorského tajného nekatolictví a postihnout vlivy působící na jeho přetrvávání do doby toleranční. V neposlední řadě si tato práce klade za cíl osvětlit náboženské poměry a vztahy v rámci jednotlivých sociálních skupin v 17. století na případu panství Rychmburk.

Shora jmenované vytknuté cíle dále doplňuje celá řada otázek z oblasti náboženských dějin českých zemí raného novověku, kterými se budu v rámci této práce zabývat, není však dle mého názoru účelem úvodu tyto všechny uvádět.

1.2. Prameny a literatura

Jedním ze základních pramenů pro zpracování této stati je edice *Soupisu poddaných podle víry z roku 1651* pro Chrudimský kraj.² *Soupis poddaných podle víry* je velice cenným a zároveň ojedinělým pramenem v celoevropském rámci. Vznikl na popud královských místodržících v poslední fázi pobělohorské rekatolizace Čech. Byl pořizován vrchnostenskými kanceláři, někdy i samotnými vrchnostmi na jednotlivých panstvích, popř. statcích a ve městech. Ne ze všech oblastí, kterých se dotkla soupisová akce, se zachovaly stejně kvalitní záznamy, z některých panství se soupisy dochovaly zlomkovitě, z některých žádné. Poměrně kompaktní a většinové území je tímto pramenem pokryto na Loketsku, Berounsku, Rakovnicku, Čáslavsku, Hradecku, Bydžovsku a Chrudimsku.³ Soupisy, pokud byly zpracovány kvalitně, nabízejí velký informační potenciál, který je možné využít při studiu náboženských a sociálních dějin či demografických jevů. V kombinaci s jinými prameny se badatelské možnosti ještě více rozšiřují, zejména ve spojení s *Berní rulou* (1654) je možné hlouběji sledovat socioprofesionální struktury rozšířené o majetkové aspekty.⁴ Co se týče vlastních dat, která soupisy poskytují, je možné pracovat s údaji, jako je jméno a příjmení uváděné u přednosta domácnosti, dále sociální postavení (sedlák, chalupník, podruh ad.) či funkci, kterou jedinec zastával například v rámci samosprávy obce (rychtář, radní, konšel apod.). V případě služebnictva, tedy poddaných, kteří nedisponovali vlastním nemovitým majetkem, je většinou uvedeno pouze křestní jméno a věk. U všech osob bývá zpravidla uváděn věk a náboženské vyznání, které mohlo být buď katolické, nebo nekatolické s poznámkou, zda je, či není u dotyčného člověka naděje na obrácení na „pravou“ víru katolickou. Soupisy obsahují navíc informace týkající se církevní správy daného panství, tedy počet farních a filiálních kostelů, příjmy farářů ad. Tyto informace bývají umístěny za poslední vesnicí, která je v rámci panství zmíněna. Podle míry důslednosti patrimoniálních úředníků mohou soupisy z jednotlivých panství a statků obsahovat další zajímavé údaje.

Edice soupisů pro jednotlivé kraje jsou zpravidla opatřeny předmluvou, kterou editorky jednotlivých dílů často vyplnily velice užitečnými informacemi o geografii a členění sledovaného území, vždy na konci posledního dílu edice je připojen rejstřík obcí a nepřiliš kvalitní mapa.

² MATUŠÍKOVÁ, Lenka – PAZDEROVÁ, Alena (edd.). *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Chrudimsko I-3*. Praha, 2001. ISBN 80-85475-74-X.

³ MAUR, Eduard. *Soupis poddaných podle víry z roku 1651*, 22 sv., Praha, Státní ústřední archiv v Praze 1993-2003. In *Folia Historica Bohemica* 21, 2005, s. 333-335. ISBN 80-7286-076-3. ISSN 0231-7494.

⁴ Tamtéž.

V krátkosti se nyní zaměřím na edici soupisů poddaných pro Chrudimský kraj,⁵ kterou jsem měl možnost velmi detailně prostudovat a seznámit se tak s jejími přednostmi i nedostatky. Této edici věnoval pozornost i Eduard Maur, který v časopise *Historická demografie* svazky týkající se Chrudimska recenzoval.⁶ Jak bylo uvedeno výše, Chrudimský kraj patřil k oblastem, které byly z územního hlediska soupisy pokryty většinou, pouze v případě šesti menších statků (při srovnání s *Berní rulou*) se záznamy nedochovaly.⁷ *Soupis podle víry* pro Chrudimsko tedy zachycuje údaje pro 16 panství, 17 statků, 3 věnná města a 3 svobodné dvory. Celkový počet osob, které jsou v soupisu uvedeny jmenovitě, přesahuje 46 tisíc.⁸ Největšími územními celky s počtem zaznamenaných osob nad 8 tisíc jsou panství Pardubice, Lanškroun a Litomyšl. Bohužel v soupisu nejsou uváděny děti od svého narození, ve většině případů se v seznamech nacházejí údaje o dětech ve věku od deseti až dvanácti let, tedy z doby po první absolvované zpovědi. Celková kvalita záznamů se jeví jako velice dobrá, pouze na jednom panství chybí údaje o věku evidovaných osob. Záznamy z jednotlivých panství jsou navíc psány česky, až na výjimku statku Bělá, kde je soupis vyhotoven v němčině.

Velmi pozitivně hodnotím úvod k edici (předmluvu), který je poměrně obsáhlý a potenciální čtenář v něm najde přehledný popis geografie a správy Chrudimského kraje, navíc je doplněn údaji částečně zpracovanými ze samotného soupisu.

Zmíněná edice však má i své slabiny, jednou z nich je nedostatečný rejstřík obcí, připojený na konci třetího dílu. Ten v mnoha případech uvádí pouze současné názvy obcí, v některých případech se obec v rejstříku nenachází vůbec. Proto je nezbytné při studiu edice doplňovat takovéto mezery použitím jiných pomůcek, např. Doskočilova *Popisu Čech*.⁹ Velice nekvalitní je i přiložená mapka Chrudimského kraje, která kromě tehdejších krajských hranic nezobrazuje nic pro badatele použitelného, jelikož nedošlo ani k naznačení hranic mezi jednotlivými panstvími, natož alespoň k zanesení obcí s farními a filiálními kostely. Poslední věcí, kterou bych chtěl této edici vytknout, je značná chybovost některých údajů. Pominu-li občasné nepřesnosti v názvech obcí, musím se zmínit především o chybách početních a také o často nesprávném uvedení náboženské příslušnosti některých jedinců. Při detailním sčítání

⁵ MATUŠÍKOVÁ, Lenka – PAZDEROVÁ, Alena (edd.). *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Chrudimsko 1-3*.

⁶ MAUR, Eduard. *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Chrudimsko 1-3*, zpracovaly Lenka Matušková a Alena Pazderová. In *Historická demografie* 26, 2002, s. 212-216. ISBN 80-7330-019-2. ISSN 0323-0937.

⁷ Viz úvod MATUŠÍKOVÁ, Lenka – PAZDEROVÁ, Alena (edd.). *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Chrudimsko 1-3*.

⁸ Tamtéž.

⁹ DOSKOČIL, Karel (ed.). *Berní rula 2. Popis Čech 1654: Souhrnný index obcí, osad a samot k berní rule*. Praha, 1953.

jednotlivých osob je možné v mnoha případech narazit na špatný finální součet obyvatel obce, což v konečném důsledku znamená nepřesný údaj o počtu osob za celé panství. V několika případech je možné narazit i na nesprávné či nejednoznačné určení náboženské příslušnosti uváděných jedinců, aniž by došlo k vysvětlení těchto skutečností v poznámkovém aparátu. Těžko však bez detailního porovnání tištěné edice s archivním pramenem mohu jednoznačně tvrdit, na čí straně chyba vznikla, jisté však je, že některé části edice by si zasloužily preciznější zpracování.

Přesto však je tento editorský počín neocenitelným přínosem historickému bádání, díky němuž došlo k zpřístupnění ojedinelého pramene širšímu okruhu zájemců o studium náboženských, demografických či sociálně-hospodářských jevů.

Soupis poddaných podle víry z roku 1651 je pramen, který se stále využívá spíše v regionálním historickém bádání. Jeho syntetické zpracování pro všechny oblasti Čech, ve kterých byl pořízen, s případným doplněním o soupisy needitované, uložené ve fondech velkostatků, by byla práce pro jednotlivce dosti namáhavá a časově velice náročná. Komplexní zpracování soupisu podle víry vedoucí k objasnění náboženských poměrů v polovině 17. století v celozemském rámci tak teprve na historiky čeká. Přesto však dosud vznikla řada regionálně zaměřených studií, ve kterých byl soupis využit k objasnění zajímavých jevů. Jedním z prvních historiků, který začal se soupisem významněji pracovat, je například Eduard Maur, jenž s jeho využitím vydal řadu studií v odborných periodikách.¹⁰ Jedna z jeho prvních prací, která využila soupisu poddaných jako pramene, se týkala problematiky populačního vývoje na komorních panstvích po skončení třicetileté války.¹¹ Několik studií čerpajících ze soupisu poddaných se v posledních letech objevilo i od jiných autorů, např. na stránkách *Historické demografie*, z nichž mohu jmenovat například dvojici již zmíněných editorek Matušíková – Pazderová, která se zaměřila na věkové složení dětí uváděných v *Soupisu poddaných podle víry*.¹² Další prací využívající daný pramen je studie Michaely Holubové, která se zabývala strukturou obyvatelstva dobrovické farnosti,¹³ nebo

¹⁰ Např. MAUR, Eduard. Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století. In *Československý časopis historický* XIX, 1971, č. 6, s. 839-870. ISSN 0045-6187.

MAUR, Eduard. Čeleď a tovaryši v Čechách v soupisu podle víry z roku 1651. In *Historická demografie* 23, 1999, s. 85-135. ISBN 80-85950-72-3. ISSN 0323-0937.

CERMAN, Markus – MAUR, Eduard. Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách 1650-1750. In *Český časopis historický* 98, 2000, č. 4, s. 737-774. ISSN 0862-6111.

¹¹ MAUR, Eduard. Populační vývoj českých komorních panství po válce třicetileté. In *Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica* 3, 1972, s. 9-80.

¹² MATUŠÍKOVÁ, Lenka – PAZDEROVÁ, Alena. Alterszusammensetzung der Kinder im „Verzeichnis der Untertanen nach dem Glauben vom Jahre 1651“. In *Historická demografie* 17, 1993, s. 53 -63. ISSN 0323-0937.

¹³ HOLUBOVÁ, Michaela. Obyvatelstvo dobrovické farnosti v *Soupisu poddaných podle víry z roku 1651*. In *Historická demografie* 26, 2006, s. 37-61. ISBN 80-7330-019-2. ISSN 0323-0937.

práce Mileny Lenderové, která použila soupis podle víry k výzkumu sociálních, náboženských i hospodářských poměrů v Hradci Králové v polovině 17. století.¹⁴

Významným výstupem, který vznikl kombinací různých pramenů včetně *Soupisu poddaných podle víry 1651*, je sborník s názvem *Sociale Strukturen in Böhmen*.¹⁵ Ten je výsledkem dlouhodobého výzkumu českých a rakouských historiků. Sborník byl vydán v roce 2002 a je tvořen samostatnými studiemi, mezi kterými však existuje tematická spojitost, reprezentovaná rozbořením hospodářského a sociálního charakteru českých panství v 16.–19. století. Použitými prameny, které jsou základem pro jednotlivé studie, jsou mimo soupisu podle víry také české katastry (včetně *Berní ruly*), pozemkové knihy, poddanské soupisy a řada dalších materiálů. Především pak propojení soupisu podle víry s *Berní rulou*, coby pramenů z takřka stejné doby, umožnilo například porovnat průměrný počet osob přítomných v jednotlivých domácnostech v závislosti na rozloze osévané půdy.

Do budoucna snad lze očekávat větší využití *Soupisu poddaných podle víry z roku 1651* ze strany historiků. Navíc v kombinaci s prameny jinými je možné sledovat velice zajímavé jevy z různých oblastí náboženských, sociálních či hospodářských dějin.

Soupis obyvatel podle víry z roku 1651 však zachycuje stav pouze v jednom konkrétním časovém bodě a z důvodu neexistence analogického pramene pro mladší období není možné sledovat změny evidovaných jevů, které se udály po jeho vzniku. Proto je při studiu náboženských poměrů nutné hledat alternativní prameny, na jejichž základě by bylo alespoň částečně možné určit vývojové tendence v této oblasti. Jedním z takových pramenů, které jsem využil pro studium náboženských poměrů na Chrudimsku ve druhé polovině 17. a v první třetině 18. století, jsou zповědňní seznamy pražské arcidiecéze, které byly edičně zpracovány pro období let 1671-1725 Josefem Vítězslavem Šimákem.¹⁶

Po několikaleté přestávce začaly od druhé poloviny 30. let 18. století na tradici zповědňních seznamů navazovat zповědňní výkazy, tedy obdobný pramen, který se od prvně jmenovaného lišil zejména značným zestručněním evidovaných informací. Rozboru informační hodnoty tohoto pramene se věnuji podrobněji ve čtvrté kapitole této práce („*Náboženské poměry na Chrudimsku v 18. století*“), která je právě na analýze zповědňních výkazů pro Chrudimský kraj postavena. Velice vhodným pramenem pro kombinaci

¹⁴ LENDEROVÁ, Milena. Město Hradec Králové ve světle Soupisu obyvatelstva Čech podle víry z roku 1651. In *Východočeský sborník historický* 2, 1992, s. 131-140.

¹⁵ CERMAN, Markus – ZEITLHOFER, Hermann (Hg.). *Sociale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16. – 19. Jahrhundert*. Wien – München, 2002. ISBN 3-486-56657-1, 3-7028-0392-0.

¹⁶ ŠIMÁK, Josef Vítězslav (ed.). *Zповědňní seznamy arcidiecéze Pražské z let 1671-1725. Svazek 2.: Chrudimsko, Čáslavsko*. Praha, 1918.

se zpovědními výkazy (resp. seznamy) pražské arcidiecéze jsou soupisy duchovenstva, tzv. *Catalogus cleri*, které nabízejí doplnění údajů zpovědních výkazů o početní stavy a konkrétní obsazenost jednotlivých beneficií farním klérem, popř. kaplí pomocným duchovenstvem. Pro potřeby této práce byly využity výtisky *Catalogu cleri* pro léta 1741 a 1771.¹⁷

Jako sekundární pramen, který jsem v rámci této studie využil, lze označit matriku narozených z farnosti Hlinsko z let 1625-1650,¹⁸ na jejímž základě jsem pomocí komparace se soupisem podle víry z roku 1651 zpracoval sondu, která má za úkol poodhalit problematiku kmotrovských vazeb ve vesnickém prostředí z pohledu sociálně-náboženského okolo poloviny 17. století. Doposud se přitom tímto tématem u nás hlouběji zabývali pouze Miroslava Melkesová v případě farnosti Chýnov v jihovýchodních Čechách¹⁹ a Wulf Wäntig v oblasti Šluknovského výběžku (zejména Varnsdorf a Rumburk) v severních Čechách.²⁰ Wäntig se přitom primárně nezaměřil na sociálně-náboženskou stránku kmotrovství a křtu, ale spíše na problémy vycházející z bezprostředního styku českého rekatolizovaného a saského luterského prostředí v 17. století.

Závěr této práce tvoří kapitola týkající se osudů „kacíře“ Jana Koudelky z panství Rychmburk, o němž se dozvídáme z výslechových protokolů katolické církve,²¹ která dotyčného v roce 1750 vyšetřovala ohledně prodeje nekatolické literatury. Zmíněné protokoly v tomto případě tvoří jeden z důležitých pramenů, které je možné ke zkoumání náboženských jevů ve společnosti raného novověku taktéž využít.

Posledními sekundárními prameny, se kterými jsem pracoval, jsou edice prvních českých katastrů, resp. výtah z nich. Doskočilův *Popis Čech 1654*²² byl využit nejen k vysledování správných názvů obcí, ale v kombinaci s edicí *Tereziánského katastru*²³ také k nástinu hospodářsko-sociální problematiky na panství Rychmburk, jehož vývoji nejen náboženskému je v rámci této práce věnována značná pozornost.

¹⁷ Národní archiv Praha, Archiv pražského arcibiskupství I, inv. č. 2468, 2493, *Catalogus cleri* 1741, 1771.

¹⁸ SOA Zámorsk, Sbirka matrik východočeského kraje – FÚ Hlinsko, inv. č. 2191, sign. 213, fol. 1-142, Matrika NOZ, 1625-1704.

¹⁹ MELKESOVÁ, Miroslava. ADHIBERI SOLENT, QUI COMPATRES VOCANTUR. Kmotrovství ve venkovském prostředí raného novověku na základě výzkumu chýnovské farnosti. In *Historická demografie* 27, 2003, s. 63-122. ISSN 0323-0937.

²⁰ WÄNTIG, Wulf. *Grenzerfahrten. Böhmische Exulanten im 17. Jahrhundert*. Konstanz, 2007. ISBN 978-3-89669-612-0.

²¹ SOkA Chrudim, Fond Vikariátní úřad Skuteč, inv. č. 1798, č. kart. 20, Písemnosti týkající se případu Jana Koudelky z roku 1750.

²² DOSKOČIL, Karel (ed.). *Berní rula 2. Popis Čech 1654: Souhrnný index obcí, osad a samot k berní rule*. Praha, 1953.

²³ CHALUPA, Aleš a kol. (edd.). *Tereziánský katastr český. Sv. 1, Rustikál (kraje A-CH)*. Praha, 1964.

Nyní se dostávám k literatuře, které však na tomto místě nebudu věnovat zdaleka tolik pozornosti jako použitým pramenům. Uvedu zde pouze literaturu primární, tzn. základní práce k tématu pobělohorské rekatolizace 17. století a k náboženskému vývoji ve století následujícím, včetně významných prací týkajících se náboženské problematiky v regionálním rámci.

Jako jednu ze základních příruček k církevním dějinám v českých zemích v období pobělohorské rekatolizace je možné využít druhý díl monografie od Jaroslava Kadlece s názvem *Přehled českých církevních dějin*.²⁴ Tento titul naznačuje pouze základní náboženský vývoj od počátků reformace až po druhou světovou válku. Pro studium rekatolizace především z pohledu šlechty je k dispozici novější práce Jiřího Mikulce s příznačným názvem *31. 7. 1627 – Rekatolizace šlechty v Čechách*.²⁵ Jedná se o cennou práci, která reflektuje a shrnuje postavení nekatolické šlechty v českých zemích po Bílé hoře a její marný zápas s habsburskou církevní politikou. K tématu rekatolizace je dále k dispozici i několik sborníků, které vycházejí z konferencí konaných od 90. let 20. století, a které se buď zcela, nebo okrajově tématu rekatolizace a náboženským poměrům v 17. století věnovaly.²⁶

Je třeba se zde zmínit i o několika starších pracích, ze kterých se čtyři prvně jmenované zabývají otázkou reformace (protireformace) v Čechách a zbylé tři ukazují strukturu církevní správy z pohledu katolické církve, neboť jejich autoři (F. Krásl, K. Borový, A. Podlaha) patřili ke katolickému kléru. Jedním z průkopníků, který se tématu rekatolizace komplexně věnoval, byl Anton Gindely se svou prací *Geschichte der Gegenreformation in Böhmen*.²⁷ Další průkopnickou prací byla dnes již překonaná studie Antonína Rezka, ve které se však autor zamýšlel i nad fenoménem náboženských blouznivců a jejich genezí.²⁸ Další publikací, kterou zmíním, je práce Tomáše Bílka, ve které je komplexně shrnut postup rekatolizace v období od Bílé hory až po vydání *Tolerančního patentu* v roce 1781.²⁹ Autor se zde zabýval částečně i regionálními jevy, především pak pronásledováním nekatolíků

²⁴ KADLEC, Jaroslav. *Přehled českých církevních dějin. Díl 2*. Praha, 1991. ISBN 80-7113-003-6.

²⁵ MIKULEC, Jiří. *31. 7. 1627 – rekatolizace šlechty v Čechách: cí je země, toho je i náboženství*. Praha, 2005. ISBN 80-86515-54-0.

²⁶ Výběrem viz FRANCEK, Jindřich (ed.). *Rekatolizace v českých zemích. Sborník příspěvků z konference v Jičíně konané 10. září 1993*. Pardubice, 1995.; ČORNEJOVÁ, Ivana (ed.). *Úloha církevních řádů při pobělohorské rekatolizaci. Sborník příspěvků z pracovního semináře konaného ve Vranově u Brna ve dnech 4. – 5. 6. 2003*. Praha, 2003. ISBN 80-86197-49-2.; ZDICHYNEC, Jan (ed.). *Od konfesijní konfrontace ke konfesijnímu míru. Sborník z konference k 360. výročí uzavření vestfálského míru*. Ústí nad Orlicí, 2008. ISBN 978-80-7405-035-0.

²⁷ GINDELY, Anton. *Geschichte der Gegenreformation in Böhmen*. Leipzig, 1894.

²⁸ REZEK, Antonín. *Dějiny prostonárodního hnutí náboženského v Čechách od vydání tolerančního patentu až na naše časy, Část 1*. Praha, 1887.

²⁹ BÍLEK, Tomáš Václav. *Reformace katolická neboli obnovení náboženství katolického v Království českém po bitvě bělohorské*. Praha, 1892.

v jednotlivých krajích v letech 1650 až 1781. Poslední ze základního výčtu prací je krátká a stručná monografie „protestantského autora“ Hanuše Opočenského, která však neobsahuje pouze zkrácené dějiny protireformace (resp. rekatolizace), ale i kapitoly o exulantech či lidovém náboženském hnutí. Opočenský svůj výklad končí až obdobím po vydání *Tolerančního patentu*.³⁰

Dějiny církevní správy popisuje sice poměrně zastaralá, ale zcela jistě velmi kvalitní biografie arcibiskupa hraběte Arnošta Harracha, kterou sepsal kanovník pražské svatovítské kapituly dr. František Krásel.³¹ Jak je z podtitulu knihy patrné, nejedná se pouze o životopis významného pražského arcibiskupa, ale hlavně o detailní popis církevní správy v Čechách (v jednotlivých krajích), kterou zastřešovalo pražské arcibiskupství. Významnou prací, která v současnosti do jisté míry nahradila Kráslovu monografii, je obsáhlá publikace italského historika Alessandra Catalana,³² která velice zajímavým způsobem prezentuje osobu kardinála Arnošta Vojtěcha z Harrachu a jeho vliv na průběh rekatolizace v Čechách v období po bitvě na Bílé hoře až do konce jeho života. Autor vycházel zejména z arcibiskupových deníků a korespondence. Další práci z okruhu starší církevní literatury, která se přímo věnuje dějinám pražské diecése od jejího založení až do roku 1873, sepsal profesor teologie na Pražské univerzitě Klement Borový.³³ Jako poslední starší práci zde uvedu *Dějiny arcidiecése pražské za arcibiskupa Breunera (1694-1710)*,³⁴ jejímž autorem je Antonín Podlaha, který během svého života napsal řadu významných statí k dějinám církevní správy v Čechách v 17. až 19. století. Nověji se dějinám pražské arcidiecéze a její správě v období první vlny rekatolizace věnovala například Eliška Čáňová v obsáhlé studii založené na pečlivém archivním výzkumu, která vyšla ve *Sborníku archivních prací* v roce 1985.³⁵

Náboženské poměry na Chrudimsku v období rekatolizace v 17. století nejsou v regionální literatuře dostatečně podchyceny, po kritickém zhodnocení lze vycházet například z prací Karla Adámka, zejména z jeho dějin Chrudimska.³⁶

³⁰ OPOČENSKÝ, Hanuš. *Protireformace v Čechách*. 2. vydání. Praha, 1921.

³¹ KRÁSEL, František. *Arnošt hrabě Harrach, kardinál sv. církve římské a kníže arcibiskup pražský. Historicko-kritické vypsání náboženských poměrů v Čechách od roku 1623-1667*. Praha, 1886.

³² CATALANO, Alessandro. *Zápas o svědomí. Kardinál Arnošt Vojtěch z Harrachu (1598-1667) a protireformace v Čechách*. Praha, 2008. ISBN 978-80-7106-942-3.

³³ BOROVÝ, Klement. *Dějiny diecése pražské. Na památku 900letého jubilea pro Dědictví Svatojanské*. Praha, 1874.

³⁴ PODLAHA, Antonín. *Dějiny arcidiecése pražské od konce století 17. do počátku století 19. Díl 1, Doba arcibiskupa Jana Josefa hrab. Breunera (1694-1710). Část 1*. Praha, 1917.

³⁵ ČÁŇOVÁ, Eliška. *Vývoj správy pražské arcidiecéze v době násilné rekatolizace Čech*. In *Sborník archivních prací* 35, 1985, s. 486-560. ISSN 0036-5246.

³⁶ ADÁMEK, Karel. *Chrudimsko. Historické a statistické rozhledy*. Roudnice, 1878.

Mnohem více prací je však k dispozici k náboženským dějinám 18. století, a to jak pro dobu předtoleranční, tak období toleranční. Ze současných autorů se tomuto tématu věnuje například Zdeněk R. Nešpor, který v posledních letech vydal hned několik publikací týkajících se především lidového náboženství v 18. a 19. století.³⁷ Zajímavým způsobem nahlíží problematiku předtolerančního tajného nekatolictví Ondřej Macek, který se v rámci svých studií zabývá jeho vývojem od 17. století.³⁸ Oba výše zmínění autoři stojí coby redaktori za dvěma významnými sborníky k dějinám tajného nekatolictví, které jsou zároveň nejnovějšími publikacemi k danému tématu.³⁹ Pominout zde nelze ani studie Marie-Elizabeth Ducreux, která se zabývá nejen pobělohorskými dějinami Čech, ale patří také k předním znalkyním protestantské knižní kultury 17. a 18. století v Čechách.⁴⁰

V souvislosti s církevními dějinami a studiem tajného nekatolictví je nezbytné zmínit vyčerpávající dvousvazkové dílo Rudolfa Zuberu, který zpracoval dějiny moravské církve v 18. století se všemi aspekty, které její vývoj v daném období ovlivňovaly. Stranou tedy nenechal ani otázku tajného nekatolictví. Navíc se zde autor nebránil komparací s poměry v tehdejší Evropě. Tato práce dosud nemá pro české prostředí analogii.⁴¹

Z regionálních autorů se tématu tajného i tolerančního nekatolictví na Chrudimsku v 18. a 19. století věnoval Karel Václav Adámek, který zveřejnil několik studií v regionálních sbornících na téma náboženských blouznivců⁴² a dále vydal významnou dvousvazkovou edici dokumentů vztahujících se k období let 1750-1870, která kromě krajských, vrchnostenských a konzistoriálních nařízení obsahuje výslechy a reversy tajných nekatolíků a později i „náboženských blouznivců“.⁴³ Písemnosti se týkají především panství Rychmburk, kterému

³⁷ NEŠPOR, Zdeněk R. *Náboženství na prahu nové doby. Česká lidová zbožnost 18. a 19. století*. Ústí nad Labem, 2006. ISBN 80-86971-06-6.; NEŠPOR, Zdeněk R. *Víra bez církve? Východočeské toleranční sektářství v 18. a 19. století*. Ústí nad Labem, 2004. ISBN 80-86067-92-0.

³⁸ MACEK, Ondřej. Tajné evangelictví jako následek vestfálského míru? Pokus o charakteristiku jednoho fenoménu. In *Od konfesijní konfrontace ke konfesijnímu míru. Sborník z konference k 360. výročí uzavření vestfálského míru*. Ústí nad Orlicí, 2008, s. 106-126. ISBN 978-80-7405-035-0.

³⁹ NEŠPOR, Zdeněk R. (ed.). *Čeští nekatolíci v 18. století. Mezi pronásledováním a náboženskou tolerancí*. Ústí nad Labem, 2007. ISBN 978-80-86971-27-8.; MACEK, Ondřej (ed.). *Po vzoru Berojských. Život a víra českých a moravských evangelíků v předtoleranční a toleranční době*. Praha, 2008. ISBN 978-80-7017-088-5.

⁴⁰ DUCREUX, Marie-Elizabeth. Čtení a vztah ke knihám u podezřelých z kacířství v Čechách 18. století. In *Acta Universitatis Carolinae. Historia Universitatis Carolinae Pragensis* 32, 1992 [vyd. 1994], č. 1-2, s. 51-79.

DUCREUX, Marie-Elizabeth. Kniha a kacířství, způsob četby a knižní politika v Čechách 18. století. In *Literární archiv. Sborník Památníku národního písemnictví* 27, 1994, s. 61-87.

⁴¹ ZUBER, Rudolf. *Osudy moravské církve v 18. století (1695-1777). I. díl*. Praha, 1987.; ZUBER, Rudolf. *Osudy moravské církve v 18. století (1695-1777). II. díl*. Olomouc, 2003. ISBN 80-7266-156-6.

⁴² ADÁMEK, Karel Václav. Náboženští blouznivci východočeští I-III. In *Vlastivědný sborník východočeský. Díl 1,2,4*. Chrudim, 1922-1929.

⁴³ ADÁMEK, Karel Václav. *Listiny k dějinám lidového hnutí náboženského na českém východě v XVIII. a XIX. věku. Díl 1, z let 1750-1782*. Praha, 1911.

ADÁMEK, Karel Václav. *Listiny k dějinám lidového hnutí náboženského na českém východě v XVIII. a XIX. věku. Díl 2, z let 1782-1870*. Praha, 1922.

se v této práci podrobněji věnuji. Náboženskými poměry na rychmburském dominiu se též zabýval Karel Andrlé ve spolupráci s dalšími autory v práci *Z roboty ducha k svobodě*.⁴⁴

Jelikož jsem se již zmínil o literatuře mapující dějiny nekatolictví a tolerančního sektářství, nemohu opomenout ani zásadní studii Jana Kučery, která vyšla ve *Sborníku historickém* v roce 1976.⁴⁵ Kučera v rámci ní shrnuje dosavadní bádání v oblasti lidového náboženství v Čechách v 17. a 18. století, navíc se jako jeden z prvních zamýšlí nad charakteristikou geneze a nad fungováním „seky blouznivců“ a nabízí možnosti dalšího výzkumu v této oblasti. Ze starších autorů se problematice lidového náboženství a „blouznivectví“ věnovali například Josef Alexander Helfert, František Kutnar či Milan Machovec.⁴⁶

Asi nejkontroverznější prací, co se týče pohledu na fungování tajného nekatolictví doby předtoleranční, je monografie Evy Melmukové s názvem *Patent zvaný toleranční*.⁴⁷ Melmuková zde prezentuje velice svérázný pohled na tajné nekatolíky a pozdější toleranční sektáře, které si představuje jako příslušníky „skryté církve české reformace“ či „pevné organizace s hlubokými kořeny“. Tím zasazuje tajné nekatolictví do jakési „nerozbitné“ institucionální struktury, což jistě nelze tímto způsobem chápat ani prezentovat.

Průřez literaturou k dějinám náboženství ve století 17. a 18. zakončím zmínkou o pracích týkajících se tématu náboženské emigrace. Zřejmě nejznámější současnou autorkou v tomto oboru u nás je Edita Štěříková, která se věnuje výzkumu pobělohorských náboženských exulantů z Čech v různých protestantských zemích, zejména v Sasku, Lužici, Prusku či Slezsku.⁴⁸ Na základě matrik, pramenů osobní povahy a dalších materiálů se autorce podařilo dohledat stovky českých a moravských náboženských exulantů, jejichž osudy nám přibližuje prostřednictvím svých obsáhlých publikací.

⁴⁴ ANDRLE, K. – CHALUPNÝ, J. – ŠÁDEK, F. *Z roboty ducha k svobodě. Tři obrazy z dějin prvního českého tolerančního sboru evangelického Krouny a evangelického živlu na bývalém panství rychmburském*. Krouna, 1931.

⁴⁵ KUČERA, Jan. Příspěvek k problémům lidového náboženství v Čechách v 17. a 18. století. In *Sborník historický* 23, 1976, s. 5-33.

⁴⁶ Viz např. HELFERT, Josef Alexander. „O tak řečených blouznivcích náboženských v Čechách a na Moravě za císaře Josefa II.“ In *Časopis Musea Království českého* 51, 1877, s. 201-227, 533-557.; KUTNAR, František. *Sociálně myšlenková tvářnost obrozenského lidu. Trojí pohled na český obrozenský lid jako příspěvek k jeho duchovním dějinám*. Praha, 1948.; MACHOVCOVÁ, Markéta – MACHOVEC, Milan. *Utopie blouznivců a sektářů*. Praha, 1960.

⁴⁷ MELMUKOVÁ, Eva. *Patent zvaný toleranční*. Praha, 1999. ISBN 80-204-0741-3.

⁴⁸ Výběrem viz ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Stručně o pobělohorských exulantech*. Praha, 2005. ISBN 80-7017-022-0.; ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Běh života českých emigrantů v Berlíně v 18. století*. Praha, 1999. ISBN 80-7017-253-3.; ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Z nouze o spasení. Česká emigrace v 18. století do Pruského Slezska*. Praha, 1992. ISBN 80-7072-948-1.; ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Pozvání do Slezska. Vznik prvních českých emigrantských kolonií v 18. století v pruském Slezsku*. Praha, 2001. ISBN 80-7017-533-2.

Otázkami emigrace v 17. století se zabývá například práce Lenky Bobkové, která se věnovala exulantům v saské Pirně ve 20. a 30 letech.⁴⁹ Do širších souvislostí pobělohorské rekatolizace zasadil problematiku emigrace ze Šluknovska a Frýdlantska do sousedního Saska Wulf Wäntig, který se pokusil postihnout řadu aspektů tehdejšího „života na hranici“.⁵⁰ Na téma pobělohorského náboženského exilu se v roce 1998 konala konference v Ústí nad Labem, z níž vzešel sborník příspěvků k dané problematice s názvem *Víra nebo vlast?*.⁵¹

⁴⁹ BOBKOVÁ, Lenka. *Exulanti z Prahy a severozápadních Čech v Pirně v letech 1621-1639*. Praha, 1999. ISBN 80-86197-05-0.

⁵⁰ WÄNTIG, Wulf. *Grenzerfahrungen. Böhmische Exulanten im 17. Jahrhundert*. Konstanz, 2007. ISBN 978-3-89669-612-0.

⁵¹ HRUBÁ, Michaela (ed.). *Víra nebo vlast? Exil v českých dějinách raného novověku. Sborník z konference konané v Muzeu města Ústí nad Labem ve dnech 5. – 6. listopadu 1998*. Ústí nad Labem, 2001. ISBN 80-86067-57-2.

2. Náboženská situace v Čechách po roce 1620

Sedmnácté století tvořilo v českých dějinách jedno z nejtěžších období, především z důvodu částečně násilného vnucování katolického náboženství státním a církevním aparátem prakticky do všech úrovní lidské společnosti. Toto období je tudíž nazýváno *rekatolizací*, často *násilnou rekatolizací*, a ve starších pracích autorů s konfesijní příslušností také *protireformací* (zejména u autorů „protestantských“) či *katolickou reformací* (u autorů katolického vyznání).⁵² V této souvislosti je také třeba zmínit pojem *konfesionalizace*. Toto označení používá především německá historiografie. Jedná se o proces, ve kterém v průběhu 16. století došlo k vyhranění konfesí a ke vzniku konfesních církví v Evropě. Taková církev se stávala spojencem státu, v rámci kterého hrála dominantní roli v otázkách víry. V prostředí českých zemí lze proces konfesionalizace přirovnat k rekatolizaci 17. století, kdy se katolické církvi podařilo získat zpět své ztracené pozice.⁵³

V této kapitole se zaměřím na sestavení stručného přehledu dějů, které provázely období „násilné“ rekatolizace Čech 17. století. Je nutné si proto vymezit přesnější časový úsek, ve kterém se nyní budu pohybovat. Počátek rekatolizace nastoupil ihned po vítězství císaře Ferdinanda II. na Bílé hoře na podzim roku 1620. Dokončení rekatolizačního úsilí v 17. století je pak kladeno na sklonek 70. let.

Pochopitelně i toto časové vymezení se vnitřně člení na dílčí etapy boje proti nekatolíkům. Podle historika Jiřího Mikulce však není zcela správné označovat toto období jako „násilnou“ rekatolizaci, zejména proto, že nedocházelo vždy a všude k použití vojska ve snaze obrátit všechny subjekty na katolickou víru.⁵⁴ Jednalo se především o působení politické a duchovní, a zejména to slavilo při rekatolizaci největší úspěchy (misie, katolické školy, kláštery apod.), nikoliv násilí uskutečňované za pomoci armády. Takový postup naopak způsoboval skrytý i otevřený odpor a zatvzelenost nekatolického obyvatelstva.⁵⁵

Prakticky ihned poté, co odbojní stavové prohráli v bitvě na Bílé hoře 8. listopadu 1620, začal císař Ferdinand II. prosazovat své zájmy v českých zemích. Jeho prvním krokem

⁵² ČORNEJOVÁ, Ivana. Pobělohorská rekatolizace v českých zemích. Pokus o zasazení fenoménu do středoevropských souvislostí. In ČORNEJOVÁ, Ivana (ed.). *Úloha církevních řádů při pobělohorské rekatolizaci*. Praha, 2003, s. 14-24. ISBN 80-86197-49-2.

⁵³ Vysvětlení pojmu *konfesionalizace* částečně převzato z přednášky Jiřího Mikulce na Univerzitě Pardubice v předmetu REKCS – Rekatolizace českých zemí (2007/2008).

⁵⁴ MIKULEC, Jiří. *31. 7. 1627 – rekatolizace šlechty v Čechách: cí je země, toho je i náboženství*. Praha, 2005. ISBN 80-86515-54-0.

⁵⁵ ČORNEJOVÁ, Ivana. Pobělohorská rekatolizace v českých zemích. s. 19.

bylo 23. listopadu 1620⁵⁶ zrušení *Rudolfova Majestátu* z roku 1609, kde byly zakotveny svobody osob nevyznávajících katolickou víru, formulované již v *České konfesi*.

První datovaný návrh na úpravu poměrů v zemi po Bílé hoře však vzešel od pražského arcibiskupa Jana Lohelia, a to již 1. prosince 1620. V této době setrval arcibiskup ve Vídni, kam byl přinucen odejít již na začátku stavovského povstání. Zpět do Prahy se vrátil až na jaře roku 1621. V jeho návrhu byly formulovány požadavky především na odejmutí práv městům, nekatolickým vlastníkům statků měly být obsazovány fary katolickými duchovními, stejně tak i v případě statků komorních. V neposlední řadě mělo dojít k odnětí univerzity jejím dosavadním správcům a podříditi její řízení jezuitům. V květnu 1621 pak zaslal arcibiskup list nejvyššímu kancléři Zdeňku Popelovi z Lobkovic, ve kterém požadoval postoupení pražských kostelů katolíkům a zrušení dolní konzistoře.⁵⁷

Již v březnu 1621 byli ze země vypovězeni českobratřští a kalvíniští duchovní, v prosinci téhož roku došlo ke zrušení výsady podávání eucharistie pod obojí způsobou.⁵⁸ Společně se zrušením *Majestátu* byl zákaz kalicha zcela zásadním obratem v životě mnoha nekatolíků.

Je zcela patrné, jak rychle se postupovalo v přípravách na vlastní nástup rekatolizačního tlaku a působení na obyvatelstvo všech sociálních skupin. Následující rok 1622 byl poměrně zásadním mezníkem. Již v březnu zabavil král privilegia Pražské univerzity a 29. dubna 1622 se hodnostáři univerzity vzdali všech svých akademických povinností. V listopadu byla univerzita oficiálně předána jezuitům. Mezitím došlo k vypovězení zbytku nekatolických luterských kněží dekretem z 25. října 1622.⁵⁹

Podstatnou událostí bylo úmrtí arcibiskupa Lohelia, 2. listopadu 1622. Tento člověk se velmi výrazně zasloužil o položení veškerých základů k dalšímu postupu rekatolizace. Za jeho působení došlo zejména ke zrušení *Majestátu*, zákazu přijímání pod obojí, vypovězení nekatolického kněžstva a zastavení činnosti dolní konzistoře. Po Loheliově se arcibiskupem stal již v lednu 1623 Arnošt Vojtěch Harrach.⁶⁰

V červenci roku 1623 se osamostatnila česká provincie jezuitského řádu, prvním provinciálem se stal Gregor Rumer. Tato provincie spravovala území Čech, Moravy, Slezska

⁵⁶ KADLEC, Jaroslav. *Přehled českých církevních dějin. Díl 2.* Praha, 1991. s. 73. ISBN 80-7113-003-6.

⁵⁷ ČÁŇOVÁ, Eliška. Vývoj správy pražské arcidiecéze v době násilné rekatolizace Čech. In *Sborník archivních prací* 35, 1985, s. 486-560. ISSN 0036-5246. Zde s. 508-509.

⁵⁸ KADLEC, Jaroslav. *Přehled českých církevních dějin.* s. 74.

⁵⁹ Tamtéž. s. 75.

⁶⁰ ČÁŇOVÁ, Eliška. Vývoj správy pražské arcidiecéze. s. 514-517.

a Lužice.⁶¹ Byl to nepochybně významný krok k velkému posílení vlivu a pravomocí jezuitského řádu.

Ke konečnému rozhodnutí o úplné rekatolizaci bylo přistoupeno v roce 1624, kdy se pozornost panovníka a církve obrátila na královská města.⁶² 9. dubna 1624 vydal císař patent nedovolující v zemi jiné náboženství než katolické. O necelý měsíc později bylo zakázáno nekatolickým měšťanům vykonávat své živnosti a bylo jim odňato městské právo.⁶³ Při obracení královských měst na katolickou víru probíhaly tzv. dragonády, tedy vojenské zásahy, kdy do domů nekatolických měšťanů byli umisťováni vojáci, které měl dotyčný měšťan za povinnost žít tak dlouho, dokud nesouhlasil s konverzí ke katolictví. Poté, co bylo město „rekatolizováno“ a všichni obyvatelé se prokázali zpovědními cedulkami, vojsko město opustilo.

Dragonády byly výplodem dané doby, kdy v důsledku válečných konfliktů bylo po ruce stále množství vojska.⁶⁴ Dle odhadů bylo do domů nejzatvrzelejších měšťanů umisťováno 15-20 vojáků. Arcibiskup Harrach se však proti takovýmto zásahům světské moci ohrazoval, ale od vojenské „pomoci“ bylo upouštěno až na sklonku vlády Ferdinanda II.⁶⁵

V roce 1624 vznikl také nový orgán rekatolizačního úsilí, kterým byla tzv. reformační (rekatolizační) komise. Počátkem července byli nominováni komisaři, jejichž základním úkolem bylo zjišťování obsazenosti far, nahrazování nekatolických duchovních katolíky, kde farář nebyl, tam byl dosazen jako správce světský katolík, který měl provádět základní úkony příslušející katolickému faráři, jako křtění novorozenců, pohřbívání zemřelých, vyučování mládeže apod. Činnost těchto komisí byla jednorázová. Z důvodu nedostatku katolických farářů, požádal arcibiskup Harrach v létě 1624 o vyslání řeholníků do Čech, kteří by uměli česky, polsky nebo německy.⁶⁶

Zlomovým datem ve vývoji rekatolizace se stal 31. červenec 1627. K tomuto dni se vztahuje vydání *Obnoveného zřízení zemského* pro Čechy (pro Moravu 1628) císařem Ferdinandem. Tímto patentem bylo ustanoveno, že do budoucna nesmí být v Čechách trpěn nikdo, kdo by se nepřiznal k víře katolické. Zároveň byla nekatolickým šlechticům a měšťanům dána možnost výběru mezi konverzí ke katolictví a prodejem všech statků a odchodem do ciziny. Důležitým článkem byla změna postavení duchovenstva jako stavu,

⁶¹ Tamtéž. s. 516.

⁶² MIKULEC, Jiří. *31. 7. 1627 – rekatolizace šlechty v Čechách*. s. 47.

⁶³ ČÁŇOVÁ, Eliška. *Vývoj správy pražské arcidiecéze*. s. 517-518.

⁶⁴ MIKULEC, Jiří. *31. 7. 1627 – rekatolizace šlechty v Čechách*. s. 53-54.

⁶⁵ KADLEC, Jaroslav. *Přehled českých církevních dějin*. s. 78-79.

⁶⁶ ČÁŇOVÁ, Eliška. *Vývoj správy pražské arcidiecéze*. s. 526.

který se zároveň stal prvním zemským stavem.⁶⁷ Císař se v samotné listině odvolával na dobu vlády Karla IV., která měla představovat nejskvělejší katolickou éru českých dějin a tím zároveň zdůraznit tradici katolictví v českých zemích.⁶⁸

Již v únoru téhož roku jmenoval císař novou komisi ve složení Jaroslav Bořita z Martinic, Bedřich z Talmberka, Kryštof Vratislav z Mitrovic a pochopitelně kardinál Arnošt z Harrachu. Tato komise se měla zaměřit na postup rekatolizace šlechty a poddaných, jinak měla podobné cíle jako komise z roku 1624. Byli zjišťováni a vyhledáváni nekatoličtí šlechtici, se kterými bylo vedeno osobní jednání, rekatolizace poddaných se prováděla nejčastěji přes nátlak na rychtáře obce.⁶⁹

Nekatoličtí šlechtici a měšťané tedy měli několik možností. Buď konvertovali ihned, nebo využili možnost konvertovat až po vzdělání ve víře katolické. Zbývající osoby, které byly pevně přesvědčeny o svém náboženství, musely prodat své statky a ze země odejít.⁷⁰ Šlechtici, kteří se nehodlali vzdát své víry, ani nechtěli opustit své domovy, hledali třetí cestu. Ta mohla být legální i nelegální. Do legálního okruhu patřily zejména žádosti o prodloužení lhůty k vystěhování z důvodů nemoci, prodeje majetku či soudních řízení, nebo hledání pravé víry. Tyto žádosti byly většinou schvalovány, jednalo se však nejčastěji o prodloužení lhůty pouze o několik týdnů. Nelegálními způsoby byly například návraty nekatolíků ve 30. a 40. letech společně s vpádem saských či švédských vojsk na naše území, nebo kupování a falšování zpovědních cedulek, popřípadě předstírání katolictví.⁷¹

Od roku 1629 se začaly konat v krajích vizitace, které měly za úkol zjišťovat především stav církevní správy. V tomto roce se také začala evidovat povinnost velikonoční zpovědi, díky tomu v letech 1629-1630 vznikly první zpovědní seznamy.⁷²

Ve 30. a 40. letech bylo rekatolizační úsilí značně zpomaleno, nezastavilo se však úplně. Důvodem byl v první řadě vpád saského vojska na území Čech a obsazení Prahy v roce 1631. To mělo za následek návrat mnoha emigrantů a nekatolických duchovních zpět do země. Jejich snahou byla obnova duchovní správy i navrácení statků. Pod správu nekatolických duchovních se dostal Týnský i Svatovítský chrám a došlo k obnovení dolní konzistoře. Již v květnu 1632 však císařská vojska vypudila Sasy z Čech a začalo se opět s obnovou katolické správy země. Ve 30. letech Čechy stále trpěly velkým nedostatkem katolických kněží, proto v roce 1635 začal svou činnost arcibiskupský seminář v Praze, který

⁶⁷ KADLEC, Jaroslav. *Přehled českých církevních dějin*. s. 76-77.

⁶⁸ MIKULEC, Jiří. *31. 7. 1627 – rekatolizace šlechty v Čechách*. s. 16-18.

⁶⁹ ČÁŇOVÁ, Eliška. *Vývoj správy pražské arcidiecéze*. s. 529-530, 532.

⁷⁰ MIKULEC, Jiří. *31. 7. 1627 – rekatolizace šlechty v Čechách*. s. 21.

⁷¹ Tamtéž. s. 131-140.

⁷² ČÁŇOVÁ, Eliška. *Vývoj správy pražské arcidiecéze*. s. 534-535, 537.

měl tento nedostatek částečně řešit. Vznikl tím však ostrý a dlouhotrvající spor mezi arcibiskupem a jezuitu, jelikož se seminář stal určitým konkurentem jejich školství. V letech 1639-1648 došlo několikrát ke vpádu švédských vojsk na území Čech, což způsobilo stejné problémy jako v roce 1631 při vpádu Sasů.⁷³

Situace na Moravě byla odlišná od vývoje v Čechách už jen z toho důvodu, že Morava si stále udržovala více katolický ráz než Čechy. Politickou i duchovní moc zde soustřeďoval kardinál František z Ditrichštejna (biskup olomoucký v letech 1599-1636). Jednou z jeho mnoha zásluh v oblasti rekatolizace bylo povolání řádu piaristů na Moravu, jako protiváha jezuitům. Piaristé si své první sídlo založili v Mikulově (1631) a později se rozšířili i do Čech (1640 Litomyšl).⁷⁴

Podpis vestfálského míru v roce 1648 znamenal nejen konec třicetileté války, ale také normalizaci poměrů a obrovský nárůst politické a církevní aktivity. V roce 1650 přijal zemský sněm usnesení o vystěhování nekatolických vrchností, úředníků a správců statků. Rok nato byla provedena první velká soupisová akce, která měla zjistit náboženské poměry na panstvích jednotlivých krajů, jejím výsledkem byl *Soupis poddaných podle víry*. Zároveň z nařízení arcibiskupa vznikl *Status animarum* pražské arcidiecéze, který měl zachycovat stav farní správy a počet nekatolíků. Na základě těchto dokumentů bylo zjištěno, že nejlepší stav církevních poměrů je v západních, jižních a částečně středních Čechách, nejhorší pak na Boleslavsku, Čáslavsku, Kouřimsku, Chrudimsku a Litoměřicku.⁷⁵

V roce 1651 byla také jmenována další komise, tentokrát však pro celé Čechy. K dispozici dostala padesát dragounů s důstojníkem a postupně začala procházet „nejhorší“ kraje. Její činnost skončila 23. července 1653 v Německém Brodě.⁷⁶

Roku 1655 došlo odtržením Litoměřického kraje od pražské arcidiecéze k vytvoření nového biskupství litoměřického (samostatná diecéze), jehož prvním biskupem se stal Maxmilián Rudolf Schleinitz.⁷⁷ O devět let později povolil papež založení nového biskupství v Hradci Králové, které mělo opět vzniknout odtržením celého kraje od arcidiecéze a vytvořením diecéze nové. Obě biskupství měla sloužit především ke zlepšení duchovní péče v krajích, které byly více „postiženy“ tajným nekatolictvím a zhoršenou farní správou. Již po krátkém působení obou biskupství se církevní situace na spravovaném území výrazně zlepšila.

⁷³ Tamtéž. s. 538-541.

⁷⁴ KADLEC, Jaroslav. *Přehled českých církevních dějin*. s. 79.

⁷⁵ ČÁŇOVÁ, Eliška. *Vývoj správy pražské arcidiecéze*. s. 544-545.

⁷⁶ Tamtéž. s. 546, 548.

⁷⁷ Tamtéž. s. 552-554.

Od roku 1671 se začaly vést pravidelné každoroční zpovědní seznamy pražské arcidiecéze. Toto období lze označit jako postupný konec rekatolizačních snah v českých zemích.⁷⁸ Druhá vlna rekatolizace započala až ve 20. letech 18. století v souvislosti s vládou císaře Karla VI. a jeho tvrdou politikou proti nekatolíkům.

Ještě bych se rád zmínil o církevních řádech, které tvořily zcela podstatnou a neodmyslitelnou součást rekatolizačního procesu v českých zemích. Výsadní postavení mezi církevními řády si vybudovali jezuité, kteří se stali spojenci panovníka v boji proti „nekatolickým živelům“. Především jejich vzdělávací a misijní činnosti hrály nezbytnou roli při obnově katolictví v Čechách. Zejména během 20. let 17. století přišlo do Čech mnoho církevních řádů, z nichž lze jmenovat například milosrdné bratry (přišli ihned po Bílé hoře), karmelitány (1624), bosé augustiniány (1626), pavlány (20. léta), barnabity (1627) či piaristy (1640, z Moravy). Vedle jezuitů patřili k nejúspěšnějším řádům kapucíni, kteří byli známí svým působením mezi prostým lidem.⁷⁹

Nepřehlédnutelným fenoménem 17. a první poloviny 18. století byla i náboženská bratrstva, charakteristická nejen pro Čechy, ale i pro celý katolický svět. Jejich členem mohl být de facto kdokoliv, kdo se zavázal především k nábožnému a příkladnému křesťanskému životu s denními projevy zbožnosti. Členství v bratrstvu mohlo být do jisté míry záležitostí prestižní, jelikož vznikala i bratrstva elitní (šlechtická apod.). Být součástí bratrstva mělo i jisté výhody, mezi něž patřilo například získání odpustků, modlitby za nemocného, jemuž měl být usnadněn odchod na onen svět apod. V procesu pobělohorské rekatolizace však bratrstva hrála až druhotnou roli.⁸⁰

Rekatolizace jako proces se netýkala pouze českých zemí, ale probíhala s větším nebo menším úspěchem na všech územích spojených pod vládou habsburského panovníka. Podobný průběh jako na českém území bylo možné pozorovat v Rakousích a v Bavorsku, naprosto odlišný pak v Polsku a Uhrách. K tomu se vztahuje i následující citace z příspěvku Jaroslava Pánka: „*V Bavorsku, rakouských a českých zemích se katolicismus stal jediným náboženstvím absolutistického státu, v Uhrách a Polsku se ve složitějších poměrech dopracoval alespoň na místo dominantního náboženství. Rekatolizace ve všech uvedených*

⁷⁸ Tamtéž. s. 556-557.

⁷⁹ Tamtéž. s. 549-551.

⁸⁰ MIKULEC, Jiří. Náboženská bratrstva v procesu pobělohorské rekatolizace. In FRANCEK, Jindřich (ed.). *Rekatolizace v českých zemích. Sborník příspěvků z konference v Jičíně konané 10. září 1993*. Pardubice, 1995, s. 39-48.

zemích převratně zapůsobila na politický a kulturní život a pronikavě změnila jejich duchovní atmosféru.“⁸¹

⁸¹ PÁNEK, Jaroslav. Nástup rekatolizace ve střední Evropě. In FRANCEK, Jindřich (ed.). *Rekatolizace v českých zemích. Sborník příspěvků z konference v Jičíně konané 10. září 1993*. Pardubice, 1995, s. 3-15.

3. Náboženské poměry na Chrudimsku v polovině 17. století

Nyní se dostáváme k jedné ze stěžejních částí této práce, která je založena na detailní analýze edice *Soupisu poddaných podle víry z roku 1651*⁸², tedy především na využití těch údajů, z nichž je možné do určité míry vytvořit obraz náboženských poměrů v polovině 17. století na území tehdejšího Chrudimského kraje.

Při rozboru výše uvedeného pramenu jsem postupoval po jednotlivých vesnicích sdružených do panství a statků. U evidovaných osob mě zajímaly zejména informace o pohlaví a náboženském vyznání, zjišťoval jsem však i jejich sociální postavení, zejména pak příslušnost k jednotlivým profesím či šlechtickým stavům. Sociálně-náboženskou strukturu obyvatelstva z různých hledisek jsem zpracoval v kapitole zabývající se náboženským obrazem panství Rychmburk. V třísvazkové edici soupisu podle víry pro Chrudimský kraj je evidováno přibližně 46 000 osob v rámci 16 panství, 17 statků, 3 svobodných dvorů a 3 královských měst (Chrudim, Polička a Vysoké Mýto).

Kvalita záznamů uvedených v soupisu poddaných pro Chrudimský kraj je poměrně vysoká, což je dáno i tím, že soupis zde byl vyhotoven prakticky ihned během prvních dvou měsíců po vydání místodržitelského patentu 4. února 1651, který soupisovou akci na území celých Čech rozpoutal. 3. června byl totiž vydán patent nový, kterým se původní forma zpracování soupisu měnila na pouhé sumární součty katolického a nekatolického obyvatelstva. Díky rychlosti vrchnostenského úřednictva na sledovaném území máme k dispozici poměrně cenné informace prakticky ze všech panství, statků a měst, až na výjimku šesti statků, které ve srovnání s *Berní rulou* v soupisu chybí.⁸³

Velikost jednotlivých panství a statků, po kterých byly jednotlivé soupisy vyhotovovány, byla co do počtu obyvatel značně rozdílná. Přitom je nutné počítat s tím, že v soupisech nebyly v naprosté většině případů uváděny děti předzповědního věku, které nebyly doposud rozumově natolik vyspělé, aby se mohly zúčastnit první zpovědi a svatého přijímání. Až na výjimky začaly být děti v soupisu zaznamenávány ve věku kolem 10-12 let, což je právě věk označovaný za hranici „křesťanské vyspělosti“. Konkrétně se lidnatost panství v Chrudimském kraji pohybovala od 293 do 8 453 evidovaných osob. Jmenovitě lze uvést tři největší dominia, u kterých byl počet zaznamenaných osob vyšší než 8 000. Jednalo se o panství Pardubice, Litomyšl a Lanškroun. Rozdíl v počtu obyvatel na statcích byl také

⁸² MATUŠÍKOVÁ, Lenka – PAZDEROVÁ, Alena (edd.). *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Chrudimsko 1-3*. Praha, 2001. ISBN 80-85475-74-X.

⁸³ Tamtéž. s. 3-4.

značný, ale ne tak výrazný, jako v případě panství. Zde se počty pohybovaly v rozmezí 39 až 564 osob. U tří uvedených královských měst byl počet evidovaných obyvatel velice vyrovnaný, a sice v rozmezí 1856-1995 osob.

Na panstvích byly soupisy vyhotovovány vrchnostenskými úředníky, až na výjimky Košumberku a Rychmburku, kde byly pořízeny přímo majitelem panství, nebo přinejmenším pod jeho přímým dohledem. Na menších panstvích a statcích vyhotovoval soupis nejčastěji majitel s pomocí písaře.⁸⁴

Pokud bychom chtěli celkově zhodnotit situaci v Chrudimském kraji v polovině 17. století z hlediska náboženského, pak bychom na základě analýzy *Soupisu obyvatel podle víry z roku 1651* dospěli k tomu, že se v dané době na Chrudimsku nacházelo necelých 18 % nekatolíků ze všech soupisem evidovaných osob. Je však nutné poznamenat, že i v rámci jednoho kraje existovaly propastné rozdíly mezi jednotlivými lokalitami (viz Příloha č. 1), které byly způsobeny součinností mnoha faktorů, jako byla geografická poloha a charakter krajiny, hustota a kvalita farní sítě či existence sídel církevních řádů, které byly zapojeny do procesu rekatolizace (Litomyšl – piaristé, později Chloumek u Luže – jezuité ad.). Značné rozdíly v zastoupení nekatolíků panovaly mezi panstvími, statky a městy. V následujících částech této kapitoly budou náboženské poměry na Chrudimsku přiblíženy detailněji.

⁸⁴ Tamtéž. s. 5.

3.1. Geografický a hospodářský obraz Chrudimského kraje

Nyní je na čase v krátkosti přiblížit geografické a částečně i hospodářské poměry Chrudimského kraje. Asi nejlepší historický popis sledované oblasti nabízí topografie Johanna Gottfrieda Sommera,⁸⁵ která byla sice vydána až ve třicátých letech 19. století, ale pro vytvoření základní představy o téměř neměnných geografických podmínkách zcela postačuje. Starší topografie od Jaroslava Schallera z roku 1790⁸⁶ je prakticky prvním počinem svého druhu v Čechách a zdaleka neposkytuje tolik informací o jednotlivých oblastech sledovaného území, jako je možné nalézt ve zde prezentovaném díle J. G. Sommera.

Chrudimský kraj, jehož název byl odvozen od svého hlavního města Chrudimi, centra krajské správy, se rozkládal v severovýchodních Čechách. Na severu sousedil z největší části s Hradeckým krajem, malým dílem pak s krajem Bydžovským. Na jihu a na východě hraničil s Markrabstvím moravským, na jihozápadě pak s krajem Čáslavským. Při hranici s Markrabstvím moravským sousedil Chrudimský kraj jmenovitě s krajem Olomouckým, Brněnským a Jihlavským.

Délka kraje od severu k jihu (tedy zhruba od dnešní obce Běleč nad Orlicí v Hradeckém kraji na severu, až po společnou hranici Chrudimského, Čáslavského a Jihlavského kraje na jihu) činila přibližně 50 kilometrů, délka od západu na východ (tedy od Týnce nad Labem až k hranici s Olomouckým a Hradeckým krajem) byla zhruba 75 kilometrů. Celkovou plošnou rozlohu Chrudimského kraje uvádí Sommer dle „novodobých“ katastrálních údajů zhruba 1 792 km².⁸⁷

Povrch tehdejšího kraje byl z největší části tvořen rozsáhlou rovinou na severu, která se připojuje k nížině na Hradecku a Bydžovsku a tvoří tak největší nížinu Čech. Směrem na jih a východ kraje se rovina zvedá v pahorkatinu Železných hor a Českomoravské vysočiny. Rozdíl v nadmořských výškách mezi nejnižšími a nejvyššími body Chrudimského kraje byl značný. Nejnižše položené obce se nacházejí podél řeky Labe v nejzápadnější části bývalého pardubického panství, popř. na statku Zdechovice. Jedná se především o obce Týnec nad Labem, Chvaletice nebo Řečany nad Labem. Zde se pohybuje nadmořská výška mezi 220-240 m n. m. Naopak nejvýše položené jsou obce v jižní části tehdejšího panství Rychmburk, nebo vesnice, které patřily do držby města Poličky. Například v okolí obcí

⁸⁵ SOMMER, Johann Gottfried. *Das Königreich Böhmen: statistisch-topographisch dargestellt. Fünfter Band, Chrudimer Kreis*. Prag, 1837.

⁸⁶ SCHALLER, Josef František Jaroslav. *Topographie des königreichs Böhmen. T. 11, Chrudimer Kreis*. Prag, 1790.

⁸⁷ Všechny původní údaje vedeny ve čtverečných německých mílech, to znamená., že jedna čtverečná míle je rovna zhruba 30,5 km².

Svratka, Herálec či Telecí dosahuje nadmořská výška hodnot okolo 700 m n. m. Průměrně se však v těchto oblastech pohybuje v rozmezí 650-750 m n. m.

Chrudimský kraj byl také protkán řadou více či méně významných vodních toků, z nichž je třeba zmínit především Labe, které zde bylo největší a nejdůležitější řekou. Velice významným tokem byla řeka Chrudimka, která pramení v lesnatém pohoří u obce Herálec na tehdejší panství Rychmburk. Do ní je také svedeno mnoho menších podhorských říček a potoků, sama se nakonec vlévá u Pardubic do Labe. K dalším důležitým tokům patřily například řeky Svratka či Tichá Orlice. Na Chrudimsku se také nacházela celá řada rybníků, které svou velikostí i zarybněním patřily k nejvýznamnějším v zemi. Nejvíce jich bylo soustředěno v okolí Bohdanče a Pardubic, obzvláště v nížině na pravém břehu Labe. Také v hornatějších oblastech se nacházelo nemalé množství rybníků, ty nejvýznamnější a největší především na panství Lanškroun. Celková plocha rybníků v Chrudimském kraji činila podle katastru více než 7 000 hektarů. Mnoho rybníků však bylo postupem doby (zejména ve druhé polovině 18. století) vysušeno a přeměněno na zemědělskou půdu.

Co se však celkově týče vodstva, uvádí Sommer, že oproti Hradeckému kraji mělo Chrudimsko poměrně špatné zavodnění, které bylo tvořeno většinou menšími potoky a říčkami, proto v suchých letech země často trpěla nedostatkem vody. Obzvláště citelný úbytek vody nastával v obdobích sucha v potocích pro náhony mlýnů, tudíž byl často rolník nucen své obilí odvážet k mletí do velkých vzdáleností.

Z hlediska zemědělského patřila nížinná část sledovaného území k nejúrodnějším krajům v Čechách. Pěstovaly se zde zejména obiloviny, dále všechny druhy luštěnin a ve velkém množství proso, kterým se zásobovaly různé části země. Nejrozšířenější plodinou však byla pšenice, která se nejvíce pěstovala v nížinách, ale nalézt ji bylo možné v menší míře i ve vyšších oblastech (méně z důvodu nevelké výtěžnosti). Zde se však nejvíce dařilo z obilovin žitu a ovsu, z technických plodin vévodil len.

Pokud jde o nerostné suroviny, pouze v malém množství se na Chrudimsku vyskytovaly železné a jiné metalické rudy. Častější pak byla těžba surovin pro výrobu skla.

K velmi důležitým hospodářským odvětvím patřilo lesnictví. Nejvíce lesů se nacházelo v hornatých oblastech na jihu kraje (zejména panství Rychmburk, Nasavrky, Heřmanův Městec), v nížinách kromě pardubického panství se lesní porost téměř nevyskytoval. Poměrně slušné zalesnění měla panství Lanškroun a Litomyšl. Zde byl nejhojnější výskyt borovic a smrků, jižní oblasti pak pokrýval jedlo-bukový smíšený porost.

Významnou oblastí lidské činnosti byl také chov dobytka a koní. Především pak chov koní byl v Chrudimském kraji rozšířen mnohem více, než tomu bylo v jiných krajích.

Udržoval se zejména v rovinách okolo Labe a znamenal velmi podstatný zdroj příjmů venkovského obyvatelstva.

Jak bylo naznačeno výše, k nejvýznamnějším odvětvím, která zajišťovala obživu obyvatel na Chrudimsku, patřilo zemědělství, chov dobytka a koní. Ve vyšších oblastech dominovalo tkalcovství a plátenictví, významné tedy bylo zpracování lnu a výroba jemného, polojemného a hrubého plátna. Obchod s plátnem byl ve druhé polovině 17. a v první polovině 18. století důležitým zdrojem příjmů. K těm patřil pro chudé vesničany v horských oblastech i obchod s ovčí vlnou. Z řemeslných či protoindustriálních oborů bylo na Chrudimsku rozšířeno hrnčířství, sklářství, výroba síry, vitriolu (skalice) a jiných minerálních produktů.

Jak je vidno, i v oblasti řemesla a protoindustriie patřilo Chrudimsko k rozmanitým krajům, ovšem oproti severním částem Čech bylo značně pozadu, zdaleka však ne na posledním místě.

Co se týče jazykového složení obyvatelstva Chrudimského kraje, zcela převládající řečí zde byla čeština, pouze ve východních částech se mluvilo německy.

3.2. Rekatolizace na Chrudimsku v 17. století

Velice stručně bych chtěl nyní nastínit základní rysy rekatolizačního úsilí na sledovaném území Chrudimského kraje v 17. století. Jak je známo, po bitvě na Bílé hoře v listopadu 1620 byli odbojní stavové ztrestáni na majetku, někteří i na hrdle. Nekatolická šlechta byla záhy donucena konvertovat ke katolictví, nebo se musela vzdát svých statků a odejít do emigrace. Nejinak tomu bylo v případě Chrudimského kraje, kde celá řada panství a statků v období rekatolizace změnila svého majitele. Po roce 1621 nezůstal na Chrudimsku žádný přední český šlechtic předbělohorské éry.⁸⁸

Velkou část statků v Chrudimském kraji získal Albrecht z Valdštejna, který si díky konfiskacím pomohl k panstvím Chroustovice, Choceň či Heřmanův Městec. Majetkově v této oblasti získal i Vilém Slavata, známá to „oběť“ druhé pražské defenestrace. Po staroměstské exekuci získal rodové statky, především panství Košumberk, které bylo zkonfiskováno Diviši Slavatovi.⁸⁹ Majetkových přesunů však bylo v oblasti šlechtických držav mnohem více.

V květnu roku 1623 byl do funkce vrchního správce královských věnných měst ustaven Kryštof Vratislav z Mitrovic. Rok nato se stal hospodářem královských věnných měst další člověk, jenž se značně zviditelnil díky pražské defenestraci, na které koneckonců vybudoval svou kariéru; nebyl jím nikdo jiný než Filip Fabricius z Rosenfeldu a Hohenfallu.⁹⁰ Záhy po svém ustavení do funkce začal Fabricius obnovovat městské úřady v Chrudimi, Vysokém Mýtě a Poličce, kam byli dosazováni zásadně katoličtí správci a úředníci. Společně s reformační komisí, která byla zřízena roku 1623 pro účely rekatolizace, navštívilo zmíněná města v roce 1626 vojsko pregnarovského pluku, které se snažilo, ať už po dobrém či po zlém, přinutit všechny obyvatele ke konverzi k víře katolické. To mělo za následek, že téměř jedna třetina nejváženějších rodin z Chrudimi se vystěhovala, což pro město znamenalo celkem vážné ekonomické potíže.⁹¹

Velice tvrdý postup při rekatolizaci byl uplatněn ve Vysokém Mýtě, Filip Fabricius 6. května 1624 nařídil městské radě, aby se zbavila všech nekatolických kněží, jinak nedojde k obnovení městských privilegií. Navíc zde reformační komise prováděla velice dlouho tvrdou vojenskou exekuci, které nakonec naprostá většina obyvatel podlehla, mnoho měšťanů

⁸⁸ ADÁMEK, Karel. *Chrudimsko. Historické a statistické rozhledy*. Roudnice, 1878. s. 62.

⁸⁹ Tamtéž. s. 60-62.

⁹⁰ Tamtéž. s. 58. Více viz biografie o Filipu Fabriciovi: KILIÁN, Jan. *Filip Fabricius z Rosenfeldu a Hohenfallu: život, rod a dílo defenestrováného sekretáře*. České Budějovice, 2005. ISBN 80-86829-09-X.

⁹¹ ADÁMEK, Karel. *Chrudimsko*. s. 62-64.

však bylo nuceno odejít do emigrace a ti nejtvrdší odpůrci byli odesláni do Prahy k potrestání.⁹²

Pro dokreslení náboženské situace za největšího rekatolizačního tlaku na konci 20. let 17. století uvádím úryvek z knihy katolického autora Františka Krásla, týkající se stavu v královském věnném městě Chrudimi: „*Chrudimané hověli rádi zvyklosti, že na zasvěcené svátky, jako o Nanebevzetí Panny Marie, kdy hlučná pouť se u nich slavívala, odbývali výroční trh, ve dni postní nezachovávali příkazu církevního a málo dbali o služby Boží. Komisařům bylo tedy uloženo, aby nepřístojné zvyklosti ty přetrhli.*“⁹³

Do Litomyšle byl díky Frebonii z Pernštejna v roce 1640 přiveden řád piaristů, který zde založil svou první kolej v Čechách. Piaristé záhy zaznamenali velké úspěchy při misijní činnosti na Litomyšlsku a Poličsku.⁹⁴

Na rychmburském panství prosazovali tvrdou rekatolizaci majitelé tohoto dominia, Berkové z Dubé a Lippého, větší podrobnosti však uvádím až v dalších částech práce, které jsou přímo věnovány poměrům na Rychmbursku.

Možná nejtvrdším způsobem probíhala rekatolizace na panství Košumberk. Majitel dominia Vilém Slavata z Chlumu a na Košumberku odsud nejdříve vypověděl všechny nekatolíky, poté zrušil privilegia městu Luži, začal zastavovat živnosti nekatolíkům a tvrdě stíhal a trestal odbojné sektáře. V letech 1668-1670 nechala hraběnka Marie Maxmiliána Eva Hýzrllová z Chodů postavit na Chloumku u Luže kostel, při kterém jezuité z Hradce Králové postavili svou residenci. Ta se prakticky stala hlavním stanem rekatolizačních agitací na Chrudimsku. Jezuité začali být záhy horlivě podporováni ze strany šlechticů. Již zmíněná hraběnka Hýzrllová darovala řádu nejprve v roce 1669 statek Roubovice, roku 1684 jim odkázala celé košumberské panství, které jezuité drželi až do zrušení řádu papežem v roce 1773.⁹⁵

Na závěr se zmíním o nově založeném biskupství v Hradci Králové, s jehož vývojem byl Chrudimský kraj úzce spjat. Vznik dvou nových diecézí v nábožensky nejproblematičtějších částech Čech (spolu se založením biskupství v Litoměřicích v roce 1655) nepochybně přispěl k významnému zmenšení obvodu pražské arcidiecéze, která tak mohla být mnohem efektivněji spravována. V březnu roku 1656 zakoupil král Ferdinand III. panství Chrast (u Chrudimi), které se mělo stát majetkem nově vznikajícího

⁹² Tamtéž. s. 66.

⁹³ KRÁSL, František. *Arnošt hrabě Harrach, kardinál sv. církve římské a kníže arcibiskup pražský. Historicko-kritické vyprávění náboženských poměrů v Čechách od roku 1623-1667.* Praha, 1886. s. 96.

⁹⁴ ADÁMEK, Karel. *Chrudimsko.* s. 66-67.

⁹⁵ Tamtéž. s. 73-74.

královéhradeckého biskupství. Formálně se prvním biskupem stal Karamuel z Lobkovic, blízký spolupracovník arcibiskupa Arnošta Vojtěcha z Harrachu, který však fakticky svou funkci nikdy nevykonával. 1. května 1660 byl pro post královéhradeckého biskupa potvrzen Matouš Ferdinand Sobek z Bílenberka (pozdější arcibiskup pražský, v letech 1669-1675). V roce 1662 byl z výnosů chrastického panství zakoupen statek Skála (Krkonoše, nedaleko Police nad Metují) na obživu biskupa a dále tři domy na náměstí v Hradci Králové. Následně bylo zvelebeno i panství Chrast a přikoupen statek Žilovice s další vesnicí od hraběnky Valdštejnové. K oficiálnímu založení hradeckého biskupství však došlo až v listopadu 1664 papežskou bulou Alexandra VII., kdy byl celý královéhradecký kraj oddělen od arcidiecéze pražské a začal tvořit samostatnou diecézi. Biskup Sobek byl tímto také potvrzen ve svém úřadě. 29. července 1665 posvětil biskup kostel sv. Josefa v Chrudimi při nově vzniklém kapucínském klášteře.⁹⁶ Působnost nového královéhradeckého biskupství se však kryla s Hradeckým krajem, Chrudimský kraj spadal nadále pod správu pražské arcidiecéze. Až v roce 1784 schválil pražský arcibiskup Antonín Petr hrabě Příchofský postoupení Čáslavského a Chrudimského kraje královéhradeckému biskupství.⁹⁷

⁹⁶ KRÁSL, František. *Arnošt hrabě Harrach*. s. 205-214.

⁹⁷ BOROVÝ, Klement. *Dějiny diecése pražské. Na památku 900letého jubilea pro Dědictví Svatojanské*. Praha, 1874. s. 399.

3.3. Náboženská situace na Chrudimsku na základě Soupisu poddaných podle víry z roku 1651

V rámci této kapitoly jsem se pokusil sestavit obraz náboženské situace Chrudimského kraje v roce 1651 na základě analýzy *Soupisu poddaných podle víry*.⁹⁸ Zjištěná data jsem zanesl do tabulek, které uvádím v dílčích oddílech, v přílohách na konci práce jsou pak tyto tabulky připojeny v rozšířené verzi. Při zjišťování náboženských poměrů na Chrudimsku jsem se zaměřil především na počet a procentuální podíl nekatolického obyvatelstva, samozřejmě v porovnání s katolíky. Jednotlivé kategorie jsem rozdělil i podle pohlaví na muže a ženy. Velice zajímavá je i kategorie „nekatolíků bez naděje“, kde byly zaznamenávány „nenapravitelné“ osoby naprosto odmítající konverzi k víře katolické. Další skupinou, které je věnována krátká podkapitola, je šlechta a její náboženská příslušnost, kde byla evidována religiozita osob zpravidla nižšího šlechtického původu. Samozřejmě jsem zaznamenával i osoby, u nichž ve zmíněné edici nebyla uvedena náboženská příslušnost, popř. byla natolik nejasná, že jsem byl nucen zařadit je do skupiny „bez uvedení víry“. Nakonec jsem sledoval i nejnižší věk dětí, které byly v rámci jednotlivých panství, statků a měst evidovány.

Co se týče formálního dělení náboženské struktury, vytvořil jsem celkem tři kategorie reprezentované třemi tabulkami. V první kategorii jsou uváděna panství, tedy ty celky, které jsou v soupisu poddaných označeny jako panství. Těch je evidováno celkem 16. Další kategorii tvoří statky a svobodné dvory, přičemž statků je zaznamenáno v rámci soupisu celkem 17, svobodné dvory jsou pouze 2, další svobodný dvůr je uveden jako součást panství Nové Hradky. Poslední skupinu tvoří královská města, ta jsou celkem 3, k nim jsem přiřadil i zcela specifický útvar reprezentovaný majetkem špitálu města Skuteč, v soupisu podle víry evidovaný zcela zvlášť.

Na výše naznačeném členění tedy stavím i celkový rozbor náboženských poměrů na Chrudimsku v polovině 17. století. Formální rozdělení na panství, statky a královská věnná města jsem provedl především z důvodu větší přehlednosti, a také proto, že dle mého názoru není příliš praktické porovnávat náboženské poměry a průběh rekatolizace na velkých panstvích, kde bylo evidováno několik tisíc „duší“, s poměry na malých statcích či dvorech, kde se počet obyvatel pohyboval v desítkách, maximálně stovkách. Jednotlivé statky tvořilo zpravidla několik málo vesnic, majitelem byl v naprosté většině případů nižší šlechtic rytířského stavu, který na statku osobně sídlil. Proto měl mnohem větší přehled o situaci ve

⁹⁸ MATUŠÍKOVÁ, Lenka – PAZDEROVÁ, Alena (edd.). *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Chrudimsko 1-3.*

svých državách, než tomu bylo v případě panství, kdy například jeden šlechtic hraběcího titulu vlastnil tři i více dominií. Naprosto odlišně se vyvíjela problematika královských věnných měst, proto v této práci došlo z pochopitelných důvodů taktéž k jejich oddělené evidenci.

V rámci studia náboženských poměrů na Chrudimsku v polovině 17. století bych chtěl v krátkosti nastínit situaci v jazykově německých, popř. smíšených oblastech sledovaného území. Opět zde částečně čerpám z údajů uvedených v topografii J. G. Sommera,⁹⁹ kde je možné u většiny panství a statků nalézt informace o jazykových poměrech. V kombinaci se soupisem poddaných jsem se letmo zaměřil na souvislost tajného nekatolictví s jazykovou příslušností obyvatel (podle českých a německých jmen). Sommer ve své práci uvádí několik oblastí, kde se mluvilo převážně německy, popř. na stejné úrovni německy i česky. Jednalo se zejména o část panství Lanškroun a Litomyšl, dále statky Německá Bělá a Bystré, města Polička, Vysoké Mýto a Heřmanův Městec, a nakonec o vesnici Herálec na panství Rychmburk. Postupně se pokusím zaměřit na všechny jmenované lokality. Panství Lanškroun a Litomyšl patřila společně s panstvím Pardubice k největším dominiím Chrudimského kraje. V případě Lanškrounu Sommer uvádí, že se na panství nachází 30 obcí s německy mluvícím obyvatelstvem a 23 obcí s česky mluvícím obyvatelstvem. Vzhledem k tomu, že podle soupisu poddaných bylo z 8 011 evidovaných osob pouze 12 nekatolíků, nemá cenu provádět hlubší analýzu náboženských poměrů. Podobně vypadala situace na panství Litomyšl, kde z 8 016 evidovaných osob bylo 645 nekatolíků, tedy asi 8 % osob. I přes procházení jednotlivých vesnic, ve kterých byl zaznamenán vyšší počet nekatolických jedinců, byla zjištěna velká rozptýlenost nekatolíků, kdy se v rámci jedné rodiny nacházel například jeden nekatolík. Ani zde tedy nebylo možné zjistit, zda se nekatolictví udržovalo více mezi německou menšinou. Další smíšenou jazykovou oblastí bylo panství Bystré (Bystrá) a Čankovice, které však bylo takřka kompletně katolické. Podobně tomu bylo v případě statku Bělá (Německá Bělá), kde z 240 evidovaných osob byly pouze 3 nekatolické. Sommer dále uvádí, že v královském městě Poličce se mluví částečně německy, avšak při studiu soupisu poddaných z roku 1651 zjišťujeme, že se ve městě v té době nenacházel žádný nekatolík. Malá německá menšina se nacházela i ve Vysokém Mýtě, zde však bylo z 1 288 evidovaných osob pouze 41 nekatolických. Ačkoliv zde najdeme poměrně velké množství německých jmen, opět se nedá jednoznačně určit, zda jejich nositelé tíhli spíš k nekatolictví. Posledním

⁹⁹ SOMMER, Johann Gottfried. *Das Königreich Böhmen: statistisch-topographisch dargestellt. Fünfter Band, Chrudimer Kreis*. Prag, 1837.

městem, kde se hodně mluvilo německy, byl Heřmanův Městec. Zde je možné narazit na příjmení Rykl, Hute či Ferdinand (v Heřmanově Městci toto příjmení dokonce pětkrát), ale i zde se jednalo spíše o katolíky. V Heřmanově Městci bylo z 230 uvedených osob celkem 58 nekatolíků. Poslední případ, který uvedu, je do jisté míry výjimkou. Jedná se o vesnici Herálec, která se nacházela na panství Rychmburk. Tato obec byla podle Sommera v rámci panství jediná, kde se mluvilo německy. Je zde možné nalézt jména jako Bauman, Preysl či Fießer. Jelikož však z 33 evidovaných osob žijících ve vsi bylo 29 nekatolíků, není možné ani v tomto případě stanovit jasné závěry. Naopak Jiřík Bauman byl jedním ze čtyř zaznamenaných katolíků v této vesnici.

Z výše uvedených skutečností vyplývá, že v žádném případě není možné prokázat vazbu tajného nekatolictví na jazykově diferencované prostředí, resp. osoby v tomto prostředí žijící. Podle analýzy soupisu poddaných se ovšem zdá, že pokud existovala oblast, kde se podle Sommera vyskytovalo německy mluvící obyvatelstvo a kde se zároveň dle *Soupisu poddaných podle víry* nacházely osoby s typicky německým příjmením, byli tito původem Němci spíše katolíky.

3.3.1. Náboženská situace na panstvích Chrudimského kraje v roce 1651

Nyní se pokusím objasnit náboženskou situaci na panstvích Chrudimského kraje v polovině 17. století. Celkový počet evidovaných osob na jednotlivých panstvích byl velice rozdílný a pohyboval se od 293 osob na slatiňanském dominiu až po 8 453 osob na největším panství Pardubice.

Co se týče samotné náboženské struktury, lze i zde pozorovat značné rozdíly. K panstvím s největším počtem nekatolického obyvatelstva patřilo celkem šest celků s nadpolovičním podílem nekatolíků. K nejvíce nekatolickým se řadila dominia Seč, Chroustovice, Nasavrky, Choltice, Rychmburk a Heřmanův Městec. Z toho první tři jmenovaná svým podílem „jinověrců“ přesáhla hranici 80 %. Zajímavé je, že nejvíce nekatolická panství Seč a Nasavrky byla v této době v rukou stejného majitele, a sice Emanuela de Couriers, jenž všechny statky zdědil po svém otci Františkovi, původem francouzském šlechtici a plukovníkovi císařského vojska, který tato a další panství koupil po pobělohorských konfiskacích (1623 Nasavrky, 1628 Seč). Emanuele de Couriers však údajně trpěl duševní chorobou, proto své statky nebyl schopen sám plně spravovat, o jejich

správu se tak dělil se svou matkou Rozinou z Heidenu. Ta se po smrti manžela provdala za Mikuláše ze Schönfeldu, jenž se ujal vedení zmíněných panství.¹⁰⁰

Naopak nejnižší počet nekatolického obyvatelstva byl evidován na panstvích Lanškroun, Pardubice, Bystré a Čankovice, Chrast, Košumberk, Litomyšl a na panství Nové Hradky. Prvních šest jmenovaných se dokonce dostalo pod hranici 10 % nekatolíků. Jak je vidět, v tomto výčtu se objevila i všechna tři největší dominia Chrudimského kraje, přičemž skutečně na Pardubicku a Lanškrounsku byl podíl nekatolíků nižší než jedno procento.

Velice zajímavým hlediskem pro utváření obrazu o náboženských poměrech je počet nekatolického obyvatelstva bez naděje k obrácení na katolickou víru. Tyto údaje jsou uváděny až v rozšířených tabulkách v rámci příloh na konci práce (Příloha č. 6-8). Nicméně i z tohoto hlediska jasně zvítězilo panství Seč s 86,21 % „beznadějných“ nekatolíků. Z toho vyplývá, že prakticky veškeré evidované obyvatelstvo nekatolického vyznání bylo považováno za „naprosto ztracené a od víry katolické odpadlé“. Druhé místo v podílu beznadějných nekatolíků zaujalo téměř zcela katolické panství Chrast (81,82 %), dále následovala panství Bystré a Čankovice (53,13 %), Nasavrky (39,51 %), Heřmanův Městec (19,83 %), Lanškroun (16,67 %) a Slatiňany (15,25 %). Hodnoty podílu „beznadějných“ na ostatních panstvích jsou téměř nepodstatné (viz Tabulka č. 1).

Osoby bez uvedení víry jsou v normě a procentuálně nedosahují významných hodnot, výjimku tvoří pouze panství Chrast, ale zde byly do této kategorie započítány i děti předzповědního věku.

Nejnižší věk dětí uváděných v soupisu poddaných pro jednotlivá panství se pohyboval nejčastěji v rozmezí 10-12 let, výjimku však tvořilo chrastické panství, kde byly děti evidovány již od stáří jednoho roku. Další výjimkou bylo panství Pardubice, kde byly děti uváděny také v poměrně nízkém věku, a sice od 7 let.

Poslední hledisko, kterým bych se chtěl nyní zabývat, je religiozita poddaných podle pohlaví. Pokud chceme dojít k obecnějšímu závěru, zda se k nekatolictví hlásilo více mužů či žen, musíme se podrobněji podívat na celkový podíl těchto skupin na jednotlivých panstvích. Ačkoliv by se dalo očekávat, že po třicetileté válce došlo k výraznému poklesu počtu mužů, podle rozboru soupisu poddaných pro jednotlivá panství není převaha žen nad muži nijak výrazná. Celkový podíl evidovaných mužů na panstvích Chrudimského kraje se v roce 1651 pohyboval mezi 45-49 %, oproti podílu 51-55 % u žen. Jedinou výjimkou bylo panství Chroustovice, kde byl podíl evidovaných mužů nadpoloviční (52 %). Při pohledu do tabulky

¹⁰⁰ KLAUS, Alois. *Nasavrky. Obraz místopisný i historický*. Nasavrky, 1915. s. 59-60.

č. 1, kde jsou jednotlivá panství seřazena sestupně dle celkového podílu nekatolíků, zjišťujeme, že na nejvíce nekatolických dominiích vždy, až na výjimku panství Heřmanův Městec, převažoval u katolických osob počet mužů nad ženami. Naopak mezi nekatolíky velmi výrazně dominovaly ženy. Z toho logicky vyplývá, že s klesajícím počtem nekatolického obyvatelstva začaly u dominií s méně než polovičním podílem nekatolíků (s výjimkou panství Slatiňany) převažovat katolické ženy nad katolickými muži (bylo jich také o 2-10 % více než mužů). Přesto je možné vysledovat, že téměř na všech panstvích byl počet nekatolických žen vyšší než počet nekatolických mužů.

Z toho vyplývá, že k nekatolictví více tíhly ženy než muži, v případě panství byl podíl evidovaných nekatolických žen až 63 % z celkového počtu nekatolíků. Osobně si myslím, že v 17. století pod tíhou rekatolizačního tlaku mnoho lidí formálně konvertovalo ke katolické víře, ačkoliv vnitřně nadále vyznávalo svou původní víru. Proto nelze vyloučit, že se alespoň jeden člen rodiny obrátil ke katolictví pouze ze zjištěných, do jisté míry obranných důvodů. Zcela logicky by tímto členem měl být držitel usedlosti, coby hlava domácnosti a „nejvyšší“ představitel rodiny. Zajímavý nábožensko-sociální rozbor, týkající se této problematiky, jsem provedl v páté kapitole pro panství Rychmburk, kde se potvrdilo, že v rámci smíšených manželství nastávala v drtivé většině případů skutečnost, kdy katolického vyznání byl muž a nekatolického žena.

Proto se také církve v období rekatolizace zaměřila především na „pokatolictění“ žen, v jejichž víře byly zpravidla děti vychovávány. Vždyť především rodina a vliv rodičů na děti hrály jednu z nejdůležitějších rolí při šíření nekatolických myšlenek, které se pochopitelně církve snažila ze společnosti vykořenit.¹⁰¹

¹⁰¹ KUČERA, Jan. Příspěvek k problémům lidového náboženství v Čechách v 17. a 18. století. In *Sborník historický* 23, 1976, s. 5-33.

Tabulka 1 - *Náboženská struktura na panstvích Chrudimského kraje v roce 1651*

Panství	Celkem osob ^(a)	Katolíci			Nekatolíci			Bez uvedení víry ^(b)		Celkový podíl nekatolíků (v %) ^(c)
		Muži	Ženy	Celkem	Muži	Ženy	Celkem	Muži	Ženy	
<i>SEČ</i>	678	47	22	69	278	331	609	-	-	89,82
<i>CHROUSTOVICE</i>	450	30	17	47	202	201	403	-	-	89,56
<i>NASAVRKY</i>	525	54	23	77	191	257	448	-	-	85,33
<i>CHOLTICE</i>	402	75	35	110	116	173	289	1	2	72,43
<i>RYCHMBURK</i>	3011	571	518	1089	821	1101	1922	-	-	63,83
<i>HEŘMANŮV MĚSTEC A STOLANY + BYLANY</i> ^(d)	774	141	163	304	211	248	459	6 ^(e)	5 ^(e)	60,16
<i>CHOCEŇ</i>	1594 ^(f)	392	424	816	349	425	774	1	1	48,68
<i>ROSICE</i>	694	177	193	370	142	179	321	2	1	46,45
<i>SLATIŇANY</i>	293	88	84	172	45	73	118	-	3	40,69
<i>NOVÉ HRADY</i> ^(g)	792	329	369	698	41	51	92	-	2	11,65
<i>LITOMYŠL</i>	8016	3479	3886	7365	306	339	645	2	4	8,05
<i>KOŠUMBERK</i>	818	380	404	784	23	10	33	1	-	4,04
<i>CHRAST</i>	788	318	338	656	5	6	11	121 ^(h)		1,65
<i>BYSTRÉ A ČANKOVICE</i> ⁽ⁱ⁾	1958	891	1035	1926	12	20	32	-	-	1,63
<i>PARDOBICE</i>	8453	3958	4425	8383	30	27	57	5	8	0,68
<i>LANŠKROUN</i>	8011	3566	4431	7997	6	6	12	2	-	0,15

(a) Děti uváděny zpravidla až po dosažení věku 10 – 12 let, tedy po první zpovědi. Výjimku tvoří panství Chrast, zde byly děti uváděny již od 1 roku věku. Detailní údaje o věku dětí v *Soupisu poddaných* jsou zaznamenány v příloze č. 7 této práce.

(b) Osoby v edici *Soupisu poddaných podle víry z roku 1651* uvedené bez náboženské příslušnosti, popř. nejednoznačně určené (např. katolík s nadějí – k+).

(c) Celkový podíl nekatolického obyvatelstva k celkovému počtu evidovaných osob, u kterých je jednoznačně určena náboženská příslušnost; židé a osoby bez uvedení víry nejsou započítávány.

(d) Obec Bylany uvedena v *Soupisu poddaných* samostatně, jedná se však o vesnici města Heřmanova Městce.

(e) V edici *Soupisu poddaných* uvedeni 4 muži a 3 ženy jako k+ (tedy katolík s nadějí).

(f) Celkový součet osob zahrnuje i dva židy.

(g) Do součtů panství Nové Hrady byl započítán svobodný dvůr Pana Jana Handereücha ve Zderazi, který čítá celkem 10 osob, 2 katolické a 8 nekatolických (z toho 4 osoby rytířského stavu).

(h) Vzhledem k uvádění dětí od 1 roku věku na panství Chrast, jsou tyto osoby bez uvedení náboženské příslušnosti většinou děti, které zatím nebyly schopny podstoupit první zpověď, tedy asi do jedenáctého roku.

(i) U osob na tomto panství neuveden věk, jedinými údaji jsou jméno, rodinný stav a povolání.

3.3.2. Náboženská situace na statcích a dvorech v Chrudimském kraji v roce 1651

V *Soupisu poddaných podle víry* pro Chrudimsko bylo evidováno celkem 17 statků a 3 svobodné dvory, přičemž jeden z nich, nacházející se v obci Zderaz, byl v soupisu uveden v rámci panství Nové Hrady, ke kterému jsem ho také přiřadil v tabulce (viz Tabulka č. 2). Rozdíl v počtu uváděných osob je i v případě statků značný a pohybuje se od 14 lidí na statku Čankovice po 564 osob na statku České Heřmanice.

Náboženská struktura byla v případě statků obdobná jako struktura na panstvích, ačkoliv zde je možné si povšimnout celkově mnohem vyššího podílu nekatolíků. To dokládá i fakt, že na žádném ze statků neklesl podíl nekatolického živilu pod úroveň 15 %. Pouze na dvou uvedených dvorech se nevyskytovalo prakticky žádné nekatolické obyvatelstvo, proto se budu nadále zabývat pouze strukturou statků. Pokud se podíváme v příloze č. 1 na situační mapu zachycující náboženskou strukturu na Chrudimsku v polovině 17. století, uvidíme, že právě množství drobných statků, které byly rozmístěny v bezprostředním okruhu okolo Chrudimi, se vyznačovalo poměrně vysokým podílem nekatolického živilu.

Nejvyšší podíl nekatolíků byl zaznamenán na statku České Heřmanice (89,89 %). Nadpoloviční podíl nekatolického obyvatelstva byl celkem evidován na 8 statcích, naopak nejnižší podíl byl zjištěn na statku Trojovice (16,52 %).

Nekatolické osoby bez naděje na konverzi ke katolictví se v případě statků vyskytovaly méně často, než tomu bylo u panství. Ze 17 statků byl tento jev evidován u devíti, celkový podíl se pak pohyboval v rozmezí od 5,69 % na Zaječicích do 28,57 % na Lhotce. Tyto rozdíly skutečně nejsou příliš markantní, už vůbec ne při srovnání s předchozími panstvími.

Co se týče osob, u kterých nebyla patrná náboženská příslušnost, v případě sledovaných statků prakticky nebyly zaznamenány.

Evidence dětí byla velice podobná jako na panstvích, nejčastěji byly v soupisu uváděny děti od 10 do 12 let věku, výjimky tvoří statky Třebřichy (od 9 let), Březovice (od 4 let), Libanice (od 8 let) a Čankovice (od 14 let).

Stejně jako v případě panství, i zde bych se rád zmínil o náboženské příslušnosti poddaných z hlediska rozdělení na muže a ženy. Na rozdíl od dominií byla situace na statcích mírně odlišná. Především bylo zjištěno, že podíl mužů a žen evidovaných v rámci jednotlivých statků Chrudimského kraje byl mnohem kolísavější a rozdílnější, než tomu bylo na panstvích. Celkový podíl zaznamenaných mužů se pohyboval mezi 45-53 %, často tedy počet mužů uvedených v soupisu převažoval nad počtem žen. Dále bylo zjištěno, že

i v případě statků byl podíl nekatolických žen mnohem vyšší než podíl nekatolických mužů, pohyboval se v rozmezí 53-71 % (výjimkou byl pouze statek Uhersko s podílem nekatolických žen 46 %). Z výše uvedených údajů je patrné, že také na statcích se mezi nekatolíky nacházelo mnohem více žen než mužů. Situace zde zjištěná však byla mnohem méně jednoznačná, než v případě dominií.

Tabulka 2 - *Náboženská struktura statků a dvorů v Chrudimském kraji v roce 1651*

Statek	Celkem osob ^(a)	Katolíci			Nekatolíci			Bez uvedení víry ^(b)		Celkový podíl nekatolíků (v %) ^(c)
		Muži	Ženy	Celkem	Muži	Ženy	Celkem	Muži	Ženy	
ČESKÉ HEŘMANICE^(d)	564	48	9	57	232	275	507	-	-	89,89
MORAŠICE	231	36	35	71	73	87	160	-	-	69,26
ŽUMBERK	240	50	25	75	75	89	164	-	1	68,62
ZDECHOVICE	336	84	34	118	78	138	216	1	1	64,67
TŘIBŘICHY	83	20	12	32	24	27	51	-	-	61,45
ZAJEČICE	351	91	49	140	74	137	211	-	-	60,11
BŘEZOVICE	90	19	18	37	23	29	52	1	-	58,43
PŘESTAVLKY	353	78	77	155	85	113	198	-	-	56,09
OREL	117	35	24	59	24	33	57	1	-	49,14
UHERSKO	127	32	34	66	33	28	61	-	-	48,03
BÍTOVANY	44	14	13	27	6	11	17	-	-	38,63
SVOJANOV	285	107	94	201	32	51	83	-	1	29,23
HROCHŮV TÝNEC	176	62	70	132	20	23	43	-	1	24,57
LIBANICE	54	22	20	42	4	8	12	-	-	22,22
ČANKOVICE	14	6	5	11	1	2	3	-	-	21,43
LHOTKA	39	18	14	32	2	5	7	-	-	17,95
TROJOVICE	230	95	97	192	16	22	38	-	-	16,52
Svobodný dvůr										
BĚLÁ	240	113	124	237	2	1	3	-	-	1,25
VLČNOV	9	5	4	9	-	-	-	-	-	0,00

(a) Děti uváděny zpravidla až po dosažení věku 10 – 12 let, tedy po první zpovědi. Výjimku tvoří statek Březovice, zde byly děti uváděny již od 4 let věku. Na vlčnovském dvoře nejsou děti uváděny vůbec. Detailní údaje o věku dětí v *Soupisu poddaných* jsou zaznamenány v příloze č. 8 této práce.

(b) Osoby v edici *Soupisu poddaných podle víry z roku 1651* uvedené bez náboženské příslušnosti, popř. nejednoznačně určené (např. katolík s nadějí – k+).

(c) Celkový podíl nekatolického obyvatelstva k celkovému počtu evidovaných osob, u kterých je jednoznačně určena náboženská příslušnost; židé a osoby bez uvedení víry nejsou započítávány.

(d) Součástí panství Brandýs nad Orlicí, které patřilo z části k Chrudimsku, zčásti k Hradecku (viz DOSKOČIL, Karel (ed.). *Berní rula 2. Popis Čech 1654: Souhrnný index obcí, osad a samot k berní rule*. Praha, 1953.).

3.3.3. Náboženská situace v královských městech v roce 1651

Na Chrudimsku se nacházela tři královská věnná města, Chrudim, Polička a Vysoké Mýto. Vzhledem k tomu, že náboženská situace ve městech byla řešena již v rámci první vlny násilné rekatolizace ve 20. letech 17. století, byly celkové hodnoty počtu nekatolíků v těchto městech velice malé a nepřesáhly hranici 5 %. Proto si myslím, že nemá cenu příliš podrobně rozebírat náboženské poměry v rámci královských (věnných) měst, která lze ve sledovaném období považovat za úspěšně obrácená k víře katolické, alespoň po formální stránce.

V tabulce č. 3 je ovšem uveden také majetek špitálu města Skutče, viz poznámky k tabulce.

V Chrudimi a Poličce byly děti v soupisu uváděny od 11 let věku, ve Vysokém Mýtě již od dvou let. To je také důvod, proč je v kolonce s údajem osob bez uvedení víry zaznamenáno poměrně vysoké číslo.

Tabulka 3 - *Náboženská struktura královských měst v roce 1651*

Město	Celkem osob ^(a)	Katolíci			Nekatolíci			Bez uvedení víry ^(b)		Celkový podíl nekatolíků (v %) ^(c)
		Muži	Ženy	Celkem	Muži	Ženy	Celkem	Muži	Ženy	
VYSOKÉ MÝTO	1859	802	942	1744	50	29	79	18 ^(d)	18 ^(d)	4,33
CHRUDIM	1856 ^(e)	814	952	1766	25	35	60	12	10	3,29
POLIČKA	1995	919	1065	1984	-	-	-	4	7	0,00
Špitál města SKUTČE ^(f)	65	11	15	26	15	24	39	-	-	60,00

(a) Děti uváděny zpravidla až po dosažení věku 10 – 12 let, tedy po první zpovědi. Výjimku tvoří město Vysoké Mýto, kde jsou děti uváděny od 2 let věku. Detailní údaje o věku dětí v *Soupisu poddaných* jsou zaznamenány v příloze č. 9 této práce.

(b) Osoby v edici *Soupisu poddaných podle víry z roku 1651* uvedené bez náboženské příslušnosti, popř. nejednoznačně určené (např. katolík s nadějí – k+).

(c) Celkový podíl nekatolického obyvatelstva k celkovému počtu evidovaných osob, u kterých je jednoznačně určena náboženská příslušnost; židé a osoby bez uvedení víry nejsou započítávány.

(d) 17 chlapců a 14 dívek uvedeno jako *incapax* (tzn. neschopni zpovědi), vzhledem k zaznamenávání dětí od 2 let věku.

(e) Celkový počet osob zahrnuje 8 židů.

(f) Majetek špitálu města Skutče je v edici soupisu uveden samostatně, jedná se především o části obcí Holetín, Prosetín a Skuteč, které patří k panství Rychmburk. Město Skuteč je evidováno v rámci panství Rychmburk.

3.3.4. Religiozita osob šlechtického stavu

Přijde mi vcelku vhodné, zmínit se v souvislosti se zobrazením náboženských poměrů na panstvích a statcích Chrudimska také o šlechtě. Na mysli mám zejména nižší šlechtu, tzn. rytíře a vladyky, řadím sem také erbovní měšťany, kterých však bylo evidováno velmi malé množství.

Ačkoliv se na osoby šlechtického stavu také vztahovala povinnost evidence v *Soupisu poddaných podle víry 1651*, na některých panstvích (zejména těch „nekatolických“) jsem v soupisu jmenovitě nenalezl ani jednu, což mohlo být pochopitelně způsobeno tím, že někteří šlechtici na daném statku neměli své trvalé sídlo. Na statcích byla šlechta podchycena o trochu lépe, ne však nijak výrazně. V této době by se pochopitelně neměla vyskytovat v soupisu žádná osoba šlechtického stavu klonící se k nekatolictví, to však ve skutečnosti úplně neplatilo.

Na panství Heřmanův Městec byli zapsáni dva muži rytířského stavu s poznámkou, že se jedná o nekatolíky. Prvním z nich byl sám inspektor (správce) panství heřmanoměsteckého a stolanského Jan Muettšlic z Muettšlic (45 let). U této osoby je v soupisu uvedena pouze poznámka „n“, tedy bez upřesnění, zda u něj je či není naděje na konverzi k víře katolické. Druhým nekatolíkem byl jeho syn Wilhelm Muettšlic, u něhož je zapsán věk 10 let a kladná poznámka o naději k obrácení na víru katolickou. Je však otázkou, zda dítě ve věku 10 let již mělo za sebou první zpověď, či nikoliv. Tento údaj bych proto nepovažoval za plně objektivní.

Dalším panstvím, kde byly evidovány nekatolické osoby šlechtického stavu, byly Nové Hrady. Respektive se jednalo o svobodný dvůr Pana Jana Handereücha ve Zderazi, který byl zapsán v soupisu v rámci novohradského panství. Na tomto dvoře bylo evidováno pouze deset osob, z nichž jen dvě byly vyznáním katolíci (jeden pacholek a jedna děvka). Všechny čtyři osoby rytířského stavu byly víry nekatolické (bez uvedení naděje ke konverzi). Jednalo se jmenovitě o Jana Handereücha (46 let), majitele dvora, dále o vdovu Alžbětu Dčbánovou (50 let) a její dvě dcery, Rozinu (18 let) a Magdalenu (15 let).

Odlišný stav lze pozorovat na statku Březovice. Zde bylo z celkového počtu devadesáti evidovaných osob deset šlechticů, z nichž bylo šest katolického a čtyři nekatolického vyznání. Je však nutné poznamenat, že osoby, u nichž bylo uvedeno nekatolické vyznání, se nacházely ve věku 4, 7, 8 a 9 let, tudíž je ve skutečnosti nelze přiřazovat k žádné konfesi. Takovéto případy lze v soupisu najít poměrně často, kdy při uvádění dětí předzpovědního věku bylo využíváno označení „nekatolík s nadějí na konverzi

ke katolictví“. Z toho vyplývá, že děti, které ještě neabsolvovaly první zpověď, byly do jisté míry brány jako nekatolíci.

Poslední případ výskytu nekatolického šlechtice byl zaznamenán na svobodném dvoře Bělá. Jeho majitelem byl Jakub Kapoun ze Svojkova, na Křtinách a Německé Bělé (24 let), jenž se hlásil k víře katolické. Avšak jeho bratr Jan Jakub Kapoun (18 let) byl víry nekatolické (s nadějí). V soupisu je u jeho jména uvedeno: „*Mein Bruder ist nicht katolisch, wirdt aber inner 14 Tage werden.*“ To znamená, že jeho bratr, majitel statku, přiznává, že Jan není katolík, ale během 14 dnů by se jím měl stát. Jakým způsobem a za jakých okolností však mělo k tomuto obratu dojít, lze jen těžko soudit.

Co se týče královských věnných měst, tady byly prakticky všechny nekatolické osoby již ve 20. letech 17. století vojenským nátlakem přinuceny ke konverzi, tudíž se zde vyskytovalo pouze naprosté minimum nekatolíků, šlechtici a měšťané byli katoličtí bez výjimky.

Z výše uvedeného je patrné, že religiozitu šlechtických osob (a nejen těch) evidovaných v soupisu poddaných je nutné posuzovat i s přihlédnutím k jejich věku, což se celkem jasně ukázalo v případě statku Březovice. Z takto malého celkového počtu nekatolických šlechticů je však velice těžké vyvodit nějaké typické prvky, které by pomohly objasnit obecnější principy, podle kterých se nekatolictví v těchto společenských vrstvách udržovalo. Lze však předpokládat, že se nekatolictví projevovalo nejvíce u lidí, kteří alespoň částečně zažili dobu předbělohorskou, a kteří byli vychováni svými rodiči ve víře nekatolické, resp. v některé z protestantských konfesí. Takové osoby se jistě velice těžko vzdávaly své víry, a dokud to bylo možné, ve své víře setrvaly a vychovávaly v ní i svoje potomky. Takovým případem mohl být správce heřmanoměsteckého panství Jan Muettšlic z Muettšlic, majitel dvora ve Zderazi Jan Handereüch, i vdova Alžběta Dčbánová, která na uvedeném dvoře žila se dvěma dcerami. Všechny jmenované osoby zažily předbělohorskou dobu (typickou existencí několika konfesí vedle sebe), ve které byly zároveň vychovávány.

V celkovém součtu je tedy v soupisu poddaných k roku 1651 uvedeno 31 mužů rytířského stavu, z nichž je 5 označeno za nekatolíky s nadějí na konverzi, dále 41 žen rytířského stavu, ze kterých 6 bylo vyznání nekatolického (s nadějí). V Chrudimském kraji byli ještě jmenovitě evidováni 4 vladykové katolické víry, 1 katolická žena vladyckého stavu, 2 katoličtí erbovní měšťané, 2 katolické erbovní měšťanky, 1 hrabě a 1 hraběnka.¹⁰² Jak je

¹⁰² Jako jediné osoby hraběcího titulu byly v soupisu jmenovitě uvedeny Jindřich Vilém Slavata z Chlumu a na Košumberku a jeho manželka Marie Maxmiliána Eva, rozená hraběnka ze Žďáru.

však uvedeno výše, počty nekatolických osob nelze brát bez kritického zhodnocení zcela vážně.

3.4. Sonda: Kmotrovské vazby ve farnosti Hlinsko (1645-1650) z hlediska sociálně-náboženského

Problematikou křtů a kmotrovství se u nás doposud systematicky zabývala pouze Miroslava Melkesová, která se v jedné ze svých prací zaměřila na farnost Chýnov¹⁰³ v polovině 17. století, kde na základě analýzy matrik křtěných, *Soupisu obyvatel podle víry* (1651), *Berní ruly* (1654) a pozemkových knih identifikovala přes 8 000 osob, jejichž vzájemné vztahy v rámci institutu kmotrovství podrobila detailnímu studiu.¹⁰⁴ Stranou autorka nenechala ani rovinu náboženskou, kde se pokusila poukázat na volenou strategii ve výběru kmotrů z hlediska jejich náboženského vyznání, které mohlo i nemuselo být shodné s vyznáním obou rodičů křtěnce.¹⁰⁵ Výsledky její práce jsou velice vhodné ke komparaci s výsledky studia poměrů ve farnosti Hlinsko, jelikož oba výzkumy byly provedeny na základě shodného typu pramenů ze stejné doby.

Z konfesijního hlediska se problematikou křtů v období rekatolizace 17. století ve své práci zabýval i Wulf Wäntig,¹⁰⁶ jenž si ke studiu vybral nábožensky problematickou oblast Šluknovska v severních Čechách, která bezprostředně sousedila s luteránským Saskem. Na základě matričních údajů fary ve Varnsdorfu sledoval počty křtů a sňatků, které byly do matriky zaznamenány od 30. do 50. let. Vzhledem k tomu, že Varnsdorf byl v této době zcela nekatolický, bylo možné sledovat přeshraniční pohyb obyvatel, kteří pro duchovní zaopatření směřovali právě do Saska. Například v sousedním saském Seifhennersdorfu, který leží obklopen z české strany hranic Varnsdorfem a Rumburkem, tvořily v letech 1632-1636 až 70 % všech křtů děti z českých panství.¹⁰⁷

V rámci této sondy se pokusím nastínit problematiku křtů z pohledu náboženského a sociálního. Mám tím na mysli zejména objasnění náboženské diferenciacce mezi rodiči a kmotry a také sociální postavení kmotrů, popř. četnost jejich účasti na křtech. Vycházím přitom z matriky narozených (resp. křtěných) pro farnost Hlinsko, která byla vedena od roku 1625 do poloviny dubna 1650.¹⁰⁸ Pro účely této sondy jsem pracoval s obdobím od ledna

¹⁰³ Původní farnost Chýnov se rozkládala v jihovýchodní části Čech při zemské hranici s Moravou, mezi Tábořem a Pelhřimovem (Táborský kraj).

¹⁰⁴ MELKESOVÁ, Miroslava. ADHIBERI SOLENT, QUI COMPATRES VOCANTUR. Kmotrovství ve venkovském prostředí raného novověku na základě výzkumu chýnovské farnosti. In *Historická demografie* 27, 2003, s. 63-122. ISSN 0323-0937.

¹⁰⁵ Tamtéž. s. 78-81.

¹⁰⁶ WÄNTIG, Wulf. *Grenzerfahrungen. Böhmische Exulanten im 17. Jahrhundert*. Konstanz, 2007. ISBN 978-3-89669-612-0.

¹⁰⁷ Tamtéž. s. 271.

¹⁰⁸ SOA Zámorsk, Sběrka matrik východočeského kraje – FÚ Hlinsko, inv. č. 2191, sign. 213, fol. 1-142, Matrika NOZ, 1625-1704.

1645 do dubna 1650, kdy končí matriční záznamy křtů. Ty se od této doby až do roku 1663 pro sledovanou farnost nedochovaly. Údaje ze zvoleného časového úseku týkající se rodičů narozeného dítěte, kmotrů a místa odkud pocházejí, jsem následně porovnal s údaji ze *Soupisu obyvatel podle víry z roku 1651* pro Chrudimský kraj,¹⁰⁹ který nabízí doplnění o další informace jako náboženské vyznání či sociální postavení.

Výběr farnosti Hlinsko pro účely této práce nebyl náhodný a vedlo mě k němu hned několik důvodů. Jedním z nich byla územní příslušnost farnosti k tehdejšímu Chrudimskému kraji, ale rovněž k panství Rychmburk, kterému je v této práci věnována značná pozornost a jehož nemalá část spadala právě do farního obvodu hlinecké fary.¹¹⁰ Dalším důvodem byla existence matriční evidence křtů již v první polovině 17. století, která umožnila následné srovnání s údaji ze zmíněného *Soupisu obyvatel podle víry z roku 1651*. Matriční zápis ve zkoumané farnosti v této době neumožňoval zcela jednoznačné určení osob kmotrů, jelikož prakticky nebylo uváděno, odkud kmotr pocházel (pouze u křtů dětí, jejichž rodiče pocházeli z oblastí zcela mimo farnost), navíc často bylo nepřesně či nedostatečně uváděno jméno kmotra, jelikož bylo ve zvyku ke křestnímu jménu přidávat povolání či přezdívku dotyčného, u žen pak povolání manžela (např. „*Anna Barvířka*“ apod.). To samozřejmě souvisí s ještě ne zcela ustálenou formou příjmení v této době.

Ve sledovaném období, od ledna roku 1625 do dubna 1650, bylo ve farnosti Hlinsko evidováno celkem 476 pokřtěných dětí (z toho 5 párů dvojčat). U 140 křtů (30 %) se podařilo identifikovat rodiče dítěte a alespoň dva kmotry, pouze v 60 případech (13 %) došlo ke zdárné identifikaci všech zúčastněných. I přes poměrně nízký počet křtů, u kterých byla „odhalena“ identita většiny jejich účastníků, je možné nastínit některé principy, kterými byly kmotrovské vazby ve venkovské společnosti poloviny 17. století do značné míry ovlivněny.

Co se týče kmotrů, ti byli v matrice zaznamenáni ve větném zápisu bez bližšího rozlišení za sebou, přičemž ve zcela drtivé většině případů připadali na křest jednoho dítěte tři kmotři. Jen výjimečně došlo ve sledovaném období k odchylce od této praxe. Minimální počet kmotrů zapsaných u jednoho křtu byl dva, maximální pak čtyři. Zajímavé byly křty dvojčat, kde každé z dětí mívalo své tři kmotry, všech šest kmotrů však opět bylo v matrice zaznamenáno v pouhém výčtu. Předpokládejme však, že matriční zápis přece jen stavěl jednotlivé kmotry do pořadí dle jejich váženosti, tedy že první kmotr (*levans*) byl zapisován

¹⁰⁹ MATUŠÍKOVÁ, Lenka – PAZDEROVÁ, Alena (edd.). *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Chrudimsko 1-3.*

¹¹⁰ V roce 1651 bylo panství Rychmburk duchovně obhospodařováno faráři ze Skutče a z Hlinska. Do farního obvodu hlineckého spadaly filiální v Otradově, Krouně, Kameničkách a Svatce, napůl se skutečským farářem pak byla zajišťována duchovní správa opuštěné fary v Rané.

na prvním místě, druhý kmotr (*patrinus*) a další svědkové (*testis*) byli uváděni na následujících pozicích. Tuto domněnku potvrzuje i pravidlo, že v případě křtu chlapce měl být prvním kmotrem muž, u děvčete pak žena. Tento stav byl bez výjimek zaznamenán v případě křtu chlapců, u dívek se v několika případech na prvním místě v matričním zápisu objevil kmotr-muž. Zcela nejasná je však pozice kmotrů v roli *patrinus* a *testis*, a to jak u chlapců, tak u dívek. Ačkoliv se doporučovalo volit na místo prvního (*levans*) a druhého (*patrinus*) kmotra pohlaví podle pravidla páru (u chlapce *levans* – muž, *patrinus* – žena, vzájemně však neměli být příbuzní),¹¹¹ ve sledované farnosti byla na pozici druhého kmotra v matrice stavěna osoba stejného pohlaví, jako byl kmotr první (v případě účasti 3 kmotrů), naopak další kmotr (*testis*) byl pohlaví opačného. V případě křtu dítěte mužského pohlaví tato praxe platila výhradně, u děvčat docházelo na jednotlivých pozicích i k občasným výjimkám (zejména stavění muže do role *levans*). Je otázkou, zda v této geografické oblasti bylo složení kmotrů skutečně odlišné od běžně doporučované církví praxe, která byla jasně prokázána ve stejné době na Chýnovsku,¹¹² nebo zda docházelo ze strany faráře pouze k preferenci tohoto matričního zápisu. Je však jen málo pravděpodobné, že by farář v matrice upřednostňoval ostatní svědky (*testis*) před druhým kmotrem (*patrinus*). V každém případě bylo dodržováno složení trojice kmotrů podle pohlaví v poměru 2:1, takže křtu chlapce se účastnili dva kmotři a jedna kmotra, u dívky pak dvě kmotry a jeden kmotr.

Vlastní role kmotrů přitom byla velice důležitým faktorem v rámci křestního obřadu i po něm. Kmotři byli nejen svědky (zejm. *levans* a *patrinus*) dosvědčující za nově narozené dítě ve farním chrámu jeho legitimitu i křesťanskou víru, kterou samo dítě nebylo rozumově schopné vyznat, ale zavazovali se i k pomoci s výchovou dítěte, k hmotnému zabezpečení křtěnce v případě úmrtí rodičů, nebo k obdarování novorozence, kterému vkládali něco „do vínku“. Po stránce duchovní docházelo k navázání nového příbuzenství mezi kmotrem a dítětem, jeho rodiči i křtící osobou.¹¹³ Proto bylo kmotrovství také záležitostí prestižní a rodiče dítěte si často vybírali z kmotrů, kteří byli lépe finančně situovaní. Zároveň podléhal křestní obřad (a tedy i „pravidla“ kmotrovství) církevním nařízením, která vzešla z ustanovení tridentského koncilu (1545-1563) a která byla následně s mírnými úpravami v českých zemích potvrzena pražskou synodou v roce 1605. Náboženská praxe však ne vždy zcela odpovídala církevním předpisům.¹¹⁴

¹¹¹ MELKESOVÁ, Miroslava. ADHIBERI SOLENT. s. 74.

¹¹² Tamtéž. s. 75.

¹¹³ NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha, 2004. s. 88-89. ISBN 80-7021-397-3.; MELKESOVÁ, Miroslava. ADHIBERI SOLENT. s. 69, 73.

¹¹⁴ MELKESOVÁ, Miroslava. ADHIBERI SOLENT. s. 69-70.

Jak již bylo uvedeno, hranice hlinecké farnosti se zcela nekryly s hranicemi rychmburského panství, jehož náboženskému vývoji je věnována část této práce. V případě zhruba čtvrtiny křtů uskutečněných v hlineckém farním chrámu pocházeli rodiče křtěnce přímo z Hlinska, ve dvou třetinách z vesnic ležících na území panství Rychmburk a pouze asi z jedné desetiny z obcí mimo panství, popř. mimo farnost. Jiná situace panovala v případě kmotrů, kde z celkového počtu 160 identifikovaných osob,¹¹⁵ které se objevily v některé z kmotrovských rolí, pocházelo 79 (49 %) z Hlinska, 59 (37 %) z obcí rychmburského panství a 22 osob (14 %) z míst za hranicemi dominia.

Sociální postavení kmotrů včetně jejich náboženské příslušnosti ukazuje následující tabulka č. 4. Pokud se zatím omezíme pouze na sociální poměry, pak je zřejmé, že většina kmotrů, kteří se účastnili ve sledovaném období křtu jako *levans*, *patrinus* či *testis*, náležela ve „vesnickém“ prostředí k elitě, kterou jistě řemeslníci a sedláci byli. Ačkoliv mělo Hlinsko status městyse s počtem 372 evidovaných obyvatel nad 12 let v roce 1651¹¹⁶ a bylo po městu Skutči druhým největším sídlem na Rychmbursku, lze celou oblast, kterou hlinecká farnost pokrývala, označit za zemědělskou, přestože přímo v Hlinsku existovala rozvinutá řemeslná výroba orientovaná především na řemesla potravinářská a oděvní (viz kapitola „*Sociálně-náboženská struktura panství Rychmburk v polovině 17. století*“). Zejména pro chudé vesnické rodiny znamenalo kmotrovství osoby společensky známé a finančně zajištěné určité jistoty, které z tohoto „duchovně-sociálního“ svazku plynuly. Kmotr neměl povinnost pouze vypomáhat s výchovou kmotřence či s hmotnou pomocí dítěti v nouzi, ale také například s materiálním zajištěním rodiny po dobu šestinedělí matky, která byla v době od porodu do úvodu zcela odříznutá od společenského života obce. Navíc žádost rodičů o kmotrovství se neměla odmítat a v případě, že k tomu ze strany potenciálního kmotra došlo, mohl tento akt pro dotyčného znamenat společenskou ostudu.¹¹⁷

Zajímavý je poměrně vysoký počet kmotrů ze skupiny podruhů. Ti jsou přitom považováni za jistý přechod mezi chudinou a usedlým obyvatelstvem. Většina podruhů či podruhyň v roli kmotra pocházela právě z Hlinska a jejich sociální status nemusel být špatný. Postavení městských podruhů bylo odlišné od těch vesnických, jelikož většina z nich, ač žila v nájmu, provozovala řemeslo, což jim mohlo přinášet slušné příjmy. Proto nenajdeme

¹¹⁵ Z celkového počtu 160 identifikovaných osob nebylo zcela jednoznačně určeno 20 kmotrů. Důvodem byla především shoda ve jménech u více osob z různých obcí (z důvodu neuvádění bydliště kmotrů), jejich náboženská příslušnost však byla shodná.

¹¹⁶ MATUŠÍKOVÁ, Lenka – PAZDEROVÁ, Alena (edd.). *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Chrudimsko I-3*. s. 1005-1013.

¹¹⁷ NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Narození a smrt*. s. 92-94.; MELKESOVÁ, Miroslava. ADHIBERI SOLENT. s. 73.

podruhy jako kmotry pouze u křtů dětí ze sociálně nejslabších rodin či náležejících k marginálním skupinám (dětí svobodných matek, žebraček, cikánů apod.), ale také jako přední účastníky křtů řemeslnických, rolnických či úřednických dětí.

Tabulka 4 - *Sociální postavení a náboženská příslušnost kmotrů ve farnosti Hlinsko v letech 1645-1650*

Sociální postavení ^(a)	Katolík	Nekatolík	Celkem
Řemeslník	41	9	50 ^(b)
Sedlák, hospodář	12	7	19
Chalupník	10	4	14
Zahradník	10	3	13
Podruh / podruhyně	6	8	14
Vdova	3	3	6

(a) Započítávány jsou i ženy, jejichž muži spadají do některé z uvedených kategorií.

(b) Z toho 33 z Hlinska.

Se sociálním postavením kmotrů úzce souvisí i četnost jejich účasti při křestních obřadech. Ve sledovaném období let 1645-1650 byla ve farnosti Hlinsko zjištěna řada osob, které se coby kmotři pravidelně zúčastňovaly křtů na pozici *levans*, *partinus* nebo *testis*. Tabulka č. 5 zobrazuje stručný přehled „nejvytíženějších“ kmotrů, včetně jejich povolání, náboženského vyznání, místa bydliště a konkrétní post, na kterém při křtu vystupovali, ačkoliv jak bylo uvedeno výše, není zde z důvodu potenciálně nedostatečné matriční evidence vyloučená záměna kmotrů na pozici *patrinus* a *testis*. Miroslava Melkesová uvádí, že v polovině 17. století nebylo v chýnovské farnosti výjimkou, že se některé osoby staly během desetiletého období kmotry více než stokrát. Důvodem toho měla být nejen osobní obliba konkrétního jedince, ale i nedostatek vhodných kandidátů na post kmotra, způsobený zejména poklesem počtu obyvatel v důsledku dlouhotrvajícího válečného konfliktu.¹¹⁸ V případě farnosti Hlinsko vidíme, že během pěti let a čtyř měsíců se dvě osoby zúčastnily křtu v roli kmotra více než dvacetkrát. Naprosto nejžádanějším se stal pekař Jan Potměšil z Hlinska, jenž ve sledovaném období figuroval jen na postu hlavního kmotra patnáctkrát, celkem se objevil v kmotrovské funkci dvaatřicetkrát.

Zde se však naskytá otázka, jak mohl být v takovém případě dostatečně zabezpečen závazek pomoci s výchovou kmotřence a jeho hmotného zabezpečení v případě úmrtí či nemoci rodičů. V úvahu je samozřejmě nutné brát vysokou dětskou úmrtnost v tomto

¹¹⁸ MELKESOVÁ, Miroslava. ADHIBERI SOLENT. s. 86.

období, to však není faktor, který by měl hrát významnou roli v přijímání závazku kmotrovství. Nebyl tedy již v polovině 17. století institut kmotrovství pouze doprovodným prvkem formálního ceremoniálu křtu, z něhož se vytrácela původní sociální i právní funkce, a kde převahu získávala funkce sociálně-reprezentační? Alexandra Navrátilová uvádí, že s větším rozšířením matrik a s rozvojem státní správy došlo k oslabení sociálně-právní funkce kmotrovství a od sklonku 17. století se začala primárně prosazovat funkce duchovního příbuzenství.¹¹⁹ Podle dosavadních výzkumů provedených na Chýnovsku a Hlinecku je možné s touto tezí v obecné rovině souhlasit, ovšem s tím, že k přesunu kmotrovství do roviny duchovně-příbuzenské a také sociálně-reprezentační docházelo již v polovině 17. století, dle mého názoru však ještě o něco dříve. Skutečný rozklad institutu kmotrovství nastal v posledních desetiletích 19. století, kdy se definitivně vytratil původní smysl vlastní ceremonie křtu i samotného duchovního spříznění mezi kmotrem a kmotřencem.¹²⁰

Při pohledu do tabulky č. 5 je také patrné, že kmotry se opakovaně stávali mnohem častěji muži než ženy, v tomto případě ze 13 osob 9 mužů. Přitom byli nejvíce dosazováni do role prvního či druhého kmotra, na pozici dalších svědků křtu figurovali v rámci opakovaných kmotrovství zcela minimálně. Situace u žen se jeví opačně. Důvodem tohoto stavu mohla být již zmíněná společenská prestiž, jejímž nositelem byl právě muž, který reprezentoval na venek jak rodinu, tak svoje postavení plynoucí z výkonu povolání či funkce v rámci samosprávy obce. Proto mezi nejvíce vytíženými kmotry najdeme osoby veřejně známé a vážené, zejména řemeslníky, úředníky a hospodáře (sedláky).¹²¹

¹¹⁹ NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Narození a smrt*. s. 89.

¹²⁰ Tamtéž. s. 90, 94.

¹²¹ MELKESOVÁ, Miroslava. ADHIBERI SOLENT. s. 86, 90-92.

Tabulka 5 - *Osoby s nejčtenější účastí na křtech v roli kmotra ve farnosti Hlinsko v letech 1645-1650*

Jméno	Vyznání	Povolání	Obec	Levans	Patrinus ^(a)	Testis ^(a)	Celkem ^(b)
Jan Potměšil	K	pekař	Hlinsko	15	12	5	32
Jan Zdráhal	K	krejčí	Hlinsko	7	12	5	24
Václav Tlaskal	K	úředník	Hlinsko	11	7	1	19
Anna Sokolová	K	matka chalupníka	Hlinsko	5	4	9	18
Havel Kučera	K	podruh	Hlinsko	8	6	3	17
Jiřík Dřevíkovský (Bombergl)	K	hospodář	Hlinsko	9	4	4	17
Magdalena Jimramovská	N+	rychtářka	Rybná	3	4	9	16
Jan Čermák ^(c)	K	nový hospodář?	Kamenec u Poličky?	6	5	3	14
Jakub Prokop	K	barvíř, primátor	Hlinsko	7	2	4	13
Dorota Pražanová	K	manželka řezníka	Hlinsko	2	4	7	13
Tomáš Zykuška	K	úředník	Hlinsko	4	5	4	13
Kateřina Mastná	K	manželka barvíře	Hlinsko	3	4	4	11
Tomáš Nechuta	K	hospodář	Hlinsko	6	2	1	9

(a) Kategorie *Patrinus* a *Testis* mohly být vzájemně zaměněné v důsledku nedostatečně pečlivé matriční evidence.

(b) Celkové počty jsou minimálními hodnotami. Je nutné přihlížet ke špatné evidenci a častému uvádění stejných osob s různými jmény.

(c) Jan Čermák uváděn v matrice s bydlištěm v Hlinsku, v *Soupisu obyvatel podle víry z roku 1651* však nalezneme jméno Jan Čermák s označením „nový hospodář“ v Kamenci u Poličky.

Položme si otázku, jak vypadala situace ve sledovaném období v případě více křtů dětí vzešlých z jednoho manželského páru. Docházelo zde k volbě stejných kmotrů ze strany rodičů? V rámci zvoleného časového úseku bylo zaznamenáno celkem 27 případů, kdy proběhly dva až tři křty dítěte jedněch manželů.¹²² Náboženská skladba rodičů vypadala následujícím způsobem: 14 párů katolických, 8 nekatolických a 2 páry smíšené (muž katolík). Ve 14 případech (5 párů nekatolických, 9 katolických) rodiče zvolili pro křest svých dalších dětí jiné kmotry, u 9 párů (3 nekatolické, 6 katolických) byl volen jeden kmotr shodný a ve 3 případech (všechny páry katolické) dokonce dva stejní kmotři. Pro přesnou identifikaci postavení kmotrů při křtu pochopitelně záleželo na tom, zda další narozené dítě bylo stejného či rozdílného pohlaví, než byl jeho starší sourozenec. Pakliže byli křtenci různého pohlaví, vystupovali kmotři v rámci opakovaného kmotrovství nejčastěji v roli *testis*, pokud se jednalo

¹²² Ve 25 případech 2 křty, pouze ve 2 případech 3 křty stejného manželského páru.

o dva chlapce či dvě dívky, ujímali se kmotří většinou role *levans* a *patrinus*. Náboženská příslušnost rodičů či kmotrů se v tomto případě nejeví jako podstatná.

Podívejme se nyní na to, jak vypadala strategie ve výběru kmotrů z hlediska náboženského, zda docházelo ke striktnímu oddělení katolíků od nekatolíků v „sociálně-duchovní“ rovině křtu. Ve snaze o co nejpřesnější naznačení kmotrovských vazeb jsem vycházel pouze z případů, kdy se podařilo identifikovat všechny účastníky křtu včetně jejich náboženského vyznání. Takových obřadů však bylo ve sledovaném období pouze 60, což je vzorek zhruba 13 % ze všech evidovaných křtů.¹²³

Tabulka č. 6 ukazuje náboženské složení kmotrů dětí, jejichž rodiče byli různého náboženského vyznání. Ačkoliv zde pracuji s velice malým souborem dat, je zcela jasné, že provázanost světa katolíků a nekatolíků byla ještě v polovině 17. století značná, a že minimálně v rovině kmotrovských vazeb neexistuje jasná hranice, která by tyto světy od sebe striktně oddělovala. Podobná situace byla zjištěna i ve farnosti Chýnov, kde byli pro křest vybráni všichni kmotří se stejným náboženským vyznáním (katolickým), jakého byl otec dítěte, pouze v ¼ všech případů, přestože se podíl katolického obyvatelstva na Chýnovsku pohyboval okolo 80 %. Zcela běžně přitom chodili za kmotra nekatolickému dítěti katoličtí kmotří.¹²⁴

Tabulka 6 - Četnost výskytu kmotrů nekatolického vyznání při křtech ve farnosti Hlinsko v letech 1645-1650

Počet nekatolických kmotrů při křtu	Postavení kmotra při křtu	Katolický pár	Nekatolický pár	Smíšený pár (muž katolík)	Celkem
Jeden nekatolický kmotr	levans	3	1	-	4
	patrinus	4	1	-	5
	testis	5	2	1	8
Dva nekatoličtí kmotří	levans – patrinus	-	-	-	-
	levans – testis	1	-	-	1
	patrinus – testis	2	1	-	3
Tři nekatoličtí kmotří	levans – patrinus – testis	-	2	-	2
Celkem		15	7	1	
Celkem párů		38	19	3	60

¹²³ Ačkoliv došlo k úspěšné identifikaci všech kmotrů u 63 křtů, bylo nutné ze souboru vyřadit dva křty, kde se nepodařilo identifikovat vyznání otce dítěte z důvodu jeho úmrtí do doby vzniku *Soupisu obyvatel podle víry z roku 1651*, a dále jeden křest, kde nebylo úspěšně určeno náboženské vyznání matky křtěnce. Ve čtyřech případech se křtu nezúčastnil třetí kmotr (*testis*).

¹²⁴ MELKESOVÁ, Miroslava. ADHIBERI SOLENT. s. 79-80.

Určitá omezení pro nekatolické kmotry však na Hlinecku platit mohla a to zejména ze strany tamního faráře. Z výše uvedené tabulky č. 6 je zřejmé, že nekatolíci jen výjimečně obsazovali pozici prvního (*levans*) a druhého (*patrinus*) kmotra, mnohem častěji pak vystupovali v roli svědka (*testis*). Pokud bychom totiž vycházeli ze křtů, u kterých se podařilo identifikovat alespoň dva z kmotrů, pak bychom mohli uvést, že jako *levans* vystupoval nekatolický kmotr celkem ve 14 % (ze 119 známých), jako *patrinus* v 15 % (ze 121 známých) a jako *testis* ve 30 % známých případů (ze 106 známých). V tabulce č. 5 jsou uvedeny osoby, které byly v rámci farnosti Hlinsko ve sledované době nejvíce žádanými kmotry. Mezi 13 jmény se objevuje pouze jediný člověk nekatolického vyznání (rychtářka z Rybné Magdalena Jimramovská), u něhož je jasně zřetelná převaha v účasti na křtech v roli *testis*. I zde se tedy můžeme odkázat na chýnovskou farnost, kde byla zjištěna shodná praxe v obsazování jednotlivých kmotrovských rolí osobami různého vyznání.¹²⁵ Jistou úlohu v ovlivňování výběru kmotra mohl skutečně hrát farář, který se nemusel příliš kladně stavět k účasti nekatolíků na křestním obřadu konaném v katolickém farním chrámu, a proto se v konfesijně nejednotném prostředí, ve kterém se hlinecká farnost nacházela, snažil alespoň o vytěsnění nekatolíků z rolí hlavních kmotrů na pozici *testis*. A. Navrátilová uvádí, že kmotry jiného než katolického vyznání kněz nepřipouštěl k držení dítěte při křtu (což měl za úkol právě hlavní kmotr), ale pouze k zápisu coby svědka do matriky.¹²⁶ To však nemuselo být pravidlem ve všech oblastech.

Městys Hlinsko jako centrum farnosti, která spolu s farou (děkanstvím) ve Skutči duchovně obhospodařovala značnou část nekatolického panství Rychmburk (celkem 64 % nekatolíků), byl podobně jako většina městských sídel v polovině 17. století určitým ostrůvkem, na němž bylo možné pozorovat značný pokles nekatolíků (47 % nekatolíků v Hlinsku v roce 1651), který byl způsoben často formální konverzí jeho obyvatel ke katolictví, nezdědka kdy pouze jednotlivých mužských představitelů domácností, pro něž byla konverze obranou před hospodářskou a společenskou izolací. Do jaké míry však byly ony přestupy k římskokatolické víře záležitostí upřímnou a trvalou, to lze dnes jen těžko zjistit. Jedinou cestou alespoň k částečnému poznání je sledování vývoje tolerančního nekatolictví a jeho návaznosti na dobu rekatolizační.

Co se týče kmotrovských vazeb z hlediska náboženského, nehrála zřejmě víra rodičů ani kmotrů významnou roli v získávání nového „duchovního“ příbuzenství. V polovině 17. století bylo soužití katolíků s nekatolíky zejména ve venkovském prostředí zcela běžné

¹²⁵ Tamtéž. s. 80.

¹²⁶ NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Narození a smrt*. s. 90.

i přes třicet let trvající rekatolizaci, která však značného zpomalení doznala kvůli třicetileté válce.¹²⁷ Odkaz na dobu konfesijní „volnosti“ před Bílou horou byl ještě velice silný, vždyť generace zhruba čtyřicetiletých byla vychovávána v naprosto odlišných náboženských poměrech než její děti. Faktory pro volbu kmotra tak byly v tehdejší době zřejmě ovlivněny zcela jinými kritérii než těmi náboženskými, mezi hlavní z nich lze zařadit především majetkové postavení dané osoby, její charakterové vlastnosti, pohlaví, místo bydliště či věk.¹²⁸ Dle mého názoru teprve rekatolizační vlna za Karla VI. dokončila změnu poměrů ve vztazích mezi katolíky a nekatolíky i na vesnici, kdy definitivně došlo k oddělení obou světů, přičemž ten nekatolický byl silně zmarginalizován a zároveň donucen k zneviditelnění, přechodu do skryté ilegality. Na povrch mohl opět vystoupit až po vydání *Tolerančního patentu* v roce 1781.

Kromě problematiky křtů a kmotrovství je z náboženského hlediska možné podobným způsobem studovat rovněž sňatky, jejichž matriční evidence v polovině 17. století byla již v mnoha oblastech včetně Hlinecka zcela běžná. Rozdílné vyznání partnerů mělo být v této době překážkou k uzavření manželství ze strany katolické církve. Tuto problematiku by osvětlilo pouze detailnější studium matrik s využitím *Soupisu obyvatel podle víry z roku 1651*, z časových důvodů jsem však této oblasti nevěnoval pozornost.

¹²⁷ Tuto domněnku potvrzuje i výzkum provedený W. Wäntigem v oblasti Šluknovského výběžku (zejména Varnsdorf a Rumburk), kde rekatolizace takřka zcela nekatolického venkovského obyvatelstva probíhala po skončení třicetileté války v 50. letech. I zde se však udržel nekatolický ritus v udílení „svátostí“ křtu a manželství minimálně do 60. let 17. století. Viz WÄNTIG, Wulf. *Grenzerfahrungen. Böhmische Exulanten im 17. Jahrhundert*. s. 270-282.

¹²⁸ MELKESOVÁ, Miroslava. ADHIBERI SOLENT. s. 80, 119.

4. Náboženské poměry na Chrudimsku v 18. století

V předchozí kapitole jsem se pokusil o podání obrazu náboženské příslušnosti obyvatel tehdejšího Chrudimského kraje kolem poloviny 17. století. Předložená struktura stavu náboženství se může jevit jako poněkud statická, jelikož stěžejním pramenem pro její zpracování se stal *Soupis obyvatel podle víry z roku 1651*, který statisticky zachycuje náboženskou příslušnost evidovaných osob pouze v konkrétním časovém bodě a nenabízí tak komparaci s dobou mladší ani s dobou předcházející. Pomínou-li *Status animarum*, který sice vznikl ve stejném roce jako soupis podle víry, ale jeho členění sleduje strukturu církevní správy,¹²⁹ pak jistou kompenzaci nabízí srovnání s údaji ze zповědních seznamů pražské arcidiecéze (taktéž ovšem sledující strukturu církevní); ty však na soupis podle víry přímo časově nenavazují (pravidelně od roku 1671) a navíc jejich souvislá řada končí rokem 1725.¹³⁰ Na tradici zповědních seznamů však od roku 1737 navázaly tzv. zповědní výkazy,¹³¹ které byly ve stručnější formě (většinou již bez jmenného uvádění „heretiků“) zasílány arcibiskupské konzistoři představiteli jednotlivých vikariátů po vykonání velikonoční zповědi ve všech farnostech spravovaného obvodu. Právě na základě tohoto pramene se zde pokusím o charakteristiku vývoje tajného nekatolictví s důrazem na období let 1737-1781. Nepůjde však pouze o konstatování počtu nekatolíků v jednotlivých letech na území Chrudimského kraje, ale nastíním zde i vývoj farní a vikariátní správy na daném území do vydání *Tolerančního patentu*. Významným pramenem, který velice vhodně doplňuje informační hodnotu zповědních výkazů, je *Catalogus cleri*, neboli soupis duchovenstva, na jehož základě je možné sledovat změny v počtu kléru na vybraném území. Pro potřeby této práce jsem vycházel z výtisků pro léta 1741 a 1771.¹³²

Vzhledem ke skutečnosti, že doposud nedošlo k systematickému využití zповědních výkazů pro období 18. století, není na škodu podat alespoň základní přehled o možnostech studia tohoto pramene v souvislosti s výzkumem náboženských poměrů a struktury farní správy. Zároveň je nutné brát informační hodnotu zповědních výkazů kriticky, zejména proto, že se jedná o materiál obsahující velké množství statistických údajů, které pro většinu 18. století nelze objektivním způsobem ověřit. Při jejich zpracování je taktéž možné narazit

¹²⁹ ČÁŇOVÁ, Eliška. Status animarum pražské arcidiecéze z roku 1651. In *Sborník archivních prací* 29, 1979, s. 20-55.

¹³⁰ ŠIMÁK, Josef Vítězslav (ed.). *Zповědní seznamy arcidiecéze Pražské z let 1671-1725. Svazek 2.: Chrudimsko, Čáslavsko*. Praha, 1918.

¹³¹ Národní archiv Praha, Archiv pražského arcibiskupství I [APA I], inv. č. 1584-1639, sign. B 25/55-B 30/4, Zповědní výkazy z let 1737-1811.

¹³² Národní archiv Praha, APA I, inv. č. 2468, 2493, Catalogus cleri 1741, 1771.

na časté nepřesnosti v sumárních součtech v jednotlivých kategoriích, způsobené početní chybou zpracovatele výkazu. Podobně jako *Soupis obyvatel podle víry z roku 1651* evidují zpovědní výkazy, jak už z jejich názvu plyne, pouze osoby, které byly natolik schopné a rozumově vyspělé, aby se mohly účastnit katolické velikonoční zpovědi a svatého přijímání. Takové osoby byly římskokatolickou církví označovány pojmem „duše“ (*anima*).¹³³ Později však ve výkazech přibyla i kolonka evidující děti předzpovědního věku (zpravidla do 12 let).

Zpovědní výkazy jsou cenné zejména množstvím údajů, které v rámci nich příslušný vikář zaznamenal a jemuž byly dodány podřízenými faráři. Nejedná se však pouze o informace týkající se náboženské příslušnosti farníků, tedy počtů zpovídaných, dále těch, kteří se nedostavili k přijímání, negligentů či osob podezřelých z „kacířství“, nýbrž od 1. poloviny 40. let 18. století obsahují také údaje demografického charakteru. Ty jsou uváděny za předchozí rok a nejvýznamnější z nich jsou počty narozených, oddaných a zemřelých, nemanželských dětí, později i dětí (od 60. let), které dosud nebyly schopné vykonat první zpověď ad. Ještě ve 30. a 40. letech nebyla zcela sjednocena formální úprava ani obsahová struktura zpovědních výkazů, od 50. let však už můžeme hovořit o jednotné formulářové „vizáži“ tohoto pramene.

Členění zpovědních výkazů po linii vertikální je naznačeno výše, nyní je třeba přiblížit strukturu pramene po linii horizontální. V jednotlivých řádcích výkazu nalezneme název farnosti a jméno jejího duchovního správce. Další kolonky (řádky) obsahují informace o případných přivtělených farářích, filiálních kostelech a kaplích, jejich lokaci a patrociniu. Ke každému kostelu pak přísluší statistické údaje o náboženské příslušnosti a další informace demografické, jak již bylo popsáno. Bohužel ve výkazech nenajdeme údaje o pomocném duchovenstvu (kaplanech), které významným způsobem pomáhalo zajišťovat duchovní správu dané farnosti.

Výkazy za jednotlivé vikariáty byly vikariátním poslem po velikonočních svátcích doručovány pražské arcibiskupské konzistoři,¹³⁴ kde byly svázány do jedné knihy (po ročnících). V těchto knihách se výkazy členily do jednotlivých krajů, ke kterým dané vikariáty příslušely.

¹³³ STUHLÁ, Pavla. *Prachatický vikariát 1676-1750. Vybrané otázky církevní správy*. Praha, 2004. s. 34. ISBN 80-7308-082-6.

¹³⁴ Tamtéž. s. 27.

4.1. Církevní správa Chrudimského kraje v 18. století

4.1.1. Vývoj vikariátů

Co se týče církevní správy, vstupoval do 18. století Chrudimský kraj územně rozdělen na dva vikariáty – chrudimský a litomyšlský – celý však spadal do působnosti pražské arcidiecéze.¹³⁵ Oba vikariáty během století několikrát změnilý svůj název podle místa působení aktuálního vikáře, jenž byl do své funkce instalován jako jeden z farářů daného vikariátního okrsku; sídlo vikáře tak nebylo vázáno ke konkrétnímu beneficiu. První vlna vzniku vikariátů v Čechách přišla po roce 1630 a byla jednou z rekatolizačních snah pražského arcibiskupa Arnošta Vojtěcha z Harrachu.¹³⁶ Cílem vzniku vikariátů bylo vytvoření středního článku církevní správy, který by nahradil zastaralé a neúčinné instituce děkanství a arcijáhenství.¹³⁷ Do druhé třetiny 17. století také spadá vznik chrudimského i litomyšlského vikariátu, ačkoliv podle relace chrudimského vikáře z 5. října 1637 lze usuzovat, že chrudimský vikariát existoval dříve.¹³⁸

V roce 1636 se na Chrudimsku nacházelo 62 far, z nichž obsazených bylo pouze 19,¹³⁹ v polovině 17. století zde stále zůstávalo 33 far bez duchovního správce.¹⁴⁰ Jako konkrétní příklad je možné uvést situaci na rozsáhlém komorním panství Pardubice, ze kterého se zachovala zpráva generální komise, zaslaná 28. července 1650 české komoře.¹⁴¹ Na Pardubicku se v daném roce nacházelo 18 far s 21 filiálními kostely, z nichž pouze 5 bylo opatřeno faráři, přičemž největší zastoupení měli Poláci z františkánského kláštera v Pardubicích, kteří dále spravovali 11 neobsazených far v rámci téhož dominia.¹⁴² Podrobněji

¹³⁵ ŠIMÁK, Josef Vítězslav (ed.). *Zpovědní seznamy*. s. 409-413.

¹³⁶ Osobě kardinála Arnošta Vojtěcha z Harrachu a době jeho života byly v české historiografii věnovány dvě významné práce: KRÁSL, František. *Arnošt hrabě Harrach, kardinál sv. církve římské a kníže arcibiskup pražský. Historicko-kritické vyprávění náboženských poměrů v Čechách od roku 1623-1667*. Praha, 1886.; CATALANO, Alessandro. *Zápas o svědomí. Kardinál Arnošt Vojtěch z Harrachu (1598-1667) a protireformace v Čechách*. Praha, 2008. ISBN 978-80-7106-942-3.

¹³⁷ ČÁŇOVÁ, Eliška. Vývoj správy pražské arcidiecéze v době násilné rekatolizace Čech. In *Sborník archivních prací* 35, 1985, s. 486-560. ISSN 0036-5246. Zde s. 538.

¹³⁸ ŠÁDA, František. *Vikariát Chrudim. Inventář k archivnímu fondu*. Okresní archiv v Chrudimi, 1972. s. 2.

V relaci chrudimského vikáře (1637) bylo evidováno ve vikariátu 61 farních a 101 filiálních kostelů, 3 děkanství; o duchovní správu se mělo starat 21 kněží a 5 pomocných duchovních. Stejný stav kostelů a farářů byl zaznamenán i v roce 1641.

¹³⁹ REZEK, Antonín. *Dějiny prstonárodního hnutí náboženského v Čechách od vydání tolerančního patentu až na naše časy. Část I*. Praha, 1887. s. 24.

¹⁴⁰ BÍLEK, Tomáš Václav. *Reformace katolická neboli Obnovení náboženství katolického v Království českém po bitvě bělohorské*. Praha, 1892. s. 258.

¹⁴¹ BÍLEK, Tomáš. Stav far l. 1650-1652 v krajích Chrudimském (zvláště na panství Pardubickém), Kralohradeckém, Boleslavském, Slanském a Žateckém, pak v knížetství Fridlandském l. 1630. In *Památky archeologické a místopisné XIII*, sv. 1, 1885, s. 9-16 [pro Chrudimský kraj].

¹⁴² Tamtéž. s. 14-15.

je možné sledovat farní správu na Pardubicku (i na většině území Chrudimského kraje) v polovině 17. století na základě *Soupisu obyvatel podle víry z roku 1651*.

V roce 1671 bylo na Chrudimsku evidováno 39 far obsazených (7 děkanství), 11 far přivtělených, 2 fary pusté a 63 filiálních kostelů,¹⁴³ v roce 1725 už byla situace o poznání lepší, v kraji bylo zaznamenáno 50 far obsazených (z toho 4 administrované), 7 far přivtělených a dále 75 kostelů filiálních a 5 kaplí.¹⁴⁴ Oproti stavu v 1. polovině 17. století je patrné, že řada far v Chrudimském kraji ve 2. třetině století z důvodu špatného stavu zanikla, popřípadě byla přeměněna na filiálie či kaplanství. Farní správa se po skončení třicetileté války ani zdaleka nepodobala tridentským ideálům, ale na druhou stranu se v některých oblastech poměrně rychle dařilo bídou situaci řešit.¹⁴⁵

V celozemském měřítku však existovaly zcela propastné rozdíly v hustotě i kvalitě farní sítě. Jak píše E. Maur ve své práci vycházející především z údajů duchovenských fází *Tereziánského katastru*, bylo k roku 1713 v Čechách obsazeno zhruba 42,5 % počtu předhusitských a 69,8 % počtu předbělohorských far, přičemž nejhorší situace panovala na Chrudimsku, Boleslavsku, Bydžovsku a Hradecku. Celkově se tedy v Čechách nacházelo 950 obsazených far oproti zhruba 2 237 uváděným v době před rokem 1420.¹⁴⁶

Během první poloviny 18. století počet kostelů a duchovních správců v rámci obou vikariátů Chrudimského kraje značně narostl (tento nárůst nutně sledoval i velký populační růst v tomtéž období) a tak bylo potřeba učinit správní reformu, která by rozsáhlá území vikariátů rozdělila na menší celky.¹⁴⁷ 13. ledna 1750 vstoupil v platnost „*Dekret o úpravě vikariátních obvodů na území Chrudimského kraje*“, na jehož základě došlo ke vzniku dalších tří vikariátů, rozdělením územních obvodů vikariátů chrudimského¹⁴⁸ a ústecko-orlického (litomyšlského).^{149, 150} Jednalo se o vikariátní úřady se sídlem ve Skutči,¹⁵¹ Holicích (později

¹⁴³ ŠIMÁK, Josef Vítězslav (ed.). *Zpovědní seznamy*. s. 409-413.

¹⁴⁴ Tamtéž.

¹⁴⁵ Eliška Čáňová zjistila srovnáním *Status animarum* s první řadou zpovědních seznamů, že za první dvacetiletí po třicetileté válce (1651-1671) došlo k obrovskému nárůstu v počtu spravovaných katolických farností a také ke značnému zlepšení přehledu o opuštěných farách a filiálních kostelech. Viz ČÁŇOVÁ, Eliška. *Status animarum*. s. 39-40.

¹⁴⁶ MAUR, Eduard. Problémy farní organizace pobělohorských Čech. In *Traditio et cultus. Miscellanea historica bohémica*. Praha, 1993. s. 163-176. ISBN 80-7066-762-1. Zde s. 166, 168, 170.

¹⁴⁷ V roce 1746 se na území Chrudimského kraje nacházelo 52 obsazených far (z toho 8 děkanství a 4 administratury), 8 přivtělených far, 36 filiálních kostelů a 70 kaplí. Oba vikariáty měly v této době 26 obsazených far.

¹⁴⁸ Chrudimskému vikariátu (později pardubický a bohdanečský) zůstaly po rozdělení v roce 1750 následující děkanství a farnosti: děkanství v Chrudimi a Pardubicích a dále farnosti Bohdaneč, Heřmanův Městec, Hrochův Týnec, Mikulovice, Přelouč, Sezemice, Svinčany, Týnec nad Labem, Osice, Zdechovice.

¹⁴⁹ Vikariát ústecko-orlický (dříve litomyšlský, vysokomýtský či cerekvický) byl v r. 1750 tvořen děkanstvími v Ústí nad Orlicí, Lanškrounu, Litomyšli a farami v Opatově (dříve Apštorf), České Třebové, Čermné, Cerekvicích, Jablonném nad Orlicí, Českých Heřmanicích, Čisté (dříve Litrbachy), Morašicích, Sloupnici a Horních Heřmanicích.

sídlo v Chroustovicích a Dašicích)¹⁵² a Limberku (dnes Pomezí, později sídlo v Litomyšli).¹⁵³ Tato změna byla velice podstatná, jelikož zmenšila vikariátní obvody z 26 farností s duchovním správcem na 8 až 13, což bylo vzhledem ke správě nábožensky nejednotné oblasti velmi praktické.

Významné bylo zejména zřízení vikariátního úřadu ve Skutči (děkanství založeno 1655), který začal fungovat již během února 1750 a který byl nadřízenou instancí pro 9 farností (1 přivtělenou), 2 filiální kostely a 17 kaplí (včetně residenční kaple na hradě Rychmburk). Skutečský vikariát vznikl vyčleněním jihozápadních farních obvodů z vikariátu chrudimského¹⁵⁴ a svým územním rozsahem pokrýval zejména ty farnosti, které byly z náboženského hlediska problematické. Podle slov Antonína Rezka byla Skuteč v polovině 18. století „*zvláštním sídlem kacírství*“.¹⁵⁵ Velký vliv nekatolictví v této oblasti je patrný i z množství výslechových protokolů¹⁵⁶ či z řady nařízení a patentů, které směřovaly hlavně do této oblasti.¹⁵⁷ Jedním z nich bylo i nařízení arcibiskupské konzistoře z 8. prosince 1760 (zvláště pro Rychmbursko), které se týkalo uherských kazatelů „*jazyka a původu slovanského*“, přicházejících do Čech v období sedmileté války. Toto nařízení přikazovalo predikanty a kolportéry tvrdě stíhat, jelikož knihami, které přinášejí, „*způsobují rozkol a naklánějí lid k víře evangelické*“.¹⁵⁸ O této problematice bude podrobněji pojednáno v další části práce.

Vznik skutečského vikariátu v roce 1750 však nebyl první církevně-správní reorganizací na Skutečsku. Již v roce 1737 byl skutečský farní obvod dělen na popud tehdejšího majitele rychmburského panství Štěpána Viléma Kinského. Kinský tehdy žádal o obsazení zámecké kaple na hradě Rychmburk, která měla sloužit k duchovní správě hradu, dále o zřízení far v Krouně, Svatce a Včelákově (panství Rosice). Jednalo se však spíše

¹⁵⁰ ŠÁDA, František. *Vikariát Skuteč. Inventář k archivnímu fondu*. Okresní archiv v Chrudimi, 1972. s. 2.

¹⁵¹ Pod správu skutečského vikariátu spadalo v r. 1750 děkanství ve Skutči, farnosti Bojanov, Hlinsko, Krouna, Luže, Svatka, Trhová Kamenice, Včelákov, Žumberk a residenční kaplanství na hradě Rychmburk.

¹⁵² Holický vikariát byl v době vzniku tvořen děkanstvím ve Vysokém Mýtě a farnostmi ve Vysokém Chvojně, Brandýse nad Orlicí, Chocni, Chroustovicích, Dašicích, Holicích, Rovni, Zámrsku (během 18. století prakticky permanentně administrovaná farnost).

¹⁵³ Limberský vikariát tvořily v roce 1750 děkanství v Poličce a farnosti Dolní Újezd, Bystré, Banín, Karle, Limberk, Nové Hrady, Sebranice, Svojanov a Německá Bělá.

¹⁵⁴ ŠÁDA, František. *Vikariát Skuteč*. s. 1-2, 5.

¹⁵⁵ REZEK, Antonín. *Dějiny prostonárodního hnutí*. s. 123.

¹⁵⁶ SOKA Chrudim, Fond Vikariátní úřad Skuteč, inv. č. 1798, č. kart. 20, Výslechové protokoly nekatolíků kolem poloviny 18. století.

¹⁵⁷ Např. ADÁMEK, Karel Václav. *Listiny k dějinám lidového hnutí náboženského na českém východě v XVIII. a XIX. věku. Díl 1, z let 1750-1782*. Praha, 1911.

¹⁵⁸ REZEK, Antonín. *Dějiny prostonárodního hnutí*. s. 127-128.

o obnovení farností, které zde již ve 14. století existovaly. Kinského návrh byl 8. května 1737 schválen arcibiskupem a tak už nic nebránilo v obsazení jmenovaných beneficií.¹⁵⁹

Úřad skutečského vikáře byl také dlouhých 32 let spojen pouze s jedním jménem, a sice s Janem Felixem Chuchelským z Nestajova, který se v roce 1737 stal prvním farářem obnovené fary v Krouně a od roku 1749 děkanem ve Skutči. Po vzniku vikariátu v roce 1750 se Chuchelský ujal funkce vikáře, v níž působil až do smrti v roce 1782.¹⁶⁰ Období jeho úřadování je přitom spojeno zřejmě s největší aktivitou nekatolíků v této oblasti, kteří se projevovali zejména hojným stykem s emigrantskou cizinou, což s sebou neslo další problémy. Velice těžkými léty pak byla doba před i po vydání *Tolerančního patentu*, která byla příznačná nemalými mezikonfesijními potyčkami.

Ke změně ve správní struktuře vikariátů na území Chrudimského kraje došlo na přelomu 50. a 60. let 18. století, kdy se od vikariátu ústecko-orlického (dříve litomyšlského) oddělilo děkanství v Litomyšli a od vikariátu chroustovického (dříve holického) děkanství ve Vysokém Mýtě, obě se následně připojila k vikariátu limberskému, sídlo vikáře se však přesunulo do Litomyšle. Poslední velkou změnou ve vikariátní struktuře na Chrudimsku v 18. století bylo zřízení dalších dvou nových vikariátů v roce 1782. Jednalo se o vikariátní úřady v Poličce¹⁶¹ a v Chrasti.¹⁶² Zlomovým okamžikem v církevní správě pak jistě bylo připojení Chrudimska k diecézi královéhradecké, k čemuž však došlo až v roce 1784.

Vikariátní správa se v Chrudimském kraji během 18. století jak vidno značně proměnila, proto je vhodnější při sledování vývoje církevní správy pro území celého kraje vycházet ze souhrnných údajů, které nejsou změnami v dělení vikariátů či přesunu jednotlivých farností v rámci nich nijak ovlivněny.

¹⁵⁹ ŠÁDA, František. *Vikariát Skuteč*. s. 7-8.

¹⁶⁰ Tamtéž. s. 6.

¹⁶¹ RŮŽIČKA, Jindřich et al. *Okresní archiv Svitavy se sídlem v Litomyšli. Průvodce po archivních fondech a sbírkách*. Hradec Králové, 1973. s. 359, 363-364. Do obvodu poličského vikariátu v roce 1800 patřilo děkanství v Poličce a fary v Baníně, Bělé nad Svitavou, Borové, Bystrém, Jedlové, Karli, Korouhvi, Mikulči, Nových Hradech, Pomezí (dříve Limberk), Proseči, Sebranicích, Stašově, Svojanově a Telecím.

¹⁶² ŠÁDA, František. *Archiv vikariátu Chrast. Inventář k archivnímu fondu*. Okresní úřad v Chrudimi, 1973. s. 9-11. Do roku 1785 tvořily chastecký vikariát pouze dvě farnosti – Chrast a Vejvanovice; od roku 1785 byl vikariát rozšířen o farnosti Rosice, Luže, Včelákov, Chroustovice, Hrochův Týnec, Uhersko a Řepníky.

4.1.2. Vývoj farní správy

Po třicetileté válce se farní správa v Čechách (na Chrudimsku zvláště) nacházela v dosti žalostném stavu, což bylo krátce naznačeno na předchozích řádcích. Její vývoj v této době lze sledovat na základě dosti neúplného *Status animarum* z roku 1651, pro některá panství je velice dobře využitelný i *Soupis obyvatel podle víry* z téhož roku. Srovnání obou pramenů však může být zejména z důvodu jejich různé provenience a tedy různého vnitřního členění často komplikované a vyžaduje značně kritický přístup.¹⁶³ Důležitými prameny pro rekonstrukci farní správy v druhé polovině 17. století jsou bezesporu zprávy farářů o stavu far v Čechách z roku 1677 a 1700, které byly koncipovány jako odpovědi na 42 otázek arcibiskupské konzistoře (33 otázek v případě pražských far).¹⁶⁴ Velký potenciál zejména k lokálním dějinám farní správy skýtají archivní fondy vikariátních a farních úřadů (popř. děkanských úřadů), které však začaly být využívány teprve v nedávné době z důvodu jejich dosud všeobecně nedostatečného zpracování.¹⁶⁵

V této části práce se však pokusím o nastínění problematiky vývoje farní správy na základě zповědních výkazů pražské arcidiecéze pro vikariáty Chrudimského kraje z let 1737-1781, k jejichž využití doposud prakticky nedošlo. Jejich informační hodnota je ovšem dle mého názoru vysoká, zvláště od druhé poloviny 18. století. Z důvodu časově náročného zpracování zповědních výkazů byly vývojové trendy sledovány v pětiletých intervalech, s výjimkou prvního období 1737-1741, kdy jsem se snažil postihnout první ročník obnovené řady pravidelně vznikajících výkazů. Údaje o počtu far, filiálií a kaplí jsem navíc pro léta 1741 a 1771 doplnil informacemi z tištěných soupisů duchovních (*Catalogus cleri*), aby byla jasně vidět vývojová tendence v počtu farního kléru, který je ve zповědních výkazech evidován neúplně.

Jak tedy vypadala proměna farní správy na Chrudimsku v 18. století? Jestliže můžeme pro 30. léta 17. století mluvit o počtu 62 far na území Chrudimského kraje (bez přihlédnutí k jejich obsazenosti), v roce 1671 na základě zповědních seznamů zjišťujeme jejich výrazný úbytek na 50. V celé zemi lze pozorovat množství rozpadajících se církevních objektů, ať už se jednalo o kláštery, kostely, kaple či fary. Jejich pustnutí bylo způsobeno jednak nedostatkem kněží, kteří by tyto stavby udržovali ve funkčním stavu, ale i probíhající třicetiletou válkou a okolnostmi předcházejícími. Na obnově farní správy se ve 2. polovině

¹⁶³ ČÁŇOVÁ, Eliška. *Status animarum*. s. 33 an.

¹⁶⁴ Uloženy v Národním archivu v Praze, fond Archiv pražského arcibiskupství I.

¹⁶⁵ Shrnutí pramenů k dějinám církevní správy nejnověji viz STUCHLÁ, Pavla. *Prachatický vikariát 1676-1750*. s. 8-12.

17. století a ve století následujícím začali podílet příslušníci různých církevních řádů, z nichž na prvním místě bezesporu stáli jezuité.¹⁶⁶

Již v roce 1725 se na Chrudimsku nacházelo 57 far, z nichž 7 bylo neobsazených. Na původní stav z roku 1636 se farní správa v této oblasti dostala zhruba ve druhé polovině 30. let 18. století, počet přivtělených (neobsazených) far však oproti době před sto lety klesl ze 43 na 9. Toto číslo se ještě postupem času snížilo na 7, ačkoliv celkový počet far se do vydání *Tolerančního patentu* už příliš neměnil a skončil na hodnotě 65.

Velice zajímavým fenoménem v první půli 18. století, který lze ve zvýšené míře pozorovat pro sledovanou oblast, je institut kaplanství. Při pohledu do tabulky č. 7 (popř. do grafu č. 1) je od 30. let zcela zřejmá přeměna filiálních kostelů na kaple, což jak uvidíme dále, není dáno pouze změnou v tehdejší chápání církevních staveb či změnou pojmosloví. Ačkoliv v roce 1725 bylo v Chrudimském kraji evidováno pouze 5 kaplí a 75 filiálních kostelů, v roce 1737 se celkový počet filiálek včetně kaplí zvýšil na 101, zároveň však došlo k přeměně velké části filiálních kostelů na kaple; tento trend navíc v malém měřítku pokračoval i ve 40. letech, o výrazné změně však již mluvit nelze. Zůstává tedy otázkou, proč docházelo na přelomu první a druhé třetiny 18. století k tak výrazné změně ve struktuře farní správy. Pokusím se nyní alespoň naznačit příčiny, které mohly vést k tomuto vývoji.

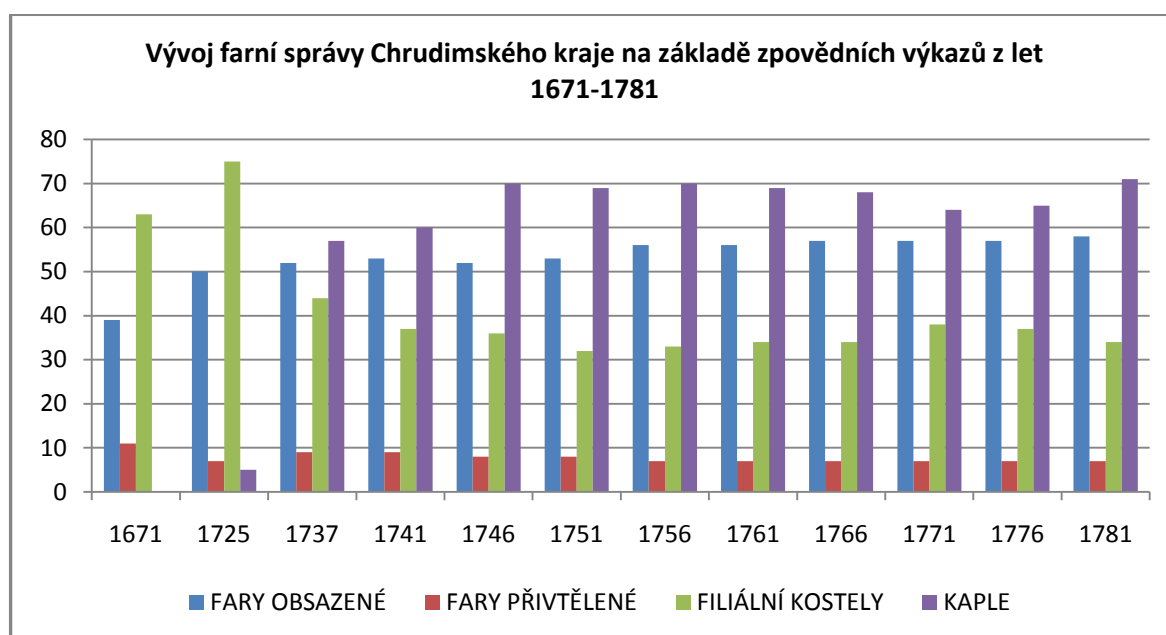
Tabulka 7 - *Vývoj počtu far a kostelů v Chrudimském kraji v letech 1671-1781*

Rok	Fary obsazené	Fary přivtělené	Filiální kostely	Kaple	Celkem far, filiálních kostelů a kaplí
1671	39	11 ^(a)	63	-	113 ^(a)
1725	50	7	75	5	137
1737	52	9	44	57	162
1741	53	9	37	60	159
1746	52	8	36	70	166
1751	53	8	32	69	162
1756	56	7	33	70	166
1761	56	7	34	69	166
1766	57	7	34	68	166
1771	57	7	38	64	166
1776	57	7	37	65	166
1781	58	7	34	71	170

(a) V roce 1671 byly navíc evidovány 2 fary zcela pusté, které nejsou do přehledu započítávány.

¹⁶⁶ HANZAL, Josef. *Od baroka k romantismu. Ke zrození novodobé české kultury*. Praha, 1987. s. 109.

Graf 1 - Vývoj počtu far a kostelů v Chrudimském kraji v letech 1671-1781

V souvislosti se změnami farní správy je nutné poukázat na personální obsazení beneficií, filiálek a kaplí. Pobělohorské 17. století je obecně známé naprostým nedostatkem katolického farního kléru, což bylo částečně naznačeno už v předchozím textu. Jako příklad je možné uvést litomyšlské děkanství v roce 1630, kde z celkového počtu 21 far byly obsazeny pouze 3.¹⁶⁷ Církev se i v druhé polovině 17. století stále snažila o stabilizaci farní správy dosazením katolických farářů do nábožensky nejproblematictějších oblastí, byla ovšem postižena zejména nedostatkem personálním. Situaci však měla nesnadnou i co do stavu samotných objektů far a kostelů, které často ani obsadit nešly. S velkými problémy se v této době potýkala i vrchnost, která měla patronátní práva ke kostelům, ovšem peníze na jejich opravu nebyly. Hlavní ekonomickou snahou vrchnosti bylo obsazení pustých usedlostí a zabránění ve sbíhání poddaných, jistou roli zde mohlo hrát i tolik diskutované utužování robotních povinností. Celkový stav se začal zlepšovat na konci 17. století kvůli velkému populačnímu růstu, díky němuž bylo možné, ale i nutné, hustotu a kvalitu farní správy zvyšovat. Právě farníci byli rozhodující složkou v příjmech benefícia a tedy faráře, proto stoupající tendence v počtu obyvatel na přelomu staletí a s tím související lepší finanční zabezpečení kněžstva umožnilo farářům vydržovat pomocné duchovenstvo.¹⁶⁸

¹⁶⁷ REZEK, Antonín. *Dějiny prostonárodního hnutí*. s. 24.

¹⁶⁸ STUČHLÁ, Pavla. *Prachatický vikariát 1676-1750*. s. 83.

Během první poloviny 18. století se tak mohl v rámci farní správy rozvinout institut kaplanství (v zemích habsburské monarchie od 17. století¹⁶⁹), tedy postupné obsazování kaplí (dříve filiálních kostelů spravovaných faráři) pomocným duchovenstvem, které navíc bylo oproti farářům finančně mnohem nenáročnější.¹⁷⁰ V následující tabulce č. 8 je uvedeno srovnání počtu farního kléru včetně pomocných kněží v letech 1741 a 1771, v závislosti na počtu far, kaplí a filiálních kostelů. Je zřejmé, že během třicetiletého období docházelo jen k minimálním změnám v počtu kaplí a filiálek, stále však mírně narůstal počet far (a tedy i farářů). Zajímavá je však situace v případě kaplanů, jejichž počet se za stejné období na daném území více než zdvojnásobil. Nejenže by jejich počet v roce 1771 s přehledem pokryl všechny kaple na území kraje, ale zároveň by kaplani obsáhli správu takřka třetiny filiálních kostelů, k čemuž jistě docházelo zcela běžně. Nelze si však představit, že v 18. století zákonitě každou „kapli“ obhospodařoval jeden kaplan. Je však zcela nepopíratelné, že změna v klasifikaci nefarních kostelů (kaple a filiálky) úzce souvisela s rozvojem institutu kaplanství. Celá řada osobních kaplanů (*capellani personales*) působila u farních kostelů, předpokladem však byla dobrá hospodářská prosperita daného benefícia, která musela pokrýt finanční nároky faráře i pomocného duchovenstva. Pro srovnání uvádím výsledky výzkumu Pavly Stuchlé pro prachatický vikariát (Prácheňský kraj), která zjistila, že v polovině 18. století se počet pomocného duchovenstva téměř vyrovnal počtu farářů,¹⁷¹ což lze pro stejné období konstatovat i v případě Chrudimského kraje. Na počátku 70. let tvořilo pomocné duchovenstvo dokonce 58 % veškerého kléru na námi sledovaném území.

Tabulka 8 - *Stav farní správy v Chrudimském kraji v letech 1741 a 1771 na základě srovnání zповědních výkazů s Catalogem cleri*

Rok	Farářů	Obsazených far	Kaplanů	Kaplí	Filiálních kostelů	Administrátorů	Administrovaných far (kaplanství)
1741	49	53	37	60	37	4 ^(a)	5 ^(a)
1771	55	57	76	64	38	3 ^(b)	3 ^(b)

(a) Děkanství ve Vysokém Mýtě ve zповědních výkazech uvedeno jako administrované, v *Catalogu cleri* jako obsazené farářem.

(b) Administrovaná rezidenční kaple na hradě Rychmburk v roce 1771; kaple sloužila pro duchovní správu hradu a vrchnosti. Ve zповědních výkazech uváděna samostatně (podobně jako farnosti).

¹⁶⁹ ZUBER, Rudolf. *Osudy moravské církve v 18. století (1695-1777). I. díl.* Praha, 1987. s. 201.

¹⁷⁰ V Prácheňském kraji se zhruba od 30. let 17. století ustálil příjem benefícia na 300 zlatých, což představovalo jakési životní minimum faráře. Naopak roční plat kaplana se zde v první polovině 18. století pohyboval v rozmezí 50-80 zl., zcela výjimečně až 100 zlatých. Viz STUHLÁ, Pavla. *Prachatický vikariát 1676-1750.* s. 79, 85.

¹⁷¹ STUHLÁ, Pavla. *Prachatický vikariát 1676-1750.* s. 88.

Podívejme se nyní na vývoj průměrné velikosti farnosti podle počtu duší, pro které daný farní obvod zabezpečoval duchovní správu. V roce 1671 tvořilo „průměrnou“ farnost na území Chrudimského kraje zhruba 1 261 duší, tedy osob starších 10-12 let.¹⁷² Především v důsledku třicetileté války však došlo ke značnému poklesu populace v českých zemích, proto je údaj z počátku 70. let mírně zavádějící. Přestože se stav farní správy pomalu zlepšoval, růst populace zejména v první polovině 18. století způsobil to, že počet duší na jednoho faráře (popř. na jednu farnost) stále rostl. V roce 1741 tak činil 1 986 duší na jednu farnost (resp. 2 287 duší na faráře), o třicet let později dokonce připadlo 2 183 duší na farnost (resp. 2 451 na faráře). Průměrný počet duší na jednoho faráře v Chrudimském kraji v roce 1713 spočítal E. Maur na 2 637, celozemský průměr ve stejném roce činil 1 482 duší.¹⁷³ Například v již zmíněném prachatickém vikariátu připadalo v polovině 18. století na jednoho faráře zhruba 1 184 duší, v celé pražské arcidiecézi pak byl průměr 1 457 duší na farnost.¹⁷⁴ Pro srovnání můžeme uvést stav v olomoucké diecézi, kde na počátku 70. let 18. století tvořilo průměrnou farnost 1 930 duší. I zde však panovaly obrovské lokální rozdíly (okolí Valašského Meziříčí 3 188 duší, Mikulov 1 207 věřících na farnost).¹⁷⁵ Největší farností na Chrudimsku v roce 1741 byla Litomyšl s počtem 5 485 duší, naopak nejmenší byly Kladruby nad Labem s pouhými 305 věřícími.

Bylo by však jistě chybou vztahovat počty věřících k jedné farnosti nebo dokonce k osobě jednoho faráře. Jak již bylo ukázáno, v 18. století výrazným způsobem rostl početní stav pomocného duchovenstva (kaplanů), které taktéž zajišťovalo duchovní správu svěřeného území, ačkoliv jeho pravomoci byly mnohem menší než v případě farářů. Pokud bychom tedy vztáhli počet duší k počtu všech duchovních v Chrudimském kraji, vycházelo by v roce 1741 na jednoho faráře či kaplana 1 409 duší a v roce 1771 dokonce 1 066 duší, což jsou čísla pro jisté ospravedlnění vývoje katolické farní správy mnohem příznivější.

Výše uvedené „průměrné“ ukazatele však nelze v žádném případě brát za určující faktory kvality farní duchovní správy v 18. století, jelikož o samotné kvalitativní stránce může vypovídat kupříkladu zkušenost, důslednost, kazatelská či katechická činnost konkrétního kněze, ovšem nikdy pouze statistické ukazatele. Avšak i značná rozsáhlost farních obvodů, která byla velice dlouho typická právě pro oblasti východních a severovýchodních Čech, do jisté míry negativně ovlivňovala onu kvalitu pastorální péče ještě v první třetině 18. století,

¹⁷² Do průměru byly zahrnuty farnosti obsazené i přivtělené (bez 2 pustých far). Pokud bychom nepočítali fary přivtělené, činil by průměr 1 617 duší na jednu farnost.

¹⁷³ MAUR, Eduard. *Problémy farní organizace*. s. 167-168.

¹⁷⁴ STUHLÁ, Pavla. *Prachatický vikariát 1676-1750*. s. 35.

¹⁷⁵ ZUBER, Rudolf. *Osudy moravské církve. I. díl*. s. 187.

jelikož faráři často strávili mnoho času cestami ke vzdáleným filiálním kostelům a dalšími povinnostmi spojenými s jejich povoláním. Přitom se nezdálo, kdy setkávali se značnou neochotou ze strany farníků i vrchností.¹⁷⁶

Zcela stranou jsem v rámci této problematiky ponechal rozlohu jednotlivých farností a vzdálenost od center správy (ať už vrchnostenské, tak církevní), respektive jejich dostupnost, ať už ze strany duchovních, tak ze strany věřících. Nemyslím si, že by byl tento faktor zanedbatelný, ovšem zasloužil by si hlubší studium v kontextu s geografickou strukturou dané oblasti (např. charakter krajiny, výškové rozdíly, překážky apod.).

¹⁷⁶ MAUR, Eduard. Problémy farní organizace. s. 172.

4.2. Vývoj nekatolictví v Chrudimském kraji v 18. století v zrcadle zpovědních výkazů

V předchozí části jsem se pokusil o základní vhled do problematiky vývoje katolické církevní správy na území Chrudimského kraje v 18. století (do vydání *Tolerančního patentu*), s jistými přesahy do století předcházejícího. Stav farní správy všeobecně považuji za velice důležitý faktor v otázce rekatolizace, který přímo ovlivňoval kvalitu zázemí katolické církve v lokálním rámci, na druhou stranu v některých oblastech chatrná farní správa umožňovala větší rozvoj tajného nekatolictví. Na základě zpovědních výkazů však lze sledovat mnohem více oblastí a ukazatelů, než pouze stav církevní správy. Jednou z těchto oblastí je právě přežívání tajného nekatolictví, které je navíc v rámci pramene „kvalitativně“ rozříděno do jednotlivých kategorií podle jeho míry. Katolická církev skutečně ve svých záznamech o stavu nekatolíků v jednotlivých vikariátech zhruba od 40. let 18. století pečlivě rozlišovala míru projevů „lutriánského bludu“ u jednotlivých „hříšníků“. Objevují se tak kolonky evidující osoby řádně zpovídáné včetně přijetí svátosti oltářní, dále farníky zpovídáné, ovšem bez absolvování svatého přijímání a dále pak osoby nedbalé (*negligentes*), podezřelé z „kacířství“ (*suspecti de haeresi*) a „heretiky“ (*haeretici*). Vymezení přesných hranic mezi třemi posledně jmenovanými skupinami „věřících“ je však otázkou dnes jen těžko zodpověditelnou, patřící spíše do spektra zájmu religionistů, popř. teologů.

Příslušnost k římskokatolické církvi s projevy katolické zbožnosti byly dány zejména přístupem věřícího ke svátostem, z nichž pro legitimizaci osoby k církvi sloužila v raném novověku především svátost smíření, neboli zpověď, praktikovaná nejčastěji v podobě ušní zpovědi. To byl také jeden ze zásadních rozporů s protestantskými konfesemi, který vznikl na základě ustanovení Tridentského koncilu. Luteráni uznávali zpověď jen jako obřad a praktikovali ji pouze v podobě zpovědi generální, ještě odmítavěji se proti ní stavěli kalvinisti.¹⁷⁷ Zpověď musel v katolické církvi každý věřící vykonat alespoň jednou ročně, obecně se ustálila praxe chodit ke zpovědi v období před velikonoce (tzv. velikonoční zpověď). V Čechách a na Moravě se ustálilo pravidlo posílat ke zpovědi děti okolo 10 až 12 let věku, záleželo ovšem na jejich rozumové vyspělosti.¹⁷⁸ Na základě vykonané zpovědi bylo věřícímu následně farářem vystaveno potvrzení (někdy jako „zpovědní cedulka“), které byl farník povinen předložit duchovní správě. Později začaly být sestavovány zpovědní seznamy, ve kterých byl uváděn počet zpovídáných v jednotlivých farnostech, nebo těch, kteří

¹⁷⁷ ZUBER, Rudolf. *Osudy moravské církve. I. díl.* s. 221.

¹⁷⁸ Tamtéž. s. 222.

se ke zpovědi nedostavili (1671-1725 uvádění jmenně), popřípadě se nedostavovali pravidelně. Vykonaná zpověď měla být doprovázena svatým přijímáním, jehož praxe (eucharistie) již od dávných dob tvořila zásadní rozpor mezi římskokatolickou církví a protestantskými konfesemi. Na základě vykonání nebo nevykonání (popř. dlouhodobého nevykonávání) těchto rituálů byl následně křesťan zařazen do příslušné kolonky ve zpovědním seznamu (výkazu).

V polovině 17. století trpěli zejména nově obrácení nekatolíci velkou nechutí k vykonávání velikonoční zpovědi (nepochybně i ke svatému přijímání).¹⁷⁹ Odmítavě se proti zpovědi stavěli také mladí lidé a vojáci, výjimkou nebylo ani obstarávání zpovědních potvrzení neoficiální cestou.¹⁸⁰ Pokud už však byli donuceni zpověď vykonat, často se vyhýbali alespoň svatému přijímání. Většina nekatolíků nakonec formálně přijala status „katolika“, ovšem jejich vnitřní přesvědčení vypadalo naprosto jinak. Proto také objektivní sledování vývoje tajného nekatolictví v Čechách a na Moravě v 18. století není zcela možné, neboť jak uvádí Zdeněk R. Nešpor, k dějinám tohoto hnutí dnes máme pouze prameny vzniklé od samotných pronásledovatelů tajných nekatolíků a o jeho fungování nás tudíž nejlépe informuje „*stav religiozity čerstvých emigrantů*“, se kterými byli čeští nekatolíci spjati až do doby toleranční.¹⁸¹ Přesto jsou *Soupis obyvatel podle víry, Status animarum*, zpovědní seznamy (výkazy), výslechové protokoly, soudní akta, různá nařízení, instrukce a další prameny často jedinými materiály, na jejichž základě se můžeme pokusit podobu tajného nekatolictví na určitém území zrekonstruovat.¹⁸²

¹⁷⁹ REZEK, Antonín. *Dějiny prostonárodního hnutí*. s. 49.

¹⁸⁰ ZUBER, Rudolf. *Osudy moravské církve. I. díl*. s. 223.

¹⁸¹ JUST, Jiří – NEŠPOR, Zdeněk R. – MATĚJKA, Ondřej et al. *Luteráni v českých zemích v proměnách staletí*. Praha, 2009. s. 140. ISBN 978-80-903632-8-1.

¹⁸² Rudolf Zuber naopak považuje zpovědní seznamy za velmi cenný statistický materiál, jehož věrohodnost převyšuje podobné prameny světské provenience. Viz ZUBER, Rudolf. *Osudy moravské církve. I. díl*. s. 228.

Tabulka 9 - *Náboženské poměry v Chrudimském kraji v letech 1671-1725 na základě zpovědních seznamů pražské arcidiecéze*¹⁸³

Rok	Kajících	Negligentů	Heretiků
1671	62835	176	56
1676	67860	623	33
1681	71872	56	2
1686	75170	62	2
1691	78894	11	-
1696	80917	21	15
1701	87588	6	1
1706	94925	12	-
1711	100398	11	13
1716	101660	5	4
1721	105086	9	13
1725	100516	35	1

Tabulka č. 9 zobrazuje vývoj počtu věřících na Chrudimsku v poslední třetině 17. a v první třetině 18. století podle vykonané či nevykonané zpovědi. Je patrné, že ještě v 70. letech 17. století se vyskytovalo jisté množství „nábožensky nekonformních“ osob, které bylo postupem času značně eliminováno. Díky alespoň sporadickému a zlomkovitému dochování zpovědních výkazů z doby před rokem 1671 můžeme jít v případě Chrudimského kraje ještě o něco hlouběji do minulosti. V rámci archivního fondu pražského arcibiskupství je uložen sumární zpovědní výkaz s údaji z jednotlivých farností Chrudimského kraje z roku 1662.¹⁸⁴ V seznamu jsou zřejmě uvedeny pouze v té době obsazené farnosti (31), přičemž údaje nebyly zaznamenány pro farnosti Bystré a Lanškroun. Ve zbývajících 29 farních obvodech bylo k roku 1662 evidováno 50 506 zpovídaných věřících, 634 negligentů a 42 „heretiků“.¹⁸⁵ Vzhledem k populačnímu boomu, který ve druhé polovině 17. století započal, byl podíl zjevných nekatolíků na tehdejším celkovém počtu katolických věřících zcela minimální. Výskyt „kacířů“ či jejich menších skupin tak nabýval zcela sporadického a úzce lokálního charakteru, který se udržel takřka po celé 18. století.

¹⁸³ Zdroj údajů: ŠIMÁK, Josef Vítězslav (ed.). *Zpovědní seznamy arcidiecése Pražské z let 1671-1725. Svazek 2.: Chrudimsko, Čáslavsko*. Praha, 1918.

¹⁸⁴ Národní archiv Praha, APA I, inv. č. 5480, č. kart. 4490, Počet zpovídaných na Chrudimsku 1662.

¹⁸⁵ Nejvíce „kacířů“ bylo v roce 1662 evidováno ve farnosti Žumberk, přesto se však jejich podíl na všech „duších“ pohyboval okolo 1,7 % (869 zpovídaných, 15 nekatolíků).

V následující tabulce č. 10 jsou uvedeny údaje o vykonané zpovědi a následném přijetí svátosti oltářní v letech 1737-1781 ve všech farnostech Chrudimského kraje. Taktéž je zde naznačen vývoj počtu negligentů (nedbalých), osob podezřelých z „kacířství“ a „kacířů“.

Tabulka 10 - *Náboženské poměry v Chrudimském kraji v letech 1737-1781 na základě velikonočních zpovědních seznamů pražské arcidiecéze*

Rok	Zpověď i přijímání	Zpověď bez přijímání	Nedbalí	Podezřelí z hereze	Heretici
1737	117354	2720	12	182	
1741	118351	2829	-	12	
1746	119592	3183	51	81	36
1751	119327	3047	56	138	29
1756	130073	3137	110	73	-
1761	124984	3372	25	70	1
1766	129474	4144	9	64	1
1771	135816	3833	10	33	-
1776	132061	4858	1167	103	2
1781	137795	4583	25	269	25

Pozn.: V letech 1737 a 1741 nebyly kategorie „Podezřelí z hereze“ a „heretici“ rozlišovány.

Populační růst v 18. století byl zcela jasně kopírován i vzrůstajícím počtem věřících, kteří vykonávali zpověď i svaté přijímání. Stejný trend sledovala i kategorie osob pouze zpovídaných, u ostatních a nábožensky zároveň nejproblematičtějších kategorií nelze o jednotné vývojové linii hovořit. Navíc do počátku 40. let nebylo ve zpovědních výkazech rozlišováno mezi osobami podezřelými z „kacířství“ a osobami uznanými církví za „heretiky“, což však není v tomto případě příliš podstatné. Zajímavý je ovšem výrazný pokles nekatolíků mezi léty 1751 až 1756, a to jak v případě osob pouze podezřelých, tak i zjevných „heretiků“. Tento stav trval až do přelomu první a druhé poloviny 70. let 18. století, kdy došlo k jakési aktivizaci tajného nekatolictví,¹⁸⁶ která mohla být způsobena stejnými okolnostmi, které vedly i ke vzniku poddanského povstání v roce 1775, ačkoliv náboženské příčiny nehrály roli zdaleka ve všech oblastech.¹⁸⁷

¹⁸⁶ O „aktivizaci“ tajných nekatolíků v 70. letech 18. století píše Zdeněk R. Nešpor, s tím, že se jednalo pouze o malou skupinu osob koncentrovaných v „kacířských“ oblastech, především ve východních, popř. středních Čechách, na Českomoravské vrchovině a na severní a východní Moravě. Viz JUST, J. – NEŠPOR, Z. R. – MATĚJKA, O. et al. *Luteráni v českých zemích*. s. 145.

¹⁸⁷ ČÁŇOVÁ, Eliška. K dějinám proticírkevních proudů v nevolnickém povstání roku 1775. In *Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica* 1962, č. 3, s. 225-237.; REZEK, Antonín. *Dějiny prstonárodního hnutí*. s. 133-140.; NEŠPOR, Zdeněk R. Institucionální hranice českého tajného nekatolictví a počátků tolerančního protestantismu. In NEŠPOR, Zdeněk R. (ed.). *Čeští nekatolíci v 18. století. Mezi*

Podle J. Petráně se tajní nekatolíci povstání roku 1775 zcela jistě účastnili v hojném počtu, je však třeba důsledně rozlišovat mezi tajnými evangelíky a sektáři („blouznivci“), kteří se definitivně vyčlenili až po vyhlášení tolerance. Sektáři zřejmě vystupovali v rámci povstání 1775 mezi radikály, ovšem vzhledem k tomu, že se v jeho průběhu nesetkáme s žádným programem či požadavkem na úpravu náboženských otázek ze strany tajných nekatolíků, je nutné tuto akci primárně považovat za vyvrcholení sociálních problémů a nikoliv náboženských.¹⁸⁸

V polovině 70. let můžeme na Chrudimsku pozorovat prudký nárůst zjevných nekatolíků, který vyvrcholil v roce 1781, tedy těsně před vyhlášením *Tolerančního patentu*. Zdá se, že tajní nekatolíci reagovali velice citlivě a pružně na veškeré společenské změny a byli připraveni vystoupit, jakmile vycítili vhodnou příležitost. Tuto domněnku potvrzují i okolnosti vyhlášení falešného tolerančního patentu na Valašsku v roce 1777 ze strany katolických misionářů.¹⁸⁹

Jako další příklad „vystoupení“ nekatolíků, které je geograficky již mnohem bližší sledované oblasti této práce než události na Valašsku, je možné uvést zaslání listu „*Obyvatel kraje chrudimského a jiných krajů v Čechách*“ v polovině 70. let pruskému králi Fridrichu II., v němž ho nekatolíci žádají, aby pro ně u císaře Josefa II. vymohl náboženskou svobodu, pokud ovšem nepůjde vymoci mírovou cestou, aby zasáhl vojensky. Tehdy se jednalo asi o 20 tisíc nekatolíků, je však otázkou, do jaké míry může být tento údaj spolehlivý.¹⁹⁰

Zcela lokální charakter měla akce tajných nekatolíků z panství Rychmburk, kde se v lednu 1780 vydala skupinka zhruba dvaceti mužů, zejména ze vsí Pokřikova a Vojtěchova, houfně na děkanství ve Skutči a faru v Krouné, aby se zde veřejně vyznali k evangelické víře a zároveň požádali duchovní o navrácení zabavených knih.¹⁹¹ Toto veřejné vystoupení mělo ve skutečnosti zřejmě mnohem větší rozměr, což je patrné z korespondence rychmburského direktora Jiřího Tadeáše Krále krajskému úřadu v Chrudimi. V dopise zde

pronásledováním a náboženskou tolerancí. Ústí nad Labem, 2007. s. 84-111. ISBN 978-80-86971-27-8. Zde s. 89, 108.

¹⁸⁸ PETRÁŇ, Josef. *Nevolnické povstání 1775. Prolegomena edice pramenů*. Praha, 1972. s. 130 an.; K nevolnickému povstání 1775 také vyšla obsáhlá edice více než 1 900 dokumentů, uložených v domácích i zahraničních archivech a knihovnách, viz TOEGEL, Miroslav – PETRÁŇ, Josef – OBRŠLÍK, Jindřich et al. (edd.). *Prameny k nevolnickému povstání v Čechách a na Moravě v roce 1775*. Praha, 1975.

¹⁸⁹ REZEK, Antonín. *Dějiny prostonárodního hnutí*. s. 143-146.; ZUBER, Rudolf. *Osudy moravské církve v 18. století (1695-1777)*. II. díl. Olomouc, 2003. s. 433-435, 474. ISBN 80-7266-156-6.; BĚLINA, Pavel – KAŠE, Jiří – KUČERA, Jan P. *Velké dějiny zemí Koruny české. Sv. X. (1740-1792)*. Praha – Litomyšl, 2001. s. 88-89. ISBN 80-7185-384-4.; MELMUKOVÁ, Eva. *Patent zvaný toleranční*. Praha, 1999. s. 90-92. ISBN 80-204-0741-3.; ŠOTOLA, Jaroslav. Role jezuitů v náboženských nepokojích na Valašsku v roce 1777. In *Vlastivědný věstník moravský* 56, 2004, č. 4, s. 382-385.

¹⁹⁰ Tamtéž. s. 131-133.

¹⁹¹ ADÁMEK, Karel Václav. *Listiny. Díl I*. s. 37 (č. 47).

informoval o tajných schůzkách nekatolíků a o bouření lidu, zároveň žádal o vyslání vojenské pomoci.¹⁹² V únoru 1780 pak bylo vyslechnuto na 47 osob z různých vesnic panství, které „odpadly od katolické víry“; 29 z nich bylo dopraveno do vazby v Chrudimi, kde byly potrestány vězením a patnácti ranami karabáčem.¹⁹³

Vraťme se nyní k tabulce č. 10 a naznačenému trendu vývoje tajného nekatolictví na Chrudimsku na základě analýzy zpovědních výkazů. Je otázkou, zda od 30. let 18. století byla evidence „heretiků“ přísnější než v rámci předchozích zpovědních seznamů edičně zpracovaných J. V. Šimákem, nebo zda se situace takto skutečně vyvíjela. Ačkoliv v pražské arcidiecézi v mezidobí 1726-1736 neexistovala centrální evidence náboženských poměrů, je i přesto patrný zásadní úbytek nábožensky „problémových“, ve větším měřítku již od počátku 80. let 17. století.

Tvrdý postup proti nekatolíkům, který se právně opíral o *Obnovené zřízení zemské* z roku 1627, byl vystřídán obdobím relativního klidu za vlády Leopolda I. (1657-1705), jenž násilný postup příliš nevítal, navíc se nekatolíci v této době již příliš aktivně neprojevovali, což bylo částečně způsobeno dlouhým odloučením od evangelického církevního prostředí minulých dob a také ztrátou bezprostředního styku s emigrantskou cizinou.¹⁹⁴ Během druhé poloviny 17. století došlo k zásadní eliminaci (viditelného) nekatolictví v Čechách a 70. léta je tedy možné označit za formální ukončení první fáze rekatolizace.¹⁹⁵ Leopoldův syn Josef I. (1705-1711) vydal v roce 1707 trestní zákoník (s platností od 1708), který mimo jiné opět potvrdil tvrdé tresty pro jinověrce, zejména trest smrti pro predikanty a jejich přechovávače.¹⁹⁶ Zásadní změna v postupu proti nekatolíkům však přišla až s vládou Karla VI. (1711-1740), jenž se snažil svými reskripty a patenty zlikvidovat poslední zbytky tajného nekatolictví.¹⁹⁷ A. Rezek dokonce uvádí, že pronásledování nekatolíků za Karla VI. bylo horší než za obou Ferdinandů.¹⁹⁸ Zdeněk R. Nešpor tvrdí, že druhá vlna rekatolizace byla spojena s jistou aktivizací tajného nekatolictví již ve druhém desetiletí 18. století, které začalo být výrazně ovlivňováno pietistickými (popř. kalvinistickými) podněty z emigrantské ciziny, v této době již především z Pruska a území pod pruským vlivem (tisk české protestantské

¹⁹² ADÁMEK, Karel Václav. *Listiny. Díl 1.* s. 38-40 (č. 48-49).

¹⁹³ Tamtéž. s. 123-124 (č. 100), 144-146 (č. 112-113), 167-169 (č. 153-155).

¹⁹⁴ JUST, J. – NEŠPOR, Z. R. – MATĚJKA, O. et al. *Luteráni v českých zemích.* s. 141.; NEŠPOR, Zdeněk R. *Institucionální hranice.* s. 87.

¹⁹⁵ ČÁŇOVÁ, Eliška. *Vývoj správy pražské arcidiecéze.* s. 556-557.

¹⁹⁶ OPOČENSKÝ, Hanuš. *Protireformace v Čechách.* 2. vydání. Praha, 1921. s. 35.

¹⁹⁷ Např. NEŠPOR, Zdeněk R. *Náboženství na prahu nové doby. Česká lidová zbožnost 18. a 19. století.* Ústí nad Labem, 2006. s. 46-48. ISBN 80-86971-06-6.; REZEK, Antonín. *Dějiny prousového hnutí.* s. 63-67.

¹⁹⁸ REZEK, Antonín. *Dějiny prousového hnutí.* s. 62.

literatury v Halle, Berlíně atd.).¹⁹⁹ O. Macek naznačuje členění českého tajného evangelictví po třicetileté válce na několik fází,²⁰⁰ přičemž je patrné, že k úplné odmlice nekatolíků vlastně nikdy nedošlo, o čemž svědčí celá řada projevů, které dle mého názoru není nutné jednotlivě vyjmenovávat, jelikož se staly v minulosti již mnohokrát součástí řady odborných studií a monografií.²⁰¹ Osobně bych tedy mluvil spíše o aktivizaci české zahraniční emigrace, jejíž vlivy přeneseně (někde silněji, někde slaběji) působily na tajné nekatolíky v Čechách, ať už se jednalo o podporu ve formě nově tištěných knih, účast predikantů na tajných evangelických mších, nebo o ujišťování domácích jinověrců ze strany emigrace o blížící se pomoci z protestantské ciziny. Vlivem další vlny rekatolizace za vlády Karla VI. v kombinaci s vlivy ze zahraničí tak došlo ve třicátých letech pouze k jednomu významnějšímu veřejnému vystoupení tajných nekatolíků na Opočensku, které však bylo záhy potlačeno. O skutečné aktivizaci českého tajného nekatolictví bych tedy uvažoval až pro 70. léta 18. století, jak již bylo naznačeno výše. Stejně tak přímý vliv pietismu v českém prostředí není možné přeceňovat,²⁰² jak k tomu docházelo především ve starší literatuře.²⁰³

Mírnější postup vůči nekatolíkům se projevil ke konci Karlovy vlády a následně až v době panování jeho dcery Marie Terezie (1740-1780). Přestože Marie Terezie zejména na počátku své vlády často obnovovala starší patenty proti tajným nekatolíkům,²⁰⁴ jistý vliv v této době zaznamenalo nově pronikající osvícenství. Ačkoliv docházelo k vydávání nových opatření proti jinověrcům, jejich trestání a pronásledování už nebylo zdaleka tak důsledné (často ovšem záleželo na přístupu vrchnosti ke svým poddaným). Zásadní zlom znamenal pro české a moravské tajné evangelíky počátek samostatné vlády Josefa II. (1780-1790), který patentem ze 13. října 1781 vyhlásil (prozatím omezenou) náboženskou toleranci.

Jestliže v rámci Chrudimského kraje můžeme na základě zповědnic výkazů v kategoriích osob „podezřelých z kacířství“ a „zjevných kacířů“ sledovat jistý vývoj, který

¹⁹⁹ JUST, J. – NEŠPOR, Z. R. – MATĚJKA, O. et al. *Luteráni v českých zemích*. s. 142.

²⁰⁰ MACEK, Ondřej. Tajné evangelictví jako následek vestfálského míru? Pokus o charakteristiku jednoho fenoménu. In *Od konfesijní konfrontace ke konfesijnímu míru. Sborník z konference k 360. výročí uzavření vestfálského míru*. Ústí nad Orlicí, 2008, s. 106-126. ISBN 978-80-7405-035-0. Zde s. 116-117.

²⁰¹ Výběrem uvádím dva tematicky zaměřené sborníky s lokálními studiemi k dějinám tajného nekatolictví. Viz NEŠPOR, Zdeněk R. (ed.). *Čeští nekatolíci v 18. století. Mezi pronásledováním a náboženskou tolerancí*. Ústí nad Labem, 2007. ISBN 978-80-86971-27-8.; MACEK, Ondřej (ed.). *Po vzoru Berojských. Život i víra českých a moravských evangelíků v předtoleranční a toleranční době*. Praha, 2008. ISBN 978-80-7017-088-5.

Jednotlivé případy vystoupení nekatolíků na Chrudimsku v 18. století uvádí v rámci svých prací i A. Rezek, T. V. Bílek, K. V. Adámek, F. Hrejsa ad.; nejnověji pak Petr Šorm (Opočensko), Eva Novotná (Polensko-Přibyslavsko), Jaroslav Šůla (Třebechovicko), Zdeněk R. Nešpor (východní Čechy, Vysokomýtsko), Milan Novotný (Litomyšlsko) ad.

²⁰² MACEK, Ondřej. *Tajné evangelictví jako následek vestfálského míru?* s. 122.

²⁰³ Např. OPOČENSKÝ, Hanuš. *Protireformace v Čechách*. s. 68-69.; REZEK, Antonín. *Dějiny prstonárodního hnutí*. s. 55, 120.

²⁰⁴ NEŠPOR, Zdeněk R. *Náboženství na prahu nové doby*. s. 66.

byl právě naznačen, pak u osob nedbalých (*negligentů*) nic podobného tvrdit nelze. Jejich počty v uvedených letech (1737-1781) působí velice nahodile, pouze v roce 1776 jejich stav výrazně narostl, což bylo zřejmě způsobeno již zmíněnými nepokoji v roce předchozím. Od 60. let 18. století se opět rozšířilo spektrum údajů, které se ve zpovědních výkazech začaly evidovat. Mám tím na mysli zejména uvádění počtu dětí dosud nezpovědaných, zaznamenaných v různě pojmenovaných kategoriích, někdy jako „*Parvuli nunquam adhuc confessi*“, jindy jako „*Parvuli inchoando á Babtismate non dum confessi*“ (tedy ve významu dětí „začínajících“, zřejmě s náboženskou výukou). Podíl dosud nezpovědaných dětí na celkovém počtu populace byl v Chrudimském kraji v roce 1766 zhruba 20 %, v roce 1781 tvořil asi 21,5 %. Podle údajů ze *Soupisu obyvatel podle víry z roku 1651* pro Chrudimsko byl průměrný věk dětí, které již byly v rámci tohoto pramene uváděny, zhruba 11 let.²⁰⁵

Co se celkově týče evidovaných nekatolíků v Chrudimském kraji v 18. století, jejich podíl na tehdejšímu počtu věřících (1737-1781) prakticky nepřekročil 0,2 %, a to i v případě, pokud dohromady počítáme osoby podezřelé s uznanými „kacíři“. Jejich výskyt byl tedy zanedbatelný a místně poměrně striktně ohraničený. Pokud bychom srovnali vývoj nekatolictví v 18. století se stavem v roce 1651, kdy se na území Chrudimska nacházelo takřka 18 % nekatolíků (z toho více jak 2 % bez naděje na konverzi), museli bychom konstatovat, že proces pobělohorské rekatolizace byl velice úspěšný.²⁰⁶ To však nemůžeme tvrdit pro všechny oblasti. A. Rezek uvádí, že „*kdo o pravdách katolického náboženství nebyl přesvědčen průběhem hnutí protireformačního od r. 1620 až do Karla VI., toho již ani nejpřísnější tresty nepřesvědčily ani neobrátily.*“²⁰⁷ Zároveň je však nutné uvědomit si rozdíl v charakteru tajného nekatolictví po Bílé hoře, resp. po skončení třicetileté války a například v polovině 18. století.

Pro polovinu 17. století je nasnadě otázka, zda je vůbec vhodné v případě vesnického prostředí hovořit o tajném nekatolictví.²⁰⁸ Byla to doba, kdy se rekatolizace po válečných útrapách „rozjízďela“ znovu od začátku a kdy je možné pozorovat rozvrat zejména církevních institucí, ale i hospodářského systému jednotlivých panství. Podíváme-li se do *Soupisu obyvatel podle víry*, zjistíme, že v Chrudimském kraji se na čtrnácti panstvích a statcích nacházelo v roce 1651 více než 50 % nekatolíků, přičemž jsem toho názoru, že oproti jiným

²⁰⁵ MATUŠÍKOVÁ, Lenka – PAZDEROVÁ, Alena (edd.). *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Chrudimsko 1-3*. Praha, 2001. ISBN 80-85475-74-X.

²⁰⁶ Jak již bylo výše ukázáno na zpovědním výkazu z roku 1662 pro Chrudimský kraj, kde bylo zaznamenáno v rámci 29 (obsazených) farností v kraji 50506 zpovědaných, 634 negligentů a 42 „kacířů“.

²⁰⁷ REZEK, Antonín. *Dějiny prostonárodního hnutí*. s. 67.

²⁰⁸ Tuto otázku řeší v rámci své studie i Ondřej Macek, viz MACEK, Ondřej. *Tajné evangelictví jako následek vestfálského míru?* s. 114.

údajům evidovaným soupisem podle víry je stav náboženství postihnout v rámci tohoto pramene poměrně věrohodně. V jedné z částí této práce se zabývám sociálně-náboženskou strukturou rychmburského panství v polovině 17. století, kde je na připojených grafech ukázáno, jakým způsobem byl například v městských sídlech a na vesnici uspořádán manželský svazek z hlediska náboženského. Ačkoliv na vesnici jasně vidíme převahu nekatolických manželství, ve městech byla strategie volena opatrněji, velkého procenta zde dosahovaly sňatky smíšené, kdy muž byl oficiálně katolíkem, ovšem žena nikoliv. To mohlo být způsobeno důslednější rekatolizací ve městech (což se zdá být platným argumentem) a mnohem lepší duchovní správou než na vesnici (pouze v Hlinsku a ve Skutči byly v polovině 17. století obsazené fary), ale roli zde hrála jistě i otázka ekonomická a tudíž existenční. Řemeslnické obyvatelstvo si nemohlo dovolit stát mimo cechovní organizaci, přičemž členství v ní bylo často podmíněno římskokatolickým vyznáním. Naproti tomu na vesnici se s tímto faktorem téměř nesetkáme, a pokud připočteme katastrofální stav farní správy, odlehlost a nedostupnost některých oblastí, či množství tajně přechovávané nekatolické literatury, je jasné, že rekatolizační snahy zde nebyly zdaleka tak úspěšné. Navíc v této době ještě existovala poměrně silná návaznost na předbělohorské období relativní náboženské svobody, jehož myšlenky byly především v uzavřených vesnických komunitách nepochybně stále živé.

S vysokým počtem nekatolíků v polovině 17. století zejména na vesnicích souvisí otázka jejich náboženského soužití s katolickými sousedy. Tento problém je většinou řešen až pro století následující,²⁰⁹ avšak dle mého názoru je nutné hledat souvislosti již zde. Tradice náboženské bipolarity mezi katolictvím a ostatními konfesemi existovala v Čechách již poměrně dlouho před bitvou na Bílé hoře. Druhá polovina 17. století byla silně ovlivněna jistým dozníváním charakteru společenského uspořádání doby předbělohorské, kterou někteří zažili osobně, jiným byla spíše zprostředkovaně reprodukována rodiči, ovšem pro většinu společnosti muselo představovat společné soužití více konfesí běžnou praxi. Po roce 1620 (respektive 1648) se kvůli změně přístupu státu a církve k nekatolíkům musel nutně změnit i postoj „kacířů“ k veřejnému vyznání vlastní víry. Náboženské patenty vydávané od 20. let 18. století neustále připomínaly nejen nezákonné postavení nekatolických osob, jimž hrozily hrdelní tresty, ale zaváděly povinnost udávat jakékoliv projevy nekatolického jednání ze strany těch „pravověrných“. Přesto k udávání nekatolíků docházelo jen zcela výjimečně. Jak píše Zdeněk R. Nešpor, dokud jinověrci pro katolíky nepředstavovali ohrožení jejich

²⁰⁹ NEŠPOR, Zdeněk R. *Náboženství na prahu nové doby*. s. 187.; ZUBER, Rudolf. *Osudy moravské církve. II. díl*. s. 476.; MACEK, Ondřej. *Tajné evangelictví jako následek vestfálského míru?* s. 114.

vlastní víry, dokud byli slabí a utlačovaní, nebyl důvod k jejich udání.²¹⁰ To je jistě pravda, položme si však otázku, zda bylo náboženství v životě obce primární hodnotou? Nebylo postaveno samotné soužití lidí na vesnici s jejich vzájemnými vztahy až za jejich náboženským přesvědčením? Nebyla soudržnost hospodářská a kulturní silnější než nejednota konfesijní? To jsou otázky, na které je velice těžké odpovědět, ovšem je dobré se nad nimi alespoň zamyslet. Na druhou stranu byli nekatolíci nuceni ke konverzi, evidováni v rámci zpovědních seznamů, vystavováni katolickým misiím a dalším těžkostem, takže byli sami nuceni alespoň oficiálně přijmout tvář katolíka. Pravděpodobně se i často sami snažili utajit svou skutečnou víru před svými katolickými sousedy, pokud se v obci takoví vyskytovali. Rozdíly z tohoto hlediska jistě existovaly značné, ovlivněné zejména lokálními poměry duchovní správy, geografickými faktory ad.

Jisté zvnitřnění a utajení vlastní víry nekatolíků bych tedy primárně neviděl jako důsledek ovlivnění pietismem, ačkoliv do jisté míry nelze popřít. Nutnost utajení, neexistence církevní instituce a odloučení od předbělohorského lutersko-utrakvisticko-bratrského prostředí spolu s dalšími faktory přičly během 18. století tajnému nekatolictví jeho bezkonfesijní charakter, který byl jedním z hlavních příčin problematického věroučného vymezení nekatolíků po vydání *Tolerančního patentu* v roce 1781.²¹¹ Eliminace tajného nekatolictví však během 18. století nemohla být tak výrazná, jak nám dnes ukazují prameny z téhož období. Jak je známo, po vyhlášení tolerance se často celé vesnice přihlásily k nově povoleným konfesím augsburského nebo helvetského vyznání.

Řada historiků náboženství se již ve svých prvních pracích věnovaných tajnému nekatolictví (z prvních jmenujme alespoň A. Gindelyho, A. Rezka, J. V. Šimáka, T. Bílka, H. Opočenského ad.) snažila o jeho charakteristiky a pojmenování hlavních příčin jeho přetrvávání. Značnou pozornost pak věnovali fenoménu „náboženských blouznivců“, kteří se po vydání *Tolerančního patentu* nedokázali institucionalizovat. Od těchto prvních počínů a zároveň významných prací k dějinám náboženství v českých zemích uplynulo mnohdy více než sto let, za které, i přes téměř půlstoletí trvající absenci bádání v této oblasti, došlo zcela nepopíratelně ke značnému posunu ve studiu náboženské problematiky. Témat zaměřených na výzkum tajného nekatolictví se ujali nejen historici, ale i sociologové, antropologové

²¹⁰ NEŠPOR, Zdeněk R. *Náboženství na prahu nové doby*. s. 187.

²¹¹ NEŠPOR, Zdeněk R. *Institucionální hranice*, s. 86-87.; MACEK, Ondřej. *Tajné evangelictví jako následek vestfálského míru?* s. 122-123.

a především teologové a religionisté, kteří dokážou lépe postihnout věroučnou stránku smýšlení tajných nekatolíků.²¹²

Z posledních prací zde uvádím již několikrát citovanou studii Ondřeje Macka,²¹³ který se pokusil v rámci několika bodů charakterizovat víru tajných nekatolíků po uzavření vestfálského míru v roce 1648, včetně vývojových tendencí v následujícím století. S jeho závěry lze takřka plně souhlasit, některé z nich jsou víceméně ověřeny i v rámci této práce. Jedná se zejména o hledání vnějších faktorů, které přispěly k udržení (rozvoji) tajného nekatolictví. Mezi ně patří zahraniční podpora, prořídla farní síť a nízká kvalita duchovní péče (zejména 17. století), hospodářská specifika některých oblastí, poměrně brzké rozpojení součinnosti státu a římskokatolické církve při rekatolizaci, místy vlažný přístup vrchnosti a další lokální činitele (sousedství s protestantskou cizinou atd.).²¹⁴

²¹² Výběrem uvádím zásadní práce z posledních let, ve kterých se autoři pokusili shrnout charakteristiky českého a moravského tajného nekatolictví 18. století: MACEK, Ondřej. *Praxis pietatis haereticorum*. In *Po vzoru Berojských. Život a víra českých a moravských evangelíků v předtoleranční a toleranční době*. Praha, 2008. s. 160-284. ISBN 978-80-7017-088-5.; NEŠPOR, Zdeněk R. *Náboženství na prahu nové doby. Česká lidová zbožnost 18. a 19. století*. Ústí nad Labem, 2006. ISBN 80-86971-06-6.; BOLOM-KOTARI, Sixtus. *Evangelík. Příklad Řehoře Jakubce*. In MALÍŘ, Jiří et al. (edd.). *Člověk na Moravě ve druhé polovině 18. století*. Brno, 2008. s. 117-135. ISBN 978-80-7325-175-8.; ZUBER, Rudolf. *Osudy moravské církve v 18. století (1695-1777)*. II. díl. Olomouc, 2003. ISBN 80-7266-156-6.

²¹³ MACEK, Ondřej. *Tajné evangelictví jako následek vestfálského míru? Pokus o charakteristiku jednoho fenoménu*. In *Od konfesijní konfrontace ke konfesijnímu míru. Sborník z konference k 360. výročí uzavření vestfálského míru*. Ústí nad Orlicí, 2008, s. 106-126. ISBN 978-80-7405-035-0.

²¹⁴ Tamtéž. s. 117.

4.3. Náboženská situace v Chrudimském kraji po vydání Tolerančního patentu v roce 1781

V předchozí části jsem se snažil nastínit vývoj tajného nekatolictví včetně fungování církevní správy na Chrudimsku v 18. století, s jistými přesahy do doby starší. Nyní se pokusím jen v základních rysech poukázat na vývoj tolerančního nekatolictví po roce 1781. Důkladněji pak tuto problematiku rozebírám v poslední části této práce na modelu panství Rychmburk, proto zde uvedu jen nemnoho základních dat.

Na první pohled by se mohlo zdát, že dokončení rekatolizace v 18. století bylo v Čechách a na Moravě až na drobné výjimky poměrně úspěšné. Opak je však pravdou. Po vydání *Tolerančního patentu* císařem Josefem II. v roce 1781 se v rámci tzv. tolerančních přihlášek k nově povoleným reformačním konfesím v Čechách a na Moravě přihlásilo asi 70 000 osob, ve druhé polovině 80. let se jejich počet ustálil na hodnotě 80 000, což z celkového počtu obyvatel (3 920 000) činilo podíl 2 %.²¹⁵ Je nutné si však uvědomit fakt, že existovaly kraje, kde se nepřihlásil nekatolík žádný, jako bylo Loketsko, Prácheňsko, Žatecko, Plzeňsko, Klatovsko a Českobudějovicko. Z toho vyplývá, že koncentrace nekatolíků byla v některých částech Čech mnohem vyšší. Detailní přehled o náboženské situaci po vydání *Tolerančního patentu* bychom získali pouze na základě studia tolerančních přihlášek, které byly edičně zpřístupněny zatím pouze pro několik krajů v Čechách.²¹⁶

První údaje pro Chrudimský kraj o tom, kolik osob či rodin se přihlásilo k nekatolickým konfesím, pocházejí z roku 1783, kdy se na Chrudimsku vyznalo 879 rodin k augsburské konfesi a 15 924 rodin k helvetské konfesi.²¹⁷ Pokud lze tento údaj považovat za reálný, pak byl nekatolický živel v Chrudimském kraji po roce 1781 zastoupen velice výrazně a jeho podíl na celkovém počtu obyvatel byl mnohde počítán v desítkách procent. Z řady panství se nám dochovaly podrobnější údaje jednak o počtu přihlásivších se k tolerovaným konfesím, ale i o prvních momentech formování nových tolerančních sborů. V rámci jedné původně katolické farnosti mohlo vzniknout zcela nové konfesijní prostředí, jako v případě farnosti Zdechovice, která se nacházela v západní části Chrudimského kraje při hranicích s krajem Čáslavským. Zde se mimo obce Zdechovice, která nadále zůstávala centrem katolické farní správy, vytvořily hned dva toleranční protestantské sbory obojího vyznání (helvetský ve Chvaleticích a augsburský v Trnávce), přičemž jednotlivá centra všech církví

²¹⁵ NEŠPOR, Zdeněk R. *Náboženství na prahu nové doby*. s. 244.

²¹⁶ V současné době jsou edičně vydány toleranční přihlášky pouze pro kraj Berounský, Táborský, Boleslavský, Hradecký a pro Města pražská.

²¹⁷ ADÁMEK, Karel. *Chrudimsko. Historické a statistické rozhledy*. Roudnice, 1878. s. 87.

od sebe byla vzdálena jen pouhých několik kilometrů (všechny tři vesnice spolu bezprostředně sousedí). Logické tedy je, že v rámci zdechovické farnosti existovala značná převaha nekatolíků nad katolíky, stav po vydání *Tolerančního patentu* se vrátil prakticky do stejného stavu, jako se nacházel v roce 1651, kdy bylo v rámci statku Zdechovice²¹⁸ evidováno zhruba 65 % nekatolíků.

Zajímavé údaje o počtu nově přestoupivších protestantů po vyhlášení tolerance se nám zachovaly pro panství Rychmburk díky záznamu v pamětní knize fary v Krouně. V rámci patnácti obcí patřících k dominiu se k helvetské konfesi hlásilo celkem 2 880 osob (537 rodin),²¹⁹ přičemž jen minimální počet lidí přestoupil k augsburskému vyznání, které převládalo pouze v obci Zalíbené na Hlinecku.²²⁰ Údaje o počtu tolerovaných nekatolíků na Rychmbursku k 3. 6. 1784 byly o více než 700 osob nižší (2 157 osob), jak ukazuje k tomuto dni datovaný *Soupis tolerovaných nekatolíků na panství rychmburském* (viz tabulka č. 23 v kapitole 5.4.1.3.).²²¹ Součet evangelíků byl však učiněn v rámci dvaatřiceti obcí patřících ke čtyřem různým farnostem, proto je nutné k porovnávání výše uvedených údajů přistupovat značně kriticky.

Toleranční patent byl na Chrudimsku postupně vyhlášován během listopadu a prosince 1781, záleželo na přístupu a rychlosti jednotlivých vrchností.²²² Podle některých zpráv bylo poměrně problematické zajistit rozšíření české verze patentu, který by byl přečten poddaným. Šíření zpráv o vyhlášení tolerance se někdy velice agilně ujímali samotní nekatolíci, jako v případě jistého Václava Jirmuse z obce Velenka na Nymbursku, který roznášel onu novinu dokonce v rámci pěti krajů ve středním Polabí.²²³ Například v jižních a jihozápadních Čechách se v 18. století jen velice málo lidí dostávalo do konfliktu z náboženských důvodů. V době vydání *Tolerančního patentu* se tudíž toleranční nařízení neměla odesílat až do jednotlivých obcí, aby se lidé zbytečně nehlásili k protestantským konfesím, čímž mělo být do konce roku 1782 zabráněno zakládání evangelických sborů (tato

²¹⁸ Hranice statku Zdechovice sice plně neodpovídaly hranicím farnosti, byly však v průběhu 17. a 18. století poměrně stabilní. Farnost byla v 18. století tvořena devíti vesnicemi, z nichž sedm se nacházelo na území Chrudimského kraje, dvě vesnice (Horušice a Morašice) ležely již v kraji Čáslavském.

²¹⁹ Počet osob (rodin) v jednotlivých obcích panství Rychmburk, které se dle pamětní knihy fary v Krouně přihlásily k helvetské konfesi: Krouna – 398 osob (75 rodin), Mrákotín – 348 (45), Lešany – 102 (15), Jeníkov – 21 (5), Otradov – 213 (40), Libany – 121 (30), Kamenice – 385 (70), Oldřiš – 120 (18), Zbožnov – 19 (4), Rychnov – 298 (45), Blatno – 40 (10), Hamry – 43 (10), Kladno – 161 (40), Vojtěchov – 311 (60), Holetín – 300 (70).

²²⁰ ŠÁDA, František. *Vikariát Skuteč*. s. 12-13.

²²¹ ADÁMEK, Karel Václav. *Listiny k dějinám lidového hnutí náboženského na českém východě v XVIII. a XIX. věku. Díl 2, z let 1782-1870*. Praha, 1922. s. 72.

²²² ŠÁDA, František. *Vikariát Skuteč*. s. 12.

²²³ SOUKUP, Miroslav. „Polabská spojka“. Úloha baráčníka Václava Jirmuse v předávání zprávy o nepublikovaném tolerančním patentu. In *Po vzoru Berojských. Život a víra českých a moravských evangelíků v předtoleranční a toleranční době*. Praha, 2008. s. 126-133. ISBN 978-80-7017-088-5.

praxe se týkala Prácheňského kraje a dalších pěti krajů v jižních a jihozápadních Čechách).²²⁴ Jistý pokus o rekonstruování událostí po vydání *Tolerančního patentu* je učiněn v kapitole zabývající se náboženskými poměry na panství Rychmburk.

Pro naznačení vývoje počtu nekatolíků (nekatolických rodin) na Chrudimsku v první polovině 19. století jsem využil informace z topografie Johanna Gottfrieda Sommera, jenž se odvolává na konskripci z roku 1834.²²⁵ V následující tabulce č. 11 jsou zpracovány údaje z jednotlivých panství a statků Chrudimského kraje.

V mnoha oblastech vedlo vyhlášení tolerance k vyčlenění tolerančních sektářů, ve starší literatuře označovaných jako „náboženští blouznivci“. Tito lidé, odmítající jakoukoliv institucionalizaci v rámci katolické církve, ale stejně tak i v rámci nově tolerovaných církví, byli určitým pozůstatkem oné bezkonfesijnosti, která byla častým znakem českého tajného protestantismu. V oblastech, které byly více odloučeny od přímých styků s emigrantskou protestantskou cizinou, bylo více příležitostí k prosazení autority lidových „vykladačů pásma“, na jejichž síle a „charismatu“ nezřídka závisel rozměr lokálních sektářských kruhů. Přesto tento fenomén postupně v průběhu 19. století sám oslaboval, až de facto vymizel zcela.²²⁶ K nejsilnějším sektářským hnutím patřilo například na Vysokomýtsku okolí obce Stradouň, kde se „blouznivci“ udrželi až do 20. let 20. století.²²⁷

Pokud učiníme alespoň základní srovnání stavu nekatolictví na Chrudimsku v polovině 17. století s obdobím tolerančním (např. s údaji ze zmíněné Sommerovy topografie), pak zjistíme, že některé problematické oblasti ležící při západní a jihozápadní hranici kraje (viz Příloha č. 1) byly nadále územími s relativně vysokou koncentrací nekatolického živlu. Nejmarkantnější je tento stav patrný v případě statku Zdechovice, o kterém bylo v krátkosti pojednáno výše. Ke zmíněným územím lze dále přiřadit poměrně rozlehlé panství Rychmburk a také Poličsko.

Tento jev je typický i pro celou řadu dalších oblastí, kromě Chrudimska můžeme sledovat překrývání tradičně nekatolických území v polovině 17. a na konci 18. století zejména na Hradecku, Bydžovsku či Poděbradsku.²²⁸ Právě v těchto oblastech byl stav farní správy nejtristnější a její obnova nejproblematictější. Na velké části těchto území se přitom

²²⁴ STUHLÁ, Pavla. *Prachatický vikariát 1676-1750*. s. 46.

²²⁵ SOMMER, Johann Gottfried. *Das Königreich Böhmen: statistisch-topographisch dargestellt. Fünfter Band, Chrudimer Kreis*. Prag, 1837.

²²⁶ NEŠPOR, Zdeněk R. *Víra bez církve? Východočeské toleranční sektářství v 18. a 19. století*. Ústí nad Labem, 2004. ISBN 80-86067-92-0.

²²⁷ NEŠPOR, Zdeněk R. Sektářské hnízdo Stradouň: lokální sonda do dějin náboženského sektářství na Vysokomýtsku v 18. – 20. století. In *Východočeský sborník historický* 13, 2006, s. 63-110. ISBN 80-86046-89-3. ISSN 1213-1733.

²²⁸ PETRÁŇ, Josef. *Povstání*. s. 123.

po roce 1419 zcela prosadil utrakvismus (popřípadě ve druhé polovině 15. století Jednota bratrská).²²⁹

Početní stavy přihlášených nekatolíků po vydání *Tolerančního patentu* však v žádném případě nelze srovnávat se stavem v polovině 17. století, jelikož tehdy pod tlakem rekatolizace jen těžko docházelo k rozrůstání této komunity, ba právě naopak, navíc s nástupem populačního rozmachu po třicetileté válce musel podíl nekatolíků zákonitě klesat. Jako příklad je možné uvést již zmiňované Rychmbursko, kde bylo k roku 1651 evidováno v rámci *Soupisu obyvatel podle víry* celkem 3 011 osob starších 12 let, přičemž podíl nekatolíků byl zhruba 64 %. Podle konskripce z roku 1834 se na panství Rychmburk nacházelo asi 25 % příslušníků augsburské a helvetské konfese, ovšem počet evidovaných obyvatel byl 29 087, takže v konečném výsledku se na tomto území nacházelo o více než 5 000 nekatolíků více než v polovině 17. století. Na druhou stranu se v některých původně silně nekatolických oblastech po téměř dvou staletích náboženské nesvobody nekatolíci vyskytovali pouze sporadicky (např. Nasavrcko, Cholticko, Heřmanoměstecko ad.). Po příčinách tohoto vývoje bychom však museli pátrat v mnoha oblastech spojených s rekatolizací, z nichž jmenujme alespoň působení misí, organizaci farní správy, ale také přístup vrchností k nekatolíkům či geografické faktory. Navíc z důvodu neexistence pramenů ze strany evangelíků (zejm. osobní povahy) nelze dostatečně sledovat vývoj nekatolictví ani jeho mobilitu.

²²⁹ MAUR, Eduard. Problémy farní organizace. s. 167, 173.

Tabulka 11 - *Počty nekatolických rodin (osob) podle topografie J. G. Sommera (1837)*

Panství/státek	Celkový počet obyvatel	Počet nekatolických rodin (příslušníků)	Počet židovských rodin (příslušníků)
<i>panství PARDUBICE</i>	55559	326 (helvetská a augsburská konfese)	63
<i>panství LITOMYŠL</i> ^(a)	49252	922 (helvetská a augsburská konfese)	8
<i>panství LANŠKROUN</i>	43629	140 (helvetská a augsburská konfese)	-
<i>panství RYCHMBURK</i>	29087	7175 nekatolíků	105 osob
<i>panství NASAVRKY</i>	17663	172 (helvetská konfese)	8
<i>město POLIČKA (vč. vesnic)</i>	12209	503 (helvetská konfese)	4
<i>panství BYSTRÉ</i>	10179	19 (70 osob)	7 (25 osob)
<i>Panství HEŘMANŮV MĚSTEC</i>	9521	4 nekatolíci	469 osob
<i>panství NOVÉ HRADY</i>	7096	214 (helvetská konfese)	3
<i>město CHRUDIM (vč. vesnic)</i>	6954	-	2
<i>město VYSOKÉ MÝTO (vč. vesnic)</i>	6943	36 (helvetská konfese)	-
<i>panství CHRAST + statky HROUBOVICE a ZÁJEZDEC</i>	6703	27 (helvetská konfese)	88
<i>panství ROSICE + státek VEJVANOVICE</i> ^(b)	6136	70 (330 osob helvetského vyznání)	8 (40 osob)
<i>panství CHROUSTOVICE</i>	5817	110 (helvetská konfese)	2
<i>panství CHOCEŇ</i>	5726	18 (helvetská konfese)	2
<i>panství CHOLTICE</i>	5105	20	5
<i>panství HROCHŮV TÝNEC</i>	3804	4	1
<i>státek KOŠUMBERK</i>	3294	22 (helvetská konfese)	57
<i>státek SVOJANOV</i>	2853	-	3 (10 osob)
<i>státek ZDECHOVICE</i>	2749	431 (231 augsburských a 200 helvetských rodin)	9
<i>státek NĚMECKÁ BĚLÁ</i>	2128	-	-
<i>státek PŘESTAVLKY</i>	2045	6	21
<i>státek ZÁMRSK</i>	1765	5 (helvetská konfese)	1
<i>státek MEDLEŠICE</i> ^(c)	770	-	3
<i>statky SVOBODNÉ HAMRY a DŘEVÍKOV</i> ^(d)	615	-	26
<i>státek BLATO</i>	247	-	2
<i>státek DOMORADICE</i>	-	-	-

(a) V Sommerově topografii uvedeny zvlášť součty z panství a zvlášť součty z města a jeho vesnic (10 vesnic, 8 městských částí). Na panství Litomyšl (bez města Litomyšle a jeho vesnic) celkem 37462 obyvatel, z toho 259 helvetských nebo reformovaných rodin, 6 izraelských rodin. V městě Litomyšli (bez přidružených vesnic) celkem 6395 obyvatel, z toho 6 helvetských rodin a 2 izraelské rodiny; ve vesnicích příslušejících Litomyšli celkem 5395 obyvatel, z toho 657 helvetských rodin.

(b) Podle *Soupisu poddaných podle víry z roku 1651* byly Vejvanovice pouze vesnicí na panství Chrast, Vejvanovický dvůr byl pak součástí statku Žumberk.

(c) Podle *Berní ruly z roku 1654* Medlešice jako státek neexistovaly.

(d) Dle Doskočila (*Popis Čech: Berní rula 1654*) byly Svobodné Hamry pouze osadou několika chalup na panství Nasavrky, obec Dřevíkov pak není uvedena v *Popisu Čech* pro Chrudimsko vůbec (DOSKOČIL, Karel (ed.). *Berní rula 2. Popis Čech 1654: Souhrnný index obcí, osad a samot k berní rule*. Praha, 1953.).

4.4. Náboženská emigrace z Chrudimského kraje v 18. století

Náboženský vývoj v českých zemích se po bitvě na Bílé hoře v roce 1620 začal velice rychle ubírat v neprospěch dosud většinové skupiny obyvatel, která myšlenkově navazovala na odkaz české husitské reformace, a která byla dosud tiše tolerována. Habsburský rod, pevně spjatý s katolickou církví, v jehož čele nyní stál bigotní katolík Ferdinand II., proslulý tvrdou rekatolizací ve Štýrsku, nadále nehodlal tolerovat jakékoliv vícevěří ani v zemích Koruny české. Prvním jeho krokem po nástupu na český trůn bylo zrušení *Rudolfova Majestátu* z roku 1609, čímž de facto postavil do ilegality všechny nekatolické konfese. Následovalo vyhnání evangelických kněží do emigrace, zrušení dolní konzistoře a postoupení pražské univerzity jezuitům. Netrvalo dlouho a rekatolizace začala být tvrdě uplatňována i v případě nekatolických měšťanů (1624) a po vydání *Obnoveného zřízení zemského* (1627 pro Čechy, 1628 pro Moravu) také nekatolické šlechty. Přehled rekatolizačních snah po Bílé hoře je uveden ve druhé kapitole této práce.

Nutno podotknout, že ačkoliv se rekatolizační úsilí dotklo (a také dotknout mělo) všech sociálních skupin nekatolického obyvatelstva, lze považovat rekatolizaci 20. až 40. let 17. století za záležitost, která postihla především elitní složky společnosti, zejména šlechtu, měšťanstvo a duchovenstvo. Kvůli probíhající třicetileté válce byla rekatolizace v případě vesnického prostředí prováděna velice nedůsledně, obzvláště v některých zapadlých oblastech. Tomu nasvědčuje i pohled do *Soupisu obyvatel podle víry z roku 1651*, který pro některá panství podává obraz konfesijně zcela nejednotné společnosti, v jednom případě objevíme v tomto pramenu ještě nekatolické osoby šlechtického původu. Městské prostředí se v této době již zdálo většinově katolické.

Představitelé protestantské šlechty a měšťanstva, kteří pod pohrůzkou konfiskace majetku a hrozícího vyhnanství zůstávali i nadále pevní ve své víře, od druhé poloviny 20. let byli skutečně nuceni prodat veškerý svůj majetek (často za zlomek jeho skutečné ceny) a odebrat se do exilu v protestantské cizině. Jejich kroky směřovaly nejčastěji do Saska (Pirna) a Lužice (Žitava), kde je možné na základě dobových soupisů náboženských emigrantů řadu z nich jmenovitě dohledat.²³⁰ Řidší, ale rozhodně ne zanedbatelná emigrace

²³⁰ BOBKOVÁ, Lenka. *Exulanti z Prahy a severozápadních Čech v Pirně v letech 1621-1639*. Praha, 1999. ISBN 80-86197-05-0.; ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Exulantská útočiště v Lužici a Sasku*. Praha, 2004. ISBN 80-7017-008-5.

směřovala v této době také do Slezska (Vratislav) a Horních Uher (území dnešního Slovenska).²³¹

V rámci této podkapitoly bych se chtěl zaměřit na emigraci nižších sociálních složek společnosti, jejichž příslušníci pocházeli také ze sledovaného území Chrudimského kraje. Tato emigrace probíhala zejména od 20. let 18. století, jelikož v této době můžeme mluvit o nástupu tzv. „druhé vlny rekatolizace“, resp. „karolínské rekatolizace“ za vlády císaře Karla VI., která se nejvíce dotkla právě vesnického prostředí. Zdeněk R. Nešpor vidí zvýšenou míru emigrace také ve značném rozšíření luterského pietismu v prostředí českých tajných nekatolíků, který „*ospravedlňoval a přímo vyvolával náboženskou aktivitu laiků, z nichž se stávali tvůrci a kolportéři (zakázané) evangelické literatury do Čech a na Moravu a někdy patrně i jacísi laičtí kazatelé a podněcovatelé dalších odchodů do emigrace.*“²³² Tajní nekatolíci byli jistě pietismem zprostředkovaně ovlivněni, těžko však soudit, jak velkou roli tento aspekt hrál v celkovém rozměru náboženské emigrace.

Při sledování emigrace v 18. století je vhodné vycházet zejména z prací Edity Štěříkové, kterou lze v současnosti považovat za největší znalkyni české a moravské pobělohorské emigrace, především pak do oblasti Saska a Lužice,²³³ do Berlína a jeho okolí²³⁴ a také do pruského Slezska.²³⁵ V rámci svých rozsáhlých prací nabízí soupisy osob v zahraničních exulantských koloniích a sborech, jejich základní životopisná data a často i psané biografie, které autorka nashromáždila díky pečlivé archivní práci v zahraniční (celkově vychází ze seznamů obyvatel jednotlivých obcí, matrik, životopisů ad.). Emigrace do oblasti Horních Uher dosud není v historiografii příliš podchycena, týkala se však zejména obyvatel Moravy, proto se jí zde zabývat nebudu.

Pokusím se zde tedy v základních rysech charakterizovat průběh náboženských emigrací v 18. století s jejich hlavními středisky v zahraničí, se zvláštním zřetelem na emigranty z Chrudimska. Postupovat přitom budu chronologicky podle průběhu nejsilnějších emigrantských vln. Svou pozornost tedy nejprve zaměřím na oblast Saska a Lužice, poté se přesunu do Braniborska a nakonec nastíním situaci v pruském Slezsku. Problematika náboženských emigrací by si zasloužila mnohem hlubší studium,

²³¹ JUST, Jiří – NEŠPOR, Zdeněk R. – MATĚJKA, Ondřej et al. *Luteráni v českých zemích v proměnách staletí*. Praha, 2009. s. 135. ISBN 978-80-903632-8-1.

²³² Tamtéž. s. 137.

²³³ ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Exulantská útočiště v Lužici a Sasku*. Praha, 2004. ISBN 80-7017-008-5.

²³⁴ ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Běh života českých emigrantů v Berlíně v 18. století*. Praha, 1999. ISBN 80-7017-253-3.

²³⁵ ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Pozvání do Slezska. Vznik prvních českých emigrantských kolonií v 18. století v pruském Slezsku*. Praha, 2001. ISBN 80-7017-533-2.

vycházející z archivního výzkumu pozemkových knih, zhostních listů a dalších pramenů. To však na kvalitní úrovni není možné obsáhnout v rámci této práce.

4.4.1. Sasko a Lužice

Jak již bylo uvedeno, vedla bezprostředně po Bílé hoře cesta náboženských emigrantů nejčastěji do Saska, kam se ubíraly skupinky nekatolíků (kněžích, později měšťanů a šlechticů) zejména ze středních a severních Čech. První přijímání těchto exulantů ze strany saského kurfiřta Jana Jiřího nebylo zrovna nejvřelejší, ovšem poté, co císař začal zúctovávat i s luterány, umožnil kurfiřt (taktéž luterán) emigrantům víceméně svobodný vstup do země. Exulanti české národnosti vytvořili nejpočetnější komunity v Pirně a v Žitavě, později i v Drážďanech.²³⁶

Od roku 1623 začali emigranti docházet i do Lužice, která se stala zástavou saského kurfiřta, přesto oficiálně patřila císaři. Zpočátku proto především ze strany lužických stavů panovaly obavy z příchodu reformačních komisí i do Lužice, to ovšem nezabránilo masovému rozměru emigrace do těchto míst. Císař však od kurfiřta požadoval soupisy emigrantů, na jejichž základě si udržoval povědomí o míře emigrace. Exulanti se usazovali velice blízko u českých hranic, jelikož doufali v brzký zvrat nepříznivé situace, který by jim umožnil návrat do vlasti. Jednou z jejich nadějí byl vpád saského vojska po boku švédské armády do Čech v roce 1631, kdy se řada emigrantů s nadějí na získání zkonfiskovaného majetku vrátila zpět, jejich radost však netrvala příliš dlouho.²³⁷ Definitivní konec nadějí na návrat do vlasti pro české a moravské emigranty znamenalo uzavření vestfálského míru v roce 1648. V něm totiž bylo potvrzeno panovníkovi právo vyžadovat od svých poddaných náboženskou (v případě Habsburků katolickou) poslušnost, i pro české země tak vstoupila v platnost zásada „*cuius regio, eius religio*“.

Kurfiřt Jan Jiří byl však i v 50. letech ochoten přijímat do svých držav nové emigranty z Čech a z Moravy, což potvrdil nařízením z 6. srpna 1652, kterým umožnil do Saska a Lužice přijímat poddané z českých panství z náboženských důvodů. Reagoval tak na císařův patent z roku 1650, jímž Ferdinand III. obnovil rekatolizační represálie i vůči venkovskému obyvatelstvu.²³⁸ Jan Jiří v roce 1656 zemřel, jeho nástupci ovšem pokračovali v proexulantské politice, ačkoliv se jim v žádném případě nedařilo usazování emigrantů

²³⁶ ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Stručně o pobělohorských exulantech*. Praha, 2005. s. 38-39. ISBN 80-7017-022-0.

²³⁷ ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Exulantská útočiště v Lužici a Sasku*. s. 8-10.

²³⁸ Tamtéž. s. 14.

ve vnitrozemí, jelikož noví kolonisté chtěli být nadále ve spojení se svými příbuznými, kteří s nimi do protestantské ciziny neodešli.²³⁹ Ve druhé polovině 17. století vznikly další významné emigrantské obce, jednou z nich bylo například česko-německé městečko Neusalza, v saském vnitrozemí dále česká vesnice Wespen a v Lužici větší česká kolonie Gebhardsdorf.²⁴⁰

I po roce 1697, kdy saský kurfiřt Friedrich August I. ve snaze o získání polské koruny konvertoval ke katolictví, byli nadále náboženští exulanti do Saska a Lužice přijímáni, tyto destinace tak minimálně do 30. let 18. století zůstávaly pro nekatolíky nejatraktivnějšími útočišti.²⁴¹

Ve druhém desetiletí 18. století počet exulantů v Sasku a Lužici i nadále z důvodu tvrdých rekatolizačních opatření rostl. Od 20. let navíc docházelo ve východních Čechách ke zvyšování aktivity tajných nekatolíků v souvislosti se čtením zakázaných náboženských tisků, což s sebou přinášelo i zvýšený zájem ze strany misionářů, kteří po nekatolických knihách urputně pátrali. Tajní evangelíci tak ze strachu před výslechy často volili odchod do exilu.²⁴² Od této doby emigrační tlak sílil až do 40. let a prakticky se udržel až do vyhlášení tolerance v roce 1781. Ve dvacátých letech bylo v Lužici nedaleko českých hranic založeno několik významných kolonií, v roce 1722 to byl Herrnhut (Ochranov), německá osada moravských bratří, o rok později Karlov (Carlsdorf) u Gerlachsheimu a v roce 1724 Schönbrunn u Großhennersdorfu, osady jazykově českých emigrantů.²⁴³ Od počátku náboženských emigrací přitom platily stejné podmínky pro usazování českých a moravských exulantů v Sasku a Lužici. Nově příchozí museli vstoupit do saské luterské církve a zcela se jí podřídít, a to i v případě, že se hlásily k odkazu českých bratří. Nejprve fungovala obnovená Jednota bratrská v rámci luterské církve, ve druhé polovině 20. let 18. století se vyčlenila, její postavení však bylo nadále dosti specifické.²⁴⁴ Jejím centrem se stal především již zmíněný Herrnhut (Ochranov).

Poměry v Lužici se změnilly na počátku 30. let, kdy po značných neshodách českých exulantů se svou vrchností v Großhennersdorfu odešla na podzim roku 1732 skupina zhruba 500 Čechů směrem na Berlín. Saský kurfiřt po tomto aktu oficiálně zakázal přijímání dalších emigrantů do Saska a Lužice, ovšem další skupinky přesto stále

²³⁹ ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Stručně o pobělohorských exulantech*. s. 40.

²⁴⁰ Tamtéž. s. 41.

²⁴¹ ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Exulantská útočiště v Lužici a Sasku*. s. 37-39.

²⁴² Tamtéž. s. 40.

²⁴³ JUST, Jiří – NEŠPOR, Zdeněk R. – MATĚJKA, Ondřej et al. *Luteráni v českých zemích v proměnách staletí*. s. 138.

²⁴⁴ Tamtéž. s. 139.

přicházely.²⁴⁵ Na intenzitě však získala emigrace do Berlína a okolí, o které zde v krátkosti taktéž pojednám.

Významným mezníkem v náboženské emigraci pak byla první slezská válka, která započala na konci roku 1740 a na jejímž základě získal pruský král Friedrich II. většinu Slezska na úkor Habsburků. Od 40. let se tak centrem emigrace stalo právě pruské Slezsko.

Nyní je na čase přiblížit kroky emigrantů, kteří se do Saska a Lužice vydávaly v 18. století z Chrudimského kraje. Především na základě seznamů exulantů, které byly již od prvních let náboženské emigrace v 17. století hojně vypracovávány, zjistíme, že nemnoho osob z Chrudimska se prosadilo i v saské Žitavě, která však už ve druhé polovině 17. století velice nerada přijímala nové emigranty. Na samém počátku 18. století (1705) odešel do Žitavy se svou rodinou Václav Kleych (1682-1737) z Lažan u Litomyšle, významný exulantský nakladatel a knihtiskař. Po svém příchodu do Žitavy si Kleych pronajal zahradu a připojil se k tamnímu českému sboru. Už v roce 1708 vydal *Ruční knížku* kazatele Kašpara Motěšického (1651-1689), jehož knihy se staly velice oblíbenými mezi tajnými nekatolíky v Čechách a na Moravě. Za podpory profesora matematiky Christiana Peschka (1676-1744), původem z Hradce Králové, se Kleych nadále věnoval vydavatelské činnosti, protestantskou literaturu dokonce sám kolportoval do Čech.²⁴⁶ Jeho syn Jan (1723-1801) se stal po teologických studiích v Drážďanech kazatelem česko-německého luterského sboru v městečku Neusalza, kde sloužil celý svůj život.²⁴⁷

Mnohem více emigrantů z různých koutů Chrudimského kraje (panství Litomyšl, Pardubice, Seč, Zdechovice ad.) lze v 18. století najít v Drážďanech, Großhennersdorfu, Gerlachsheimu a v Nízkém.

V roce 1724 vznikla v Großhennersdorfu v Horní Lužici na panství baronky z Gersdorfu česká exulantská kolonie Schönbrunn, kde byl na pozici místního katechety v roce 1726 dosazen známý kazatel Jan Liberda (1700-1742), který si, stejně jako celý český sbor, získal od baronky alespoň zezačátku značnou podporu.²⁴⁸ Großhennersdorf byl od počátku velice úzce navázán na nedaleký Herrnhut, podle jehož předlohy se snažili zdejší kolonisté vybudovat struktury českého sboru Jednoty bratrské.²⁴⁹ Liberda chtěl co nejvíce vyjít vstříc náboženským potřebám českých emigrantů, což se pochopitelně zcela nelíbilo ortodoxním luteránům. Proto se také musel nejednou ze svého konání zpovídat (odbourání

²⁴⁵ ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Exulantská útočiště v Lužici a Sasku*. s. 40.

²⁴⁶ Tamtéž. s. 134, 164, 502-503.

²⁴⁷ Tamtéž. s. 500.

²⁴⁸ Tamtéž. s. 379-380.

²⁴⁹ Tamtéž. s. 368.

soukromé zpovědi, odlišnosti ve výuce náboženství apod.).²⁵⁰ Problémy mezi vrchností a exulanty, které zastupoval Liberda, začaly krystalizovat již v roce 1730, kdy se už samotné baronce přestávala líbit míra odlišnosti víry českých emigrantů od oficiálního luterství. Neúnosné poměry v Großhennersdorfu vyvrcholily na podzim roku 1732 hromadným odchodem více než 500 českých emigrantů do Berlína.²⁵¹ Od počátku 40. let do Hennersdorfu přicházeli emigranti již velice zřídka. Hlavní vlny emigrace se nyní soustředily do pruského Slezska. K roku 1737 žilo v Großhennersdorfu (včetně Schönbrunnu) zhruba 200 Čechů.²⁵²

Z hlediska sledování emigrace východočechů se velice zajímavě jevila situace v nedalekém Gerlachsheimu, kde v roce 1729 vznikla česká kolonie Karlov. Gerlachsheim (dnešní Grabiszyce Dolne) se nachází přímo u českých hranic v oblasti Frýdlantského výběžku. První exulanti sem začali přicházet od počátku 20. let 18. století, zdejší vrchnost však při jejich usazování sledovala především hospodářskou výnosnost emigrantů, kterým tak byla situace značně ztěžována. Většina z nich se živila rolnickou prací, část také nádeničinou a předěním. V roce 1732 zde žilo 125 českých exulantů.²⁵³

Z obce Čermná na lichtenštejnském panství Lanškroun odešlo během roku 1736 do Saska a Lužice okolo stovky emigrantů. V dubnu téhož roku dorazilo do Gerlachsheimu asi sedmdesát z nich. Kníže Lichtenštejn však podal stížnost k císaři, který začal celou záležitost řešit se saským kurfiřtem. Z obavy před postihy se celé záležitosti s exulanty ujal gerlachsheimský kazatel Augustin Schulz (1693-1752), který se ihned s ohroženými osobami vydal na dlouhou cestu do Berlína. Přes vleklé peripetie, počáteční odmítání exulantů, hlad a bídu se nakonec podařilo většině do Berlína proniknout. Pruský král dokonce přislíbil vybudování nové kolonie pro exulanty z Gerlachsheimu.²⁵⁴ Hromadná emigrace z Čermné se odrazila i ve zpovědních výkazech katolické církve z roku 1737, kdy bylo ve farnosti Čermná farářem evidováno 171 „heretiků“ (z celkového počtu 3 355 duší).²⁵⁵ Podle *Tereziánského katastru* se v obci Čermná nacházelo 73 hospodářských usedlostí.

V roce 1737 česká kolonie a sbor v Gerlachsheimu zanikly, když se poslední čeští hospodáři kvůli neudržitelným podmínkám ze strany vrchnosti odebrali do Berlína. V Gerlachsheimu se zakoupilo celkem 26 českých hospodářů, z nichž Franc Andrlé a Tobiáš Jireček pocházeli z Heřmanic (panství Litomyšl), Pavel Jílek z Nových Chalup (panství Litomyšl), Martin Mareš z Čermné (panství Lanškroun) a Franc Šudoma z Oldříše u Poličky.

²⁵⁰ Tamtéž. s. 385.

²⁵¹ Tamtéž. s. 385-386, 389.

²⁵² Tamtéž. s. 395.

²⁵³ Tamtéž. s. 414; ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Stručně o pobělohorských exulantech*. s. 49.

²⁵⁴ ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Exulantská útočiště v Lužici a Sasku*. s. 414-419.

²⁵⁵ Národní archiv Praha, APA I, inv. č. 1584, sign. B 25/55, Zpovědní výkazy z roku 1737.

Posledně jmenovaný emigroval do Lužice v roce 1731 se svými švagry Janem, Lukášem, a Jakubem Vaculíkovými. Kromě Pavla Jílka a France Andrlého, kteří se stali měšťany v Berlíně, byli ostatní po roce 1737 uváděni jako hospodáři v Rixdorfu (česká kolonie u Berlína).²⁵⁶

V souvislosti s emigrací z Chrudimského kraje je nutné alespoň zmínit českou kolonii v Nížkém (založena 1742), která se od výše jmenovaných lišila zejména tím, že se nacházela ve vnitrozemí Lužice, zhruba 40 kilometrů severně od Herrnhutu. Malé skupinky exulantů orientované na herrnhutskou Jednotu, které byly rozptýleny v různých emigrantských střediscích (Drážďany, Žitava, Berlín ad.), chtěli být přijaty do herrnhutské bratrské církve. Od Sigmunda Augusta z Gerlachu obdrželi nabídku na založení kolonie na jeho statku v Trebusu, která byla ze strany emigrantů přijata. Vznikla tak česká kolonie Nížký, která se však zpočátku musela vypořádávat s faktem, že neměla svého duchovního správce, proto byli noví kolonisté nuceni k Večeři Páně docházet do dalekého Herrnhutu. Emigrantů v Nížkém rychle přibývalo, v roce 1743 jich zde bydlelo 47, o dva roky později už 134. Ačkoliv byla kolonie zpočátku zcela česká, rychle zde docházelo k poněmčování, počátkem 70. let už se tady mluvilo pouze německy.²⁵⁷

I v soupisech obyvatel z obce Nížké najdeme několik emigrantů, kteří pocházeli z Chrudimska. Jejich cesta do Nížkého však ve většině případů nebyla zdaleka přímočará, řada z nich během svého působení v emigraci měnila místo svého bydliště několikrát. Jako příklad zde uvedu příběh Anny Spree (1706-1781) ze vsi Dobrouč na lanškrounském panství, která v listopadu roku 1729 emigrovala se svými rodiči do Gerlachsheimu. S nimi v roce 1737 odešla do Berlína, kde její otec v tomtéž roce zemřel. Anna sloužila v Berlíně a v Rixdorfu do roku 1751, kdy odešla s manželi Tomášovými do Nížkého. Zde setrvala až do konce života. V květnu 1752 byla přijata do herrnhutské bratrské církve. Své první roky v Nížkém označila z materiálního hlediska jako velice těžké, přesto svého osudu nelitovala, jelikož pro ni bylo dle jejích slov největším štěstím „*být mezi lidem Božím...*“²⁵⁸

²⁵⁶ ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Exulantská útočiště v Lužici a Sasku*. s. 420-422.

²⁵⁷ ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Stručně o pobělohorských exulantech*. s. 55-57.

²⁵⁸ ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Exulantská útočiště v Lužici a Sasku*. s. 467.

4.4.2. Berlín a okolí

Jak bylo naznačeno už na předchozích řádcích, emigrace do Braniborska získala na intenzitě až počátkem 30. let 18. století, kdy se vyhrotily napjaté vztahy mezi emigranty v lužickém Großhennersdorfu a baronkou Jindřiškou z Gersdorfu. Té se nelíbilo zejména konání soukromých pobožností po domech bez kazatele, nebo misijní cesty emigrantů do Čech, které měly za následek příliv dalších exulantů. Baronka tedy napříště odmítla nové emigranty na svá panství přijímat. Mladý hennersdorfský kazatel Jan Liberda se snažil co nejvíce vycházet vstříc svým bratřím, kteří toužili po stejné organizaci bratrského sboru, jako měli emigranti na panství hraběte Zinzendorfa v Herrnhutu. To však Čechům nebylo umožněno a situace se nadále přiosťovala.²⁵⁹ Liberda zprvu jednal i s Zinzendorfem, který zřejmě zpočátku byl ochoten postarat se o příslušníky hennersdorfského sboru, ovšem nakonec došlo mezi oběma stranami k roztržce, která tuto možnost zavrhl.²⁶⁰ Situace dospěla k tomu, že se na podzim roku 1732 vydalo asi 500 hennersdorfských Čechů do Berlína, čímž byl sám pruský král značně zaskočen a vstup do města zakázal, zároveň exulanti touto akcí rozhněvali saského kurfiřta, který napříště zakázal další příchody náboženských emigrantů do země. Přesto začali uprchlíci z Hennersdorfu v malých skupinkách pronikat do města a pruský král dělal, že o ničem neví. Fridrich Vilém I. se nakonec slitoval a emigranty přijal, přislíbil dokonce pomoc s výstavbou emigrantské kolonie v blízkosti Berlína. Exulanti vytvořili kolonii nejprve ve Vilémově ulici v Berlíně, v roce 1737 byla založena ihned za hranicemi města nová kolonie s názvem Český Rixdorf.²⁶¹

Čechů v Berlíně přibývalo velice rychle, v roce 1737 dorazila z Chotěbuzi skupina dalších sedmi set emigrantů, z nichž 500 přišlo z Gerlachsheimu pod vedením kazatele Augustina Schulze.²⁶² Byli to povětšinou lidé pocházející z již zmíněné obce Čermná na lanškrounském panství. Na jaře téhož roku bylo rozhodnuto o usazení 36 rodin nedaleko Berlína – v Rixdorfu (dnes Berlin-Neukölln). V té době započala i stavba domů ve Vilémově ulici v Berlíně, kterou však značně zpomaloval nedostatek peněz.²⁶³ Ačkoliv byli Češi velice pracovití, trpěli v Berlíně a okolí značnou bídou. V závěru roku 1739 pracovali v Berlíně emigranti z Čech na 236 tkalcovských stavech, na nichž vyráběli lněné, vlněné

²⁵⁹ ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Běh života českých emigrantů v Berlíně v 18. století*. s. 6-8.

²⁶⁰ Tamtéž. s. 12-13.

²⁶¹ ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Stručně o pobělohorských exulantech*. s. 64-65.

²⁶² ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Běh života českých emigrantů v Berlíně v 18. století*. s. 69-70.

²⁶³ Tamtéž. s. 71, 74.

i polohedvábne látky. Podle Liberdových údajů se zde z Čechů nacházelo v roce 1740 celkem 1 528 duší.²⁶⁴

Pokud nahlédneme do soupisů emigrantů, matrik, životopisů a dalších záznamů, najdeme v Berlíně v 18. století mnoho emigrantů původem z Chrudimského kraje.²⁶⁵ Převažovali mezi nimi zejména lidé z lanškrounského (Čermná) a litomyšlského panství (Heřmanice, Morašice, ad.), v menší míře se zde nacházeli emigranti z Poličska a Rychmburska. Stručně charakterizuje náboženskou emigraci z Lanškrounska Jindřich Chládek v průvodu po archivních fondech Okresního archivu v Lanškrouně: „*Po bitvě na Bílé hoře došlo i na Lanškrounsku k ostrým opatřením proti nekatolíkům. Přestože vrchnost postupovala proti lidu velmi ostře, probíhala rekatolizace velmi pomalu. Souběžně s pokatolictěním Lanškrounska probíhalo i poněmčování města a okolí. Mnoho občanů české národnosti, kteří nepřijali katolickou víru, muselo opustit vlast a odešlo do ciziny. Dost se jich usadilo v Prusku; na hřbitově v Rixdorfu u Berlína bylo pohřbeno mnoho rodáků z Čermné, Výprachtic, Heřmanic i z jiných vesnic. Do Lanškrouna se přistěhovalo mnoho nových německých občanů a národnostní poměry se zde začaly vytvářet ve prospěch Němců.*“²⁶⁶ Z toho je naprosto zřetelné, jakým způsobem ovlivňovala emigrace českých nekatolíků do ciziny následnou proměnu národnostní skladby v některých oblastech. Otázku náboženského vývoje na Lanškrounsku po vydání *Tolerančního patentu* v roce 1781 v souvislosti se vznikem německých evangelických sborů nejnověji zpracovala Marie Macková.²⁶⁷

Jako příklad jedné z „typických“ emigrantských rodin zde uvedu rodinu Andrlových z Heřmanic na litomyšlském panství. Jiří Andrl, o němž se zmiňují v poslední části práce v souvislosti s případem Jana Koudelky z Pusté Kamenice, byl „zatvrzelým“ tajným nekatolíkem, který byl za své náboženské smýšlení v průběhu svého života několikrát trestán.²⁶⁸ Jeho dva bratři, František a Jakub, emigrovali v roce 1733 do hornolužického Gerlachsheimu, kde se František zakoupil jako hospodář. Oba v roce 1737 odešli hledat štěstí do Berlína (František se mezitím oženil), kde se stali členy bratrského sboru. Zde také

²⁶⁴ Tamtéž. s. 77.

²⁶⁵ Tamtéž. s. 293-541.

²⁶⁶ CHLÁDEK, Jindřich. *Okresní archiv v Lanškrouně*. Pradubice, 1959. s. 15.

²⁶⁷ MACKOVÁ, Marie. Němečtí evangelíci ve východních Čechách v 19. století. In *Východočeský sborník historický* 16, 2009, s. 191-213. ISBN 978-80-87151-07-5. ISSN 1213-1733.

²⁶⁸ Stručný životní příběh Jiřího Andrlého z Heřmanic viz NOVOTNÝ, Milan. Tajní evangelíci z Horek u Litomyše za rekatolizace v 17. a 18. století. In *Sborník prací východočeských archivů* 9, 2004, s. 105-132. ISSN 231-6307. Zde s. 116-118.

bratři v roce 1762 zemřeli.²⁶⁹ Během svého pobytu v emigraci působili bratři Andrlövi jako emisáři, kteří stále navštěvovali své příbuzné v Čechách, přinášeli jim nekatolické knihy a zároveň odváděli své souvěrce s sebou do ciziny.²⁷⁰ Podobných případů bychom však našli mnoho.

Jak bylo uvedeno výše v případě emigrací z Lanškrounska, nejen v samotném Berlíně, kde se centrem českých emigrantů stala Vilémova ulice, ale také v nedaleké vsi Českém Rixdorfu, kam přišli první kolonisté v roce 1737, se usadila početná skupina východočechů. Jednalo se zejména o exulanty z Čermné, kteří hromadně odešli do emigrace v roce 1736. Dá se říci, že právě oni a jejich potomci tvořili jádro této exulantské kolonie.²⁷¹ V Českém Rixdorfu měla jasnou převahu Jednota bratrská, modlitebnu si zde ovšem vytvořili i reformovaní. V roce 1764 obývalo Český Rixdorf přibližně 350 osob. Ves důsledkem svého rozrůstání postupně „srůstala“ s Německým Rixdorfem a v roce 1874 byly obě vsi spojeny v jednu. Dnes je původní Rixdorf součástí Berlína-Neukölln.²⁷²

Ačkoliv bychom v Braniborsku našli v 18. století celou řadu menších exulantských kolonií, zmíním se zde už pouze o jedné. V roce 1752 byla nedaleko Potsdami založena ves o sto domech, která byla pojmenována Böhmisch Neudorf – Česká Ves. Ačkoliv byl zájem o tuto kolonii poměrně velký (i ze strany Němců a Švýcarů), žili zde obyvatelé ve značné chudobě. Jako luterský kazatel zde byl v roce 1735 ustaven Václav Letochleb z Morašic, několik rodin však příslušelo k reformované církvi.²⁷³

4.4.3. Pruské Slezsko

Již ve druhé polovině 17. století, kdy vestfálský mír potvrdil náboženskou svobodu mediátním slezským knížectvím (břežskému, lehnickému, olešnickému) i městu Vratislavi, odcházeli někteří Češi do emigrace právě do Slezska. Habsburkové se zde však i přes uznané svobody nadále snažili o provádění rekatolizace. Čeští emigranti v 17. století do Slezska neproudili ve velkých skupinách, spíše jednotlivě, nemohli se zde ani sdružovat do vlastních sborů. Proto o jejich osudech z této doby prakticky nic nevíme.²⁷⁴

²⁶⁹ ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Běh života českých emigrantů v Berlíně v 18. století*. s. 293-296.; ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Exulantská útočiště v Lužici a Sasku*. s. 420.

²⁷⁰ NOVOTNÝ, Milan. Tajní evangelíci z Horek u Litomyšle za rekatolizace v 17. a 18. století. s. 116-117.

²⁷¹ ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Běh života českých emigrantů v Berlíně v 18. století*. s. 543-683.

²⁷² ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Stručně o pobělohorských exulantech*. s. 70-71.

²⁷³ Tamtéž. s. 71-72.

²⁷⁴ ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Stručně o pobělohorských exulantech*. s. 75-76.

Náboženské poměry ve Slezsku se pro evangelíky v druhé polovině 17. století zhoršovaly, mírný obrat k lepšímu nastal po podpisu mírové smlouvy v Altranstädtu mezi Švédskem a Rakouskem, v rámci níž se švédský král Karel XII. zasadil o uznání náboženských svobod pro slezské evangelíky. Ti si tak mohli vystavět několik dalších kostelů, od roku 1709 se navíc významným centrem evangelické duchovní správy stal nově vysvěcený kostel milosti v Těšíně, do něhož docházeli na bohoslužby nekatolíci i z Čech.²⁷⁵

Výrazná změna v emigračních poměrech nastala po roce 1740 v souvislosti s obsazením Slazska pruským králem Friedrichem II., které bylo počátkem tzv. válek o rakouské dědictví. Důležitou roli zde opět hrál kazatel Jan Liberda, který již v roce 1741 nabídl pruskému králi hromadnou emigraci nekatolíků z Čech do pruského Slezska. Friedrich II. viděl v kolonizaci Slezska zejména hospodářský zisk, proto s organizací emigrace souhlasil, nekatolíkům přitom měla být přislíbena půda, kostel s kazatelem v každé kolonii a řada dalších výhod. Jen málo z nich bylo zpočátku zejména kvůli nákladným válečným akcím pruského krále uskutečněno. Hned počátkem roku 1742 už byla jednání mezi Liberdou a Friedrichem v plném proudu, zejména do východních Čech byly vyslány osoby, které měly nekatolíky k emigraci do Slezska podněcovat. Liberda se chtěl stát hlavním organizátorem této akce a sám měl rozhodnout o tom, jaké místo bude zvoleno pro shromaždiště českých evangelíků ve Slezsku. Tím se stalo městečko Münsterberg, které svou polohou i velikostí splňovalo královy i Liberdovy představy.²⁷⁶

I přes nepřátelské chování pruské armády vůči českým emigrantům, které jistě nedodávalo nekatolíkům příliš důvěry, se do konce roku 1742 v Münsterbergu shromáždilo zhruba na 2000 emigrantů. Velkou ránou však pro ně byla smrt Jana Liberdy v srpnu téhož roku. Další osudy exulantů byly značně složité. Veškerá půda ve Slezsku patřila tamním feudálům, proto nebylo jednoduché usadit takové množství lidí do větších kolonií. První pokusy o vytvoření malých osad (Chechlau, Tarnowitz) velice brzy ztroskotaly, trvalé exulantské kolonie se podařilo založit až v roce 1749. K těm nejvýznamnějším patřily Husinec a Friedrichův Tábor, v roce 1752 přibyl ještě Friedrichův Hradec.²⁷⁷

Přesto v Münsterbergu zůstala početná skupina českých emigrantů, kteří se buď stavěli proti reformovanému kazateli Václavu Blanickému (stal se duchovním správcem v Husinci), nebo již měli v Münsterbergu zakoupen nějaký majetek. Noví münsterbergští kolonisté pod vedením luterského kazatele Pavla Pintzgera (do Münsterbergu 1745 z Berlína) vytvořili

²⁷⁵ Tamtéž. s. 76-77.

²⁷⁶ ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Pozvání do Slezska*. s. 13-14, 16.

²⁷⁷ ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Stručně o pobělohorských exulantech*. s. 78-79.

luterský sbor, který však byl ovlivněn prvky Jednoty bratrské. V roce 1746 čítal 24 rodin (111 osob).²⁷⁸ Počátkem 19. století se český sbor spojil s německým, i české obyvatelstvo se postupně asimilovalo.²⁷⁹

Podle seznamu emigrantů, který vychází zejména z údajů matrik, se v Münsterbergu nacházelo mnoho osob původem z Chrudimského kraje. Největší zastoupení zde opět měli emigranti z Čermné na lanškrounském panství, kteří zřejmě ve větší skupině opustili své domovy hned v roce 1742.²⁸⁰

V další české kolonii, Husinci nedaleko Střelína, se první emigranti na nově zakoupených pozemcích začali usazovat na jaře roku 1749. Ačkoliv není znám přesný počet rodin, které se do Husince stěhovaly, lze usuzovat, že se jich zde sešlo v prvním roce kolem 150.²⁸¹ Emigranti dostali jako svého duchovního správce zmíněného reformovaného kazatele Václava Blanického, jenž měl styky se Švýcarskem i Nizozemím. První česká bohoslužba se v Husinci konala v hřbitovním kostele již 8. června téhož roku. Už během dvou let zde došlo k přelidnění, proto Blanický inicioval založení nové kolonie – Friedrichova Hradce.²⁸²

Friedrichův Hradec byl založen v roce 1752 a od počátku byla jeho kolonizace velice nesnadná. V jeho okolí se totiž nacházely močály a zdejší půda byla k zemědělství nevhodná. V roce 1755 tak bylo ve Friedrichově Hradci usazeno pouze 71 hospodářů. Navíc z náboženského hlediska nebyla kolonie nijak jednotná, část emigrantů inklinovala k herrnhutské Jednotě bratrské, jiní chtěli kazatele luterského, někteří reformovaného. Celé dva roky byla kolonie bez jakékoliv duchovní správy, až v roce 1755 byl ve své funkci potvrzen reformovaný kazatel Jan Ondřej Štětina, který do Slezska přišel z Uher. Ti, kteří se nehodlali s instalací tohoto kazatele vyrovnat, měli možnost odejít do Berlína, některé rodiny skutečně odešly. Několik desetiletí trvala přeměna močálů v zemědělskou půdu, ani tak se zde nenacházela pole příliš úrodná, proto si museli emigranti přivydělávat nezemědělskou činností, i tak nespočíval jejich život v blahobytu. V roce 1796 stálo ve Friedrichově Hradci 100 domů, ve kterých žilo na 468 osob.²⁸³

Friedrichův Tábor byla kolonie založená na slezsko-polské hranici v roce 1749. Půda byla v Táboře vyměřena pro 50 usedlostí, ani zde však nebyla zcela ideální

²⁷⁸ ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Pozvání do Slezska*. s. 155-157.

²⁷⁹ Tamtéž. s. 169.

²⁸⁰ Tamtéž. s. 287-344.

²⁸¹ Tamtéž. s. 174.

²⁸² ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Stručně o pobělohorských exulantech*. s. 85.

²⁸³ Tamtéž. s. 80-81.

pro zemědělství. Na jaře roku 1750 zde bydlelo již 75 rodin.²⁸⁴ Jako kazatel českého sboru byl na podzim roku 1749 ordinován Polák Pavel Bohuslav Kaluski, který zde žil se svou rodinou v bídých poměrech, jelikož nedostával pravidelný plat a kolonisti na jeho obživu peníze neměli. Trvalo tak více než dva roky, než začal Kaluski pobírat od konzistoře plat.²⁸⁵ Kaluski zemřel v roce 1758, ještě před jeho smrtí se v tábořském sboru začaly projevovat přívrženci různých církví, nejvíce herrnhutské Jednoty. Novým kazatelem se po vleklých jednáních ještě téhož roku stal Jan David Richter, Polák z Lešna.²⁸⁶ Ten měl řadu let problémy, jak si získat nábožensky rozpolcené Čechy na svou stranu.²⁸⁷

Podobně jako v Münsterbergu, také v případech tří posledně jmenovaných exulantských kolonií, nalezneme v soupisech kolonistů celou řadu emigrantů z Chrudimského kraje, mezi nimiž opět převažují lidé z lanškrounského a litomyšlského panství, nezdědka se setkáme i s emigranty z Rychmburska.

Konkrétní příklad emigrace do pruského Slezska je doložen případem Jana Koudelky z Pusté Kamenice na rychmburském panství, kde události kolem něj a jeho rodiny (zejména syn Václav uprchlý s manželkou do Slezska) umožňují částečně nahlédnout do života lidí před jejich odchodem do ciziny, zároveň také ukazují zapojení exulantů do distribuční sítě protestantské literatury (coby kolportéři). Osudy jeho rodiny jsou naznačeny v rámci poslední kapitoly této práce („Causa haeretica Joannis Koudelka ex pago Pusta Kamenice“).

Pobělohorská náboženská emigrace z českých zemí se dotkla několika desítek tisíc osob, které k odchodu do ciziny motivovala vidina náboženské svobody, již se jim doma nedostávalo. Pro období bezprostředně po bitvě na Bílé hoře dnes můžeme sledovat emigraci mnohem lépe u osob šlechtického stavu, o emigracích „běžných“ lidí se zachovaly rozsáhlejší doklady až od přelomu 17. a 18. století. Velice přehledně jsou osudy těchto exulantů zachyceny v uvedených pracích Edity Štěříkové.

Odchod do emigrace znamenal pro většinu lidí ztrátu dosavadních jistot, majetku a často i rodiny. Určitě někteří nemajetní odcházeli do protestantské ciziny i s nadějí na získání nové půdy, ovšem jen velice malé skupině „šťastných“ se podařilo své ideální představy naplnit. Situace většinou vypadala naprosto opačně: život o hladu a v bídě, strach o uživení vlastní rodiny a nakonec i o duchovní spásu. Často trvalo několik let, mnohdy dokonce

²⁸⁴ Tamtéž. s. 82.

²⁸⁵ ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Pozvání do Slezska*. s. 214, 218.

²⁸⁶ Tamtéž. s. 221-222.

²⁸⁷ Tamtéž. s. 223-226.

desetiletí, než se poměry v exulantských koloniích stabilizovaly. Při svém odchodu z domova za sebou emigranti nezdědka kdy nechávali zařízené hospodářství, které ve spěchu nestihli prodat, ustájený dobytek, vybavení domu... Peněžní úspory, které si s sebou do nových míst přinášeli, mizely velice rychle. To byl také jeden z důvodů, proč se emigranti chtěli za každou cenu usazovat v pohraničních oblastech nedaleko českých a moravských hranic. Roli pro ně také hrála možnost operativního návratu pro zbylé členy rodiny, obecně významné bylo nepřerušování kontaktu se svou domovinou, ale také vyřízení zmíněných majetkových či dědických záležitostí, které před svým často urgentním odchodem nestihli vyřešit.

Náboženské emigrace také nastartovaly cyklický proces, jehož základní články tvořili samotní emigranti. Tím že odcházeli do protestantské ciziny a alespoň zpočátku dbali na usazování v pohraničí, svými častými návraty do míst odkud pocházeli, ovlivňovali své bývalé sousedy a příbuzné, ať už agitací o náboženské volnosti v místě jejich nového působení, ujišťováním o pomoci evangelíkům ze zahraničí, nebo roznášením protestantské česky psané literatury, jejímž prostřednictvím se kromě působení evangelických predikantů do českého a moravského prostředí dostávali nové myšlenkové tendence ze zahraničí (od 20. let 18. století zejména luterský pietismus). Mnoho tajných nekatolíků těmto vlivům skutečně podlehl a taktéž se odebralo do emigrace. Řada z nich se posléze také stala emisary (popř. predikanty) a při svých docházkách zpět do českých zemí opět působila na nekatolíky. Doložen máme nejeden případ, kdy se kolportérské činnosti věnovalo několik generací jednoho rodu. Tento proces fungoval s jistou proměnlivou intenzitou až do 80. let 18. století, kdy se vlivem vydání *Tolerančního patentu* nutnost odchodu do emigrace z náboženských důvodů vytratila.

Jiné důsledky mohly přinést hromadné emigrace několika desítek osob z jedné oblasti (města či panství), tak jako bylo ukázáno na příkladu lanškrounského panství ve 30. letech 18. století (především obec Čermná). Zde se vlivem vylidnění v důsledku emigrace původně české (českojazyčné) prostředí postupným osidlováním německým obyvatelstvem prakticky přeměnilo v oblast jazykově i národnostně německou. V případě obce Čermná lze hovořit o emigraci hromadné, ovšem nikoliv jednorázové, protože probíhala od 30. let 18. století přes Lužici do Berlína, ovšem pokračovala i ve 40. letech do pruského Slezska.

5. Obraz náboženského vývoje panství Rychmburk v 17. a 18. století

Tato kapitola se věnuje hlouběji náboženským poměrům na konkrétním panství Chrudimského kraje v období od poloviny 17. století až do konce století 18. Zcela účelově jsem zvolil panství Rychmburk, které je dle mého názoru k takovému rozboru velice vhodné. Důvodů k jeho výběru je hned několik. Především se jedná o fakt, že Rychmbursko je co se týče pramenů a vydané literatury poměrně dobře pokryté, vycházet lze pro 17. století především ze *Soupisu poddaných podle víry z roku 1651* (resp. jeho edice)²⁸⁸, který je koneckonců základním pramenem pro celou práci. Pochopitelně se zde naskýtá i možnost využít další pramen z prakticky stejné doby, kterým je *Berní rula* (1654), údaje v ní obsažené je pak vhodné kombinovat právě s uvedeným soupisem poddaných zejména při studiu sociálních a hospodářských jevů. Pro přelom 17. a 18. století je možné vycházet ze zповědních seznamů pražské arcidiecéze, které coby edici z let 1671-1725 zpracoval J. V. Šimák.²⁸⁹ Pro druhou polovinu 18. století a následně i pro století 19. jsou k dispozici především práce Karla Václava Adámka, jenž se přímo náboženskými poměry na panství Rychmburk zabýval a vydal několik menších studií k vývoji tajného nekatolictví ve východních Čechách²⁹⁰, ale také pro mou práci výchozí edici písemností, které se týkají vyšetřování a výsledků tajných nekatolíků i pozdějších „náboženských blouznivců“ v letech 1750-1870.²⁹¹

Je však velice důležité si uvědomit, že ani jeden ze zmíněných pramenů zachycujících náboženské jevy sledovaného období (tedy kromě *Berní ruly*) nelze brát za zcela objektivně vypovídající. Ve všech případech docházelo k více či méně úmyslnému zkreslování údajů ze strany vrchnostenských kancelářů i církevní správy, jelikož tyto subjekty často neměly větší zájem dostávat se do konfliktu se svými nadřízenými úřady. Přesto je však informační potenciál těchto pramenů poměrně vysoký a pro základní nástin náboženského obrazu kraje či panství zcela postačuje, respektive postačovat musí, jelikož jen zcela zřídka máme možnost pracovat s prameny jiné provenience (prameny osobní povahy, pamětní knihy institucí apod.).

²⁸⁸ MATUŠÍKOVÁ, Lenka – PAZDEROVÁ, Alena (edd.). *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Chrudimsko 1-3*. Praha, 2001. ISBN 80-85475-74-X.

²⁸⁹ ŠIMÁK, Josef Vítězslav (ed.). *Zповědní seznamy arcidiecése Pražské z let 1671-1725. Svazek 2.: Chrudimsko, Čáslavsko*. Praha, 1918.

²⁹⁰ ADÁMEK, Karel Václav. Náboženští blouznivci východočeští I-III. In *Vlastivědný sborník východočeský. Díl 1,2,4*. Chrudim, 1922-1929.

²⁹¹ ADÁMEK, Karel Václav. *Listiny k dějinám lidového hnutí náboženského na českém východě v XVIII. a XIX. věku. Díl 1, z let 1750-1782*. Praha, 1911.

ADÁMEK, Karel Václav. *Listiny k dějinám lidového hnutí náboženského na českém východě v XVIII. a XIX. věku. Díl 2, z let 1782-1870*. Praha, 1922.

Jedním z faktorů, který mě taktéž ovlivnil při výběru rychmburského panství, byl fakt, že sledovaná oblast patřila v rámci Chrudimského kraje, který byl jedním z „nejnekatoličtějších“ v Čechách, k velice silným centrům tajného a později tolerančního nekatolictví a sektářství. Proto by bylo dobré, představit si oblast Rychmburska i z pohledu geografického, hospodářského a také krátce pojednat o jeho historicko-náboženském vývoji od středověku až po 19. století. Jak uvidíme dále, především oblast geograficko-hospodářská zřejmě velice úzce souvisela i s vývojem náboženským.

5.1. Geograficko-hospodářský charakter panství Rychmburk a jeho historicko-náboženský vývoj

Při nástinu geografických a částečně i hospodářských skutečností na Rychmbursku budu vycházet ze Sommerovy topografie²⁹², která ovšem vznikla až v první polovině 19. století, předpokládám však, že zejména geografické poměry zde popsané lze vztáhnout i na dobu o století vzdálenější.

Panství Rychmburk se nacházelo na pomezí Železných hor a Českomoravské vrchoviny, v oblasti Žďárských vrchů. Na východě hraničilo s panstvím Nové Hradky a s Poličkou, na jihu pak s na Moravě ležícími dominiemi Jimramov, Nové Město a Žďár, na západě s částí panství Chrast, statkem Studenec, který se rozkládal již v Čáslavském kraji. Na západě Rychmburk sousedil dále s panstvími Hrochův Týnec, Rosice a se statkem Přestavlky, na severu s Košumberkem a Novými Hradky. Plocha celého panství byla poměrně kompaktní a z velké části hornatá, plošná rozloha činila celkem 5 čtverečných mil.²⁹³ Jeho průměrná nadmořská výška se pohybovala kolem 500 m,²⁹⁴ přičemž některé části panství se blížily výšce 700 m n. m.

Zejména ve vyšších polohách se nacházela velice špatná kamenitá půda, nevhodná k pěstování běžných obilovin. Proto se velká část obyvatel v 17. a 18. století věnovala pěstování lnu a především v zimních měsících jeho zpracování. Velice rozšířeným výrobním odvětvím zde tudíž bylo přádláctví a tkalcovství, a to jak ve „městech“, tak na vesnicích. Přes drsný charakter krajiny se na základě prvních českých katastrů jeví tehdejší společnost jako většinou zemědělská, s převahou větších a středně velkých rolnických usedlostí (selské a chalupnické).²⁹⁵ Z důvodu nejednoznačnosti jednotlivých pojmů a častého překrývání rolnických kategorií v *Berní rule*, je lepší vycházet z údajů *Tereziánského katastru*, ze kterého byl zjištěn poměr jednotlivých složek vesnické zemědělské společnosti na daném dominiu 42: 47: 11 % (sedlák: chalupník: zahradník).²⁹⁶ Díky hojně zalesněnému rázu rychmburského

²⁹² SOMMER, Johann Gottfried. *Das Königreich Böhmen: statistisch-topographisch dargestellt. Fünfter Band, Chrudimer Kreis*. Prag, 1837.

²⁹³ 1 německá míle = 5,523 km, tzn. 1 čtverečná německá míle = 30,5 km²; celková plocha tedy odpovídala zhruba 152 km².

²⁹⁴ Počítáno jako průměr z přibližných nadmořských výšek jednotlivých obcí panství Rychmburk.

²⁹⁵ DOSKOČIL, Karel (ed.). *Berní rule 2. Popis Čech 1654: Souhrnný index obcí, osad a samot k berní rule*. Praha, 1953. s. 288-290.; CHALUPA, Aleš a kol. (edd.). *Tereziánský katastr český. Sv. 1, Rustikál (kraje A-CH)*. Praha, 1964. s. 317-319.

²⁹⁶ CHALUPA, Aleš a kol. (edd.). *Tereziánský katastr český*, s. 317-319.

panství mělo v této oblasti značné zastoupení dřevařství, ale také sklářství a hutnictví, obory zpracovávající velkou část vytěženého dřeva.²⁹⁷

Z řemesel bylo v mnoha obcích rozšířeno hrnčířství, vyráběné nádobí se vyváželo do různých částí Čech a Moravy, dokonce i do Uher. Z větších „průmyslových“ zařízení se na panství Rychmburk nacházely dvě sklárny. Mimoto zde dříve existovala i ocelářská huť a nejméně jeden důl na železnou rudu, ty však zcela přestaly fungovat. Živnosti byly soustředěny do měst, především do Hlinska a Skutče.²⁹⁸

Celé dominium bylo v polovině 17. století tvořeno 56 obcemi, z nichž bylo jedno město (Skuteč), jeden městys (Hlinsko) a jedno městečko (Svratka).²⁹⁹ Dle *Soupisu obyvatel podle víry z roku 1651* bylo na Rychmbursku evidováno celkem 3011 osob starších dvanácti let.³⁰⁰ Počátkem 18. století došlo k připojení čtyř vesnic od panství Chrast, ale následně byly tyto obce opět odtrženy a přičleněny k dominiu rosického.³⁰¹ Velikost panství Rychmburk se výrazně změnila až v roce 1779, kdy jeho tehdejší majitel Filip hrabě Kinský odkoupil od svého bratra polovinu zděděného panství Chroustovice (24 vesnic) a celé ho následně připojil k Rychmburku.³⁰²

Dopravní spojení s okolním světem zajišťovala především hlavní silnice spojující Německý (Havlíčkův) Brod s Poličkou, která procházela středem panství od západu k východu v celkové délce zhruba 22 kilometrů.³⁰³

Co se jazykové stránky obyvatel týče, na Rychmbursku zcela převládala čeština, německy se mluvilo pouze v obci Herálec.³⁰⁴

Náboženská situace na rychmburském panství byla od poloviny 15. století ovlivněna nábožensko-politickým vývojem v Čechách a zároveň samotnými držiteli dominia. V roce 1443 se Rychmburk dostal do držení bývalého táborského hejtmana Jana Parduse z Vratkova, jenž záhy obsadil všechny fary na panství utrakvistickými kněžími. Po smrti jeho vnuka Viléma, který zemřel zcela bez potomků, se novými majiteli panství stali páni z Valdštejna, kteří svou náklonností k Jednotě bratrské dopomohli k většímu rozšíření víry v učení této církve na Rychmbursku v 1. polovině 16. století.

²⁹⁷ SOMMER, Johann Gottfried. *Das Königreich Böhmen*. s. 235-254.

²⁹⁸ Tamtéž. s. 241-242.

²⁹⁹ Např. v polovině 17. století bylo v *Soupisu obyvatel podle víry* mezi městysem a městečkem evidentně rozlišováno (jedním z hlavních faktorů byl zřejmě počet obyvatel).

³⁰⁰ MATUŠÍKOVÁ, Lenka – PAZDEROVÁ, Alena (edd.). *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Chrudimsko I-3*. s. 950-1022.

³⁰¹ DOSKOČIL, Karel (ed.). *Berní rula 2*. s. 288 [pozn. 139].

³⁰² VALENTA, Aleš. *Dějiny rodu Kinských*. České Budějovice, 2004. s. 223. ISBN 80-86829-05-7.

³⁰³ SOMMER, Johann Gottfried. *Das Königreich Böhmen*. s. 242.

³⁰⁴ Tamtéž.

Po porážce stavovského odboje proti Ferdinandu I., ve kterém byli páni z Valdštejna zapojeni, získali panství v roce 1558 od krále za 19 000 zlatých Berkové z Dubé (Zdeněk Berka z Dubé a Lipého), kteří byli známí svým vroucím katolicismem a uplatňováním jakési „rekatolizace před rekatolizací“.³⁰⁵ Po smrti Zdeňka Berky v roce 1572 zdědil panství Rychmburk jeho syn Václav (1554-1600), který do konce 16. století značně rozšířil své državy v Čechách a na Moravě.³⁰⁶ Jeho manželka Markéta, rozená Trčková z Lípy zakoupila roku 1596 vsi Chlum a Vortovou, které se později staly součástí panství Chrast.³⁰⁷ Následným dědicem všech statků se stal jediný žijící syn Lev Burian Eusebius († 1625), jenž za věrnou službu Ferdinandu II. získal úřad dědičného maršálka a v roce 1623 byl povýšen do hraběcího stavu. Lev Burian taktéž rozšířil rodové jmění o další statky, v roce 1614 například zakoupil Rosice a Úhřetice a roku 1623 získal panství Slatiňany. Z Rychmburku a jiných držav učinil fideikomisní statky pro své katolické potomky. Po jeho smrti spravovala rodové jmění do zletilosti syna Matěje Ferdinanda manželka Františka Hyppolita z Fürstenbergu, která proslula vydáním svého přísného řádu pro poddané na českých rodových panstvích (1625).³⁰⁸ Ten mimo jiné nařizoval poddaným pod hrozbou vysokých trestů navštěvování nedělních katolických mší (včetně dětí a služebnictva); ti, kteří dosud nebyli katolíky, se měli bez odkladu dostavit ke zpovědi a svatému přijímání. Rodiče měli povinnost vést děti k pobožnosti a dávat je do školy. Pro poddané byly navíc zavedeny úřední dny na vrchnostenské kanceláři (středa a sobota), mimo které s nimi nemělo být jednáno. Smilstvo a cizoložstvo mělo být u nesvobodných trestáno na hrdle, u svobodných pak půlročním vězením, mrskáním metlami a pokutou, kterou stanovovala vrchnost. Řád dále zakazoval pití kořalky, které mělo vést k nemravnostem. Přísný zákaz platil i v případě přástek a veřejných schůzek.³⁰⁹ I přes tento tvrdý přístup k poddaným se Berkům příliš nedařilo eliminovat na Rychmbursku nekatolické smýšlení svých poddaných. Možná právě naopak vzbuzoval onen tlak spolu s dalšími faktory „zatvrzelost a houževnatost“ nekatolíků, kteří tak dokázali „učení svých otců“ následovat po celá desetiletí a staletí. V roce 1641 se konečně ujal svých držav Matěj Ferdinand Berka z Dubé, avšak zcela bez potomků zemřel již roku 1644. Téhož roku skonala i jeho matka Františka Hyppolita a uvolněná Berkovská panství se stala předmětem značných sporů.

³⁰⁵ SEDLÁČEK, August. *Hrady, zámky a tvrze království českého. Díl první, Chrudimsko*. 3. nezměněné vydání. Praha, 1993. s. 82-83. ISBN 80-85794-05-5.

³⁰⁶ *Ottův slovník naučný*, 3. svazek, B-Bianchi. Praha, 1890. s. 817-818.

³⁰⁷ SEDLÁČEK, August. *Hrady, zámky a tvrze království českého*. s. 85.

³⁰⁸ Tamtéž. s. 85-86.

³⁰⁹ Tamtéž. s. 90.; Mandát Frant. Hyppol. Ewseb. hraběnky Berkové, poddaným panství Richmburského, Rosického a Slatinanského okolo r. 1620-1626. In *Časopis českého museum*, sv. 2, 1843, s. 163-178.

Práva na tyto statky nakonec přešla na Václava Ignáce Berku, jenž však zemřel záhy v roce 1647. Jeho manželka Apolena Ludmila Berková rozená Hornatecká z Dobročovic se stala poručnicí všech fideikomisních panství svého syna Bohuslava Ferinanda.³¹⁰ Tato žena byla taktéž vyhotovitelem *Soupisu obyvatel podle víry z roku 1651* pro rychmburské panství (v této době držela i Rosice a Slatiňany). V něm si mimo jiné stěžovala na současnou náboženskou situaci, uvedla zde, že „mimo vyznamenání osob v poznamenání knize této položených [v *Soupisu poddaných podle víry*, pozn. autora], mnoho osob v tom čase jsou tuze napomínáni k svaté katolické víře, vykonaje svatou zpověď a přijímání nejvelebnější svátosti oltářní, přistoupi a posavad podle napomínání tuž svatou katolickou víru přijímají, a nejdále s pomocí Boží, aby všichni katoličtí skutečně byli, se k tomu povede.“³¹¹ Právě na základě soupisu podle víry bylo zjištěno, že v polovině 17. století se na Rychmbursku nacházelo 64 % nekatolíků, což řadí celé panství v počtu „kacířů“ na přední příčky ve srovnání s jinými dominii v rámci tehdejšího Chrudimského kraje.³¹² Tento stav mohl být jednak důsledkem výše zmíněných faktorů, nepochybně však jistou roli hrála i specifická poloha a drsný charakter krajiny větší části panství. Důležitým činitelem byl stav farní správy, který v průběhu třicetileté války a těsně po ní zcela jistě neodpovídal ideálům katolické církve. Na Rychmbursku mělo být v roce 1651 více než 3 000 osob starších dvanácti let duchovně zabezpečeno dvěma katolickými knězi, což byl stav zcela nedostatečný.³¹³

Nejpozději do roku 1654 se majitelem fideikomisních statků (včetně Rychmburku) stal již zmíněný Bohuslav Ferdinand Berka z Dubé, který však v roce 1659 zemřel. Držba Berkovských statků se tak ve 2. polovině 17. století značně zkomplikovala, jelikož v té době již nebylo mnoho mužských potomků, na které by rodové statky přešly. Posledním z nich byl František Antonín Berka, který během své kariéry působil jako císařský rada, komoří, královský místodržící a zemský soudce, od roku 1701 ve funkci nejvyššího maršálka. Zemřel 24. dubna 1706 ve Vídni a jeho osobou vymřela po meči katolická větev rodu Berků z Dubé. Jedinou dědičkou Berkovských fideikomisních panství se tak stala Františka Božena Rozálie Berková, která se uvázala na Rychmburku, Rosicích, Blížňovicích, Blansku, dílu Čankovic a dvoru skalickém. Za manžela pojala Viléma Leopolda Kinského ze Vchynic († 1709), kterého přežila o pět let († 1714) jako vdova bez dědiců. Ve své závěti odkázala državy

³¹⁰ *Ottův slovník naučný*, 3. svazek, B-Bianchi. Praha, 1890. s. 817-818.

³¹¹ MATUŠÍKOVÁ, Lenka – PAZDEROVÁ, Alena (edd.). *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Cheudimsko 1-3*. s. 1019-1020.

³¹² NEKVAPIL, Ladislav. *Náboženské poměry na Chrudimsku v polovině 17. století*. Pardubice, 2008. s. 41. Bakalářská práce.

³¹³ MATUŠÍKOVÁ, Lenka – PAZDEROVÁ, Alena (edd.). *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Cheudimsko 1-3*. s. 1019-1021.

Václavu Albrechtovi hraběti z Vrba, který v roce 1718 prodal panství Rychmburk a Rosice svému strýci Norbertu Oktaviánovi Kinskému († 1719).³¹⁴ Tím se Rychmburk na více než sto let dostal do držení rodu Kinských.

Kinští ze Vchynic se v pobělohorském období stali jedním z nejvýznamnějších šlechtických rodů v českých zemích a kromě značného majetku, který postupem času získali, obsazovali zástupci tohoto rodu i nejvyšší posty v zemských a dvorských úřadech. Norbert Oktavián jako nejvyšší zemský sudí, nejvyšší komorník a nakonec český dvorský kancléř dokázal nahromadit obrovské jmění (odhaduje se 2,7 miliónu zlatých v době jeho úmrtí), kterým mělo být do budoucna zabezpečeno všech jeho sedm synů.³¹⁵ Po jeho smrti zdědil panství Rychmburk syn Štěpán Vilém (1679-1749),³¹⁶ od roku 1721 vyslanec v Petrohradě, mezi lety 1729-1732 vyslanec v Paříži, což byl vrchol jeho diplomatické kariéry.³¹⁷ Po návratu do vlasti se Štěpán Kinský stal v roce 1734 nejvyšším maršálkem pro Království české a zároveň nejvyšším zemským komorníkem. Roku 1740 získal post nejvyššího hofmistra, v roce 1746 však všechny funkce opustil. Nejvyšší metou se pro něj stalo získání knížecího titulu, což se mu ještě téhož roku podařilo.³¹⁸ Štěpán Vilém tak byl prvním příslušníkem rodu Kinských, který dosáhl na titul říšského knížete s posloupností po prvorozenství.³¹⁹

Štěpánův syn a dědic rodového majetku František Josef zemřel pouhé tři roky po otcově smrti († 1752). Františkova nezletilá dcera Marie Augustina († 1763) se zasnoubila s Filipem Kinským, který byl prasynovcem knížete Štěpána. Sňatek měl být posledním pokusem o sblížení příbuzenských rodových linií (knížecí a chlumecké), ale nevěsta zemřela dříve, než se stačil realizovat.

Přesto se dědicem panství Rychmburk po své snoubence stal právě Filip hrabě Kinský (1742-1827), který dominium obhospodařoval až do roku 1823, kdy ho prodal spolu s Chroustovicemi knížeti Karlu Alexandrovi Thurn-Taxisovi. Jediné české panství, které si Filip ponechal až do své smrti, bylo severočeské panství Sloup.³²⁰ Tento šlechtic provedl v 90. letech významné opravy v té době již velice zpustlého rychmburského hradu, dále pak

³¹⁴ SEDLÁČEK, August. *Hrady, zámky a tvrze království českého*. s. 87-88.; Více o rodu Berků z Dubé viz HIEKE, Wenzel. Die Berka von Duba und ihre Besitzungen in Böhmen. In *Mittheilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen* 24, 1886.

³¹⁵ VALENTA, Aleš. *Dějiny rodu Kinských*. s. 74, 104.

³¹⁶ Dle otcovy závěti převzal panství Rataje nad Sázavou, Choceň, Rychmburk, Rosice a statek Chocenice (Kouřimský kraj).

³¹⁷ VALENTA, Aleš. *Dějiny rodu Kinských*. s. 106, 108.

³¹⁸ Tamtéž. s. 108-111.

³¹⁹ *Ottův slovník naučný*, 14. svazek. Kartel-kraj. Praha, 1899. s. 242-243.

³²⁰ VALENTA, Aleš. *Dějiny rodu Kinských*. s. 135.

realizoval přestavbu chroustovického zámku v rokokovém stylu. V 70. letech nechal vystavět dva lovecké zámečky, první Čachnov s oborou a střelnicí asi 14 kilometrů východně od Hlinska, druhý pak rokokový Karlštejn v lesích mezi Svratouchem a Milovy.³²¹ Ačkoliv byl Filip Kinský v oficiálních šlechtických kruzích osobou rozporuplnou, okolo které se točila nejedna aféra, u svých poddaných byl, zdá se, velice oblíben, což je možné doložit řadou pověstí či historek o jeho štědrosti a přízni, kterou jim projevował.³²² To se koneckonců projevilo nejvíce po vydání *Tolerančního patentu* v roce 1781, kdy hrabě Kinský umožnil zřídít rychmburským nekatolíkům na svém panství tři modlitebny helvétského vyznání, s jejichž výstavbou jim významně finančně a materiálně pomohl. Na Rychmburk také pozval první evangelické duchovní z Uher, Františka Kováče a Michala Vincence.³²³

Obecně lze říci, že náboženská situace se v průběhu 18. století na Rychmbursku stávala čím dál složitější, zejména v jeho druhé polovině. Tomu odpovídá množství výslechových protokolů, které se zachovaly v archivních fondech a také těch, které širšímu okruhu zájemců zpřístupnila již zmíněná edice K. V. Adámka.³²⁴ V letech 1712-1779 také navštívilo Rychmbursko celkem 34 katolických misíí, které však ve skutečnosti nepřinesly kýžené výsledky.³²⁵ K přiživování nekatolických myšlenek přispěla i řada emisarů a predikantů, přicházejících na panství především ze Slezska a z okolí Berlína.

Situace mezi katolíky a nekatolíky se na rychmburském panství postupně vyhrotila ještě před vyhlášením tolerance a ke skutečnému poklidnému mezikonfesijnímu soužití zde došlo až po několika měsících či dokonce letech od vydání patentu, kdy se nekatoličtí poddaní institucionalizovali v rámci nově založených sborů helvétského vyznání.³²⁶ Ti, kteří se nehodlali přizpůsobit novému stavu, byli nadále postaveni mimo zákon a ve starší literatuře je můžeme nalézt pod označením „náboženští blouznivci“.

³²¹ Tamtéž. s. 223.; SEDLÁČEK, August. *Hrady, zámky a tvrze království českého*. s. 88.

³²² O hraběti Filipu Kinském viz stať „Z doby rokoka“ in: BLÁŽEK, Antonín. *Pověsti a obrázky z Chrudimska. Díl 3*. Chrudim, 1912. s. 79-99.; dále pak stať „Ze života Filipa hraběte Kinského“ a „Z Odysseje Filipa Kinského“ in: HLINECKÝ, Antonín. *Z dob šerých, dávných: pověsti a pohádky, obrázky, staré zvyky a pověry ze Skutče, okresu skutečského a okolních*. Skuteč, 1909. s. 50-59.

³²³ ADÁMEK, Karel Václav. *Listiny. Díl 1, z let 1750-1782*. s. 179 an.; VALENTA, Aleš. *Dějiny rodu Kinských*. s. 140-141.

³²⁴ ADÁMEK, Karel Václav. *Listiny. Díl 1, z let 1750-1782*.

³²⁵ ANDRLE, K. – CHALUPNÝ, J. – ŠÁDEK, F. *Z roboty ducha k svobodě. Tři obrazy z dějin prvního českého tolerančního sboru evangelického Krouny a evangelického živlu na bývalém panství rychmburském*. Krouna, 1931. s. 19.

³²⁶ Sbory helvétského vyznání v Krouně, Rané a Svratouchu.

5.2. Náboženské poměry na Rychmbursku v polovině 17. století

Výsledky analýzy *Soupisu poddaných podle víry z roku 1651*³²⁷ pro panství Rychmburk ukazují, že toto dominium patřilo v Chrudimském kraji k územím, na kterých významně převažoval počet nekatolického obyvatelstva nad katolickým. Co do podílu nekatolíků ke katolíkům, zaujímalo toto panství s 63,83 % nekatolických osob páté místo z celkového počtu šestnácti panství na Chrudimsku. Vyšší počet nekatolíků byl evidován pouze na panstvích Seč, Chroustovice, Nasavrky a Choltice.³²⁸ Nadpoloviční podíl nekatolíků byl zjištěn ještě na panství Heřmanův Městec a Stolany.³²⁹ Evidence dětí v soupisu podle víry byla v případě uvedených panství srovnatelná, na všech dominiích byly děti zaznamenávány od 10 až 12 let. Zároveň je však nutné podotknout, že ze všech výše zmíněných panství s nadpolovičním podílem nekatolického živlu byl Rychmburk počtem evidovaných obyvatel největší.³³⁰ Detailnější porovnání poměrů na jednotlivých panstvích nabízí tabulka umístěná v příloze č. 6 na konci této práce.

Komparaci náboženských poměrů na Rychmbursku by bylo možné provést i s menšími statky, poté by ve výsledku panství Rychmburk s necelými 64 % zaujalo deváté místo v počtu nekatolíků z celkových 34 panství a statků v Chrudimském kraji (nejsou započítána královská města a majetek špitálu města Skutče).

Struktura panství Rychmburk byla dle soupisu poddaných následující: dominium bylo rozděleno celkem do dvanácti rychet, mimo stál hrad Rychmburk s Předhradím a město Skuteč. Na panství se dohromady nacházelo 1 město (Skuteč), 1 městečko (Svratka), 1 městys (Hlinsko), 52 vesnic, 6 dvorů, 7 mlýnů a hrad Rychmburk s Předhradím. Ve všech typech sídel byla zjištěna mírná až větší převaha nekatolického obyvatelstva, katolíci zde převažovali jen zcela ojediněle.

Zajímavé je, že naprosto nekatolické byly veškeré dvory, na všech šesti se nenacházel žádný katolík. Počet evidovaných obyvatel na jednotlivých dvorech byl velice malý (4-6 osob), jednalo se téměř vždy o rodinu šafáře a o služebnictvo (1-2 osoby). Je otázkou, čím bylo způsobeno, že se na dvorech rychmburského panství nenacházel žádný katolík. Jak je vidět, obyvateli dvorů byly povětšinou samostatné rodiny včetně malého počtu služebnictva.

³²⁷ MATUŠÍKOVÁ, Lenka – PAZDEROVÁ, Alena (edd.). *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Chrudimsko 1-3.*

³²⁸ Podíl nekatolíků na jednotlivých panstvích: Seč 89,82 %, Chroustovice 89,56 %, Nasavrky 85,33 %, Choltice 72,43 %.

³²⁹ Panství Heřmanův Městec a Stolany – k tomuto panství byla přičleněna obec Bylany, v soupisu poddaných tato vesnice uvedena zvlášť; na tomto dominiu bylo zjištěno 60,16 % nekatolíků.

³³⁰ Počet evidovaných obyvatel podle soupisu poddaných je pro panství Rychmburk 3011, u ostatních dominií se počty pohybují v rozmezí 402 až 774 osob.

Šlo tedy o více uzavřené „skupinky“ osob, které byly ve větší míře odříznuty od společného života obce. Pro sestavení detailnějšího obrazu náboženských poměrů na dvorech by bylo třeba hlubšího studia, zejména by bylo zapotřebí zjistit, zda se sledované dvory nacházely v okolí vesnic se zvýšeným výskytem nekatolického obyvatelstva, či nikoliv.

Nutno dodat, že v soupisu poddaných nebyla pro rychmburské panství zaznamenána žádná osoba šlechtického stavu. Zajímavá je skutečnost, že na žádném uvedeném dominiu s nadpoloviční většinou nekatolického obyvatelstva nebyl evidován žádný šlechtic, ačkoliv se dle dobových nařízení uvádět měli, výjimku tvořili jen vojáci a duchovenstvo.³³¹ Pouze na panství Heřmanův Městec byli evidováni dva muži rytířského stavu, avšak vyznáním nekatolíci.

Poslední jev, který nyní zmíním, je podíl nekatolíků bez naděje na celkovém počtu nekatolických osob. Na panství Rychmburk bylo celkem evidováno 10 nekatolíků bez naděje, 4 muži a 6 žen, z celkového počtu 1 922 nekatolických osob. Procentuální podíl těchto „beznadějných“ byl 0,52 %. To je číslo velmi nízké, zvláště když nekatolické obyvatelstvo tvořilo na tomto dominiu silnou převahu. Je sice pravda, že na chroustovickém panství, které bylo podílem nekatolických obyvatel na druhém místě v Chrudimském kraji, byl stav nekatolíků bez naděje na obrácení nulový, taktéž na panství Choceň (48,68 % nekatolíků), ale zde se dá předpokládat, že vrchnostenská správa tyto nekatolíky nijak neodlišovala od osob, od kterých se dalo očekávat, že by byly v budoucnu ochotny konvertovat ke katolictví. Ovšem v případě Rychmburku toto zřejmě neplatí, zmíněné půlprocento „zarytých“ nekatolíků zde existovalo. Rychmburské panství bylo jedním ze dvou případů v rámci Chrudimského kraje, kdy soupis pro celé panství vyhotovoval, nebo na jeho zpracování minimálně dohlížel, sám majitel dominia, v tomto případě hraběnka Apolena Lidmila Berková.

Co se týče vysvětlení nízkého počtu nekatolíků bez naděje na Rychmbursku, může zde existovat hned několik příčin. Jednou z nich mohl být skutečný stav takto nízkého počtu „beznadějných“, to znamená, že dle vyhotovitelů soupisu na panství Rychmburk byla naprostá většina nekatolického obyvatelstva ochotna dříve nebo později přijmout za svou „pravou“ katolickou víru a pouze deset osob se jevilo jako naprosto nenapravitelných. Tato varianta má však určité trhliny, vzhledem k tomu, jak silné sektářské hnutí v těchto oblastech vzniklo po vydání *Tolerančního patentu* a kolik osob se přihlásilo k protestantským konfesím.

Další možností může být úmyslné zkreslování údajů o beznadějných nekatolících, čímž by si vrchnost nezhoršila reputaci u instancí dohlížejších na postup rekatolizace, zvláště

³³¹ MATUŠÍKOVÁ, Lenka – PAZDEROVÁ, Alena (edd.). *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Chrudimsko 1-3*. s. 3.

pak u místodržitelství kanceláře. Jak bylo na začátku této kapitoly uvedeno, vlastnili Berkové z Dubé a Lippého panství rychmburské již od roku 1554, přičemž odjakživa patřili ke katolicky zbožným rodům. Odjakživa se tak pokoušeli ve svých državách o poměrně radikální rekatolizaci, která vedla k omezování práv poddaných.³³² Buď se tedy Berkům rekatolizace na Rychmbursku opravdu „dařila“, a nekatolíky bez naděje zredukovali na pouhých deset, nebo jednoduše vrchnostenská úředníci na příkaz hraběnky Berkové deset osob uvedli, ačkoliv jich ve skutečnosti bylo mnohem více. Druhá varianta se vzhledem k dalšímu náboženskému vývoji sledovaného území zdá být pravdě bližší.

Výskytu „zatvrzelých“ nekatolíků nahrává i fakt, že na východě Čech kdysi existovala poměrně silná základna Jednoty bratrské, na kterou tajné nekatolictví patrně navazovalo a dále bylo přiživováno nepochybnými styky s luterskými kazateli ze Saska a Uher.³³³ Možný je i částečný vliv působení švédského vojska v oblastech Rychmburska v průběhu třicetileté války, které však jistě nabývalo spíše negativního rázu.³³⁴ V okolí Skutče a Hlinska v letech 1623-1693 operovala takřka bez přestávky císařská vojska, což mohlo taktéž velice výrazně ovlivnit smýšlení venkovského lidu.³³⁵ Na jednu stranu odpor proti přítomnosti armády, na druhou stranu strach jakýmkoliv způsobem dávat najevo přehnané protikatolické postoje.

Tajné nekatolictví v polovině 17. století mělo zcela jistě kořeny již hluboko v předbělohorské době a bylo jedním z odkazů Jednoty bratrské, často se odvolávalo i na husitský původ.³³⁶ Problémem předtoleranční doby je však nemožnost jasněho určení, do jaké míry se jednalo o tajné nekatolictví, které si vzalo za své učení některé z reformovaných konfesí, a do jaké míry šlo o náboženství lidové, tedy pozdější toleranční sektářství.

³³² ADÁMEK, Karel. *Chrudimsko. Historické a statistické rozhledy*. Roudnice, 1878. s. 68-73.

³³³ NEŠPOR, Zdeněk R. *Víra bez církve? Východočeské toleranční sektářství v 18. a 19. století*. Ústí nad Labem, 2004. s. 15. ISBN 80-86067-92-0.

³³⁴ ADÁMEK, Karel. *Chrudimsko*. s. 75-77.

³³⁵ Tamtéž.

³³⁶ NEŠPOR, Zdeněk R. *Víra bez církve?* s. 23.

5.3. Sociálně-náboženská struktura panství Rychmburk v polovině 17. století s přihlédnutím k hospodářsko-sociální situaci

Na základě analýzy edice *Soupisu obyvatel podle víry z roku 1651* pro panství Rychmburk se s využitím dalších pramenů pokusím v této kapitole o vypracování sociálně-náboženské struktury obyvatel výše zmíněného dominia, s ohledem na hospodářsko-sociální situaci v polovině 17. století. Cílem tohoto snažení bude poukázat na náboženskou diferenciaci v jednotlivých sociálních skupinách obyvatelstva, s přihlédnutím k rozdílnému vývoji v městském a vesnickém prostředí. Při využívání dalších pramenů se budu stále přidržovat původního členění soupisu podle víry, včetně rozdělení sociálních kategorií obyvatel.

Samotným zpracováním soupisu z roku 1651 však vzniká řada problémů, se kterými je nutné se vypořádat a zároveň na ně konkrétně poukázat. Především při následném vzájemném srovnání s *Berní rulou* či *Tereziánským katastrem* může dojít vlivem odlišného systému evidence, spojeného s rozdílným důvodem a dobou vzniku těchto pramenů, k jisté desinterpretaci některých pojmů a dalším nepřesnostem. Na tyto záležitosti však bude upozorněno vždy v té části kapitoly, která se dané problematice věnuje.

V první řadě se však zaměřím na objasnění hospodářské struktury panství Rychmburk, alespoň v hrubých rysech. Sledovat zde budu tři základní kategorie hospodářů či hospodářských usedlostí (selské – chalupnické – zahradnické), které lze na základě velikosti výsevku (rozlohy orné půdy) zjistit jak z *Berní ruly*, tak z novějšího *Tereziánského katastru*.³³⁷ V rámci sídel městského typu bude poukázáno i na strukturu řemeslníků a jiných živnostníků. Přehledově také uvedu základní obory protoindustriální výroby na rychmburském dominiu se svými výrobními středisky.

5.3.1. Hospodářsko-sociální situace na panství Rychmburk na základě českých katastrů

„Drsné klimatické poměry, kamenitá a neúrodná polička, četné pastviny a lesní porosty charakterizovaly již dávno horský ráz celého Hlinecka, jež nemajíc dlouho vhodné komunikace, která by je sblížovala s ostatním světem a jeho živějším ruchem, žilo v letech minulých svým jednotvárným a nehučným životem v idylickém klidu svých hor. Úporný zápas

³³⁷ Práce na Berní ruce probíhaly v letech 1653-1656, konečná verze prvního *Tereziánského katastru* byla vydána v roce 1748.

o nejnужnější potřeby životní s nepříznivými poměry přírodními naučil naše horaly houževnatosti a vytrvalosti v práci a klidné filosofii životní, jež se zvláště projevovala u našeho lidu ve vážném přemýšlení o věcech náboženských.“³³⁸

Z uvedeného citátu z pamětní knihy města Hlinska, jehož autorem je „ředitel škol a kronikář města“ Alois Chalupa, je vidět hned několik skutečností. Již v první větě autor – ač trochu nadneseně, tak přece jen trefně – vystihl celkový ráz krajiny, rozprostírající se v okolí Hlinska, tedy na tehdejší panství Rychmburk. Nejen že si uvědomil nesnadnou situaci svých předků, kteří zejména při práci v zemědělství velice těžko získávali pro sebe a své rodiny živobytí, ale dokonce dal tuto těžkou práci a izolovanost celého dominia do souvislosti s myšlenkovým světem tehdejších obyvatel, zejména pak s jejich náboženským smýšlením a představami.

Na následujících řádcích se tedy pokusím ukázat, jak vypadala situace na panství Rychmburk z hospodářského hlediska a zda skutečně korespondovala s obsahem výše uvedeného výňatku z hlinecké pamětní knihy. Na základě rozboru a částečného srovnání *Soupisu obyvatel podle víry z roku 1651, Berní ruly 1654 a Tereziánského katastru 1748*, je možné (ačkoliv s obtížemi) stanovit určité závěry, týkající se například kvality (bonity) orné půdy, a to v závislosti na nadmořské výšce jednotlivých obcí, nebo naopak množství a velikost pustých usedlostí po třicetileté válce v závislosti na bonitě půdy. Jelikož se zde nezabývám primárně hospodářskými dějinami, využil jsem ke studiu pouze edičně vydaný materiál, který je zejména v případě *Berní ruly* pro Chrudimský kraj dostupný pouze v podobě Doskočilova *Popisu Čech* a tudíž značně omezený.³³⁹ K sestavení základního obrazu hospodářské situace však dle mého názoru postačuje.

Kombinace a komparace výše zmíněných pramenů však skýtá nemalé obtíže, které jsou způsobeny několika faktory. Jedním z nich je nesouměřitelnost jednotlivých kategorií *Berní ruly* a *Tereziánského katastru*, kdy jsou velikosti zemědělských usedlostí definovány jinak. Zatímco *Berní rula* si vystačí pouze s kategorizací sedlák – chalupník – zahradník, *Tereziánský katastr* eviduje šest typů hospodářských usedlostí dle velikosti osévané půdy. Navíc *Berní rula* neeviduje na rozdíl od *Tereziánského katastru* dominikální půdu; to je však pro potřeby této práce poměrně nepodstatný fakt. Větším problémem je překrývání

³³⁸ SOKA Chrudim, Archiv města Hlinska, inv. č. 499, Pamětní kniha města Hlinska 1836-1938. CHALUPA, Alois. *O vzniku a rozvoji průmyslu hlineckého*, 37 s., s. 1.

³³⁹ DOSKOČIL, Karel (ed.). *Berní rula 2. Popis Čech 1654: Souhrnný index obcí, osad a samot k berní rule*. Praha, 1953.

CHALUPA, Aleš a kol. (edd.). *Tereziánský katastr český. Sv. I, Rustikál (kraje A-CH)*. Praha, 1964.

MATUŠÍKOVÁ, Lenka – PAZDEROVÁ, Alena (edd.). *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Chrudimsko I-3*. Praha, 2001. ISBN 80-85475-74-X.

jednotlivých kategorií *Berní ruly*; nejvíce problematická je kategorie chalupník, kdy prostupnost chalupníků k sedlákům na jedné a zahradníkům na druhé straně, byla zřejmě velmi běžná.³⁴⁰ Problematický je i nárůst počtu bezzemků v 2. polovině 17. století, což je patrné při srovnání *Tereziánského katastru s Berní rulou*. Co se týče soupisu podle víry, zde je velkým problémem samotná kategorizace, kdy zřejmě z důvodů nedostatečně přesné evidence je u mnoha osob uvedeno pouze jejich povolání, řemeslo, či postavení ve vedení obce, ale již nikoliv vlastnictví orné půdy. Tím vzniká podevidence majitelů polí a tudíž i nepřesnost ve statistických údajích. Na tyto a další problémy při srovnání výše uvedených pramenů poukázala například studie M. Cermana a E. Maura,³⁴¹ která vyšla z mezinárodního projektu *Sociale Strukturen in Böhmen*.³⁴²

V neposlední řadě je potřeba upozornit na fakt, že v soupisu podle víry jsou kategorie „chalupník“ a „zahradník“ zřejmě uvedeny opačně, než je tomu v případě *Berní ruly*. Zahradník býval dříve menší rolník a v *Berní rule* je uveden jako chalupník, zatímco pod pojmem chalupník se dříve skrýval domkář.³⁴³ Proto je třeba při práci s těmito prameny jistá obezřetnost.

Při hlubším zkoumání hospodářsko-sociálních struktur v takto vymezeném regionálním okruhu by se jevila jako nejlepší možná metoda srovnávací analýza patrimoniálních pramenů, zejména komparace s údaji z pozemkových knih.³⁴⁴ Takové zpracování pramenné základny je však časově velmi náročné, proto pro potřeby této studie zůstanu pouze u komparace výše zmíněných edičně zpracovaných materiálů.

Co se týče literatury, využitelné k rekonstrukci hospodářsko-sociální situace na panství Rychmburk v 17. století, zejména pak k popisu protoindustriální výroby, není na výběr příliš mnoho titulů. Jednou z možností je využití Sommerovy topografie pro Chrudimský kraj³⁴⁵, která však byla vydána až v roce 1837, proto některé skutečnosti platné pro 17. století již není možné brát v úvahu, a je proto nutné tuto práci srovnávat s jinými zdroji. Pro základní nástin předprůmyslové výroby některých oborů na Rychmbursku

³⁴⁰ Problémy kategorizace vesnických usedlostí dle velikosti obdělávané půdy zmiňuje i Alice Velková ve své studii o proměnách venkovské společnosti zejména v 18. století. Viz VELKOVÁ, Alice. Proměny venkovské společnosti v letech 1700-1850. In *Český časopis historický* 105, č. 4, 2007. s. 809-857. ISSN 0862-6111. Zde s. 815-816.

³⁴¹ CERMAN, Markus – MAUR, Eduard. Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách 1650-1750. In *Český časopis historický* 4, roč. 98, 2000, s. 737-774. ISSN 0862-6111.

³⁴² CERMAN, Markus – ZEITLHOFER, Hermann (Hg.). *Sociale Strukturen in Böhmen. Ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16. – 19. Jahrhundert*. Wien – München, 2002. ISBN 3-486-56657-1, 3-7028-0392-0.

³⁴³ DOSKOČIL, Karel (ed.). *Berní rula* 2. s. 7.

³⁴⁴ CERMAN, Markus – MAUR, Eduard. Proměny vesnických sociálních struktur. s. 760.

³⁴⁵ SOMMER, Johann Gottfried. *Das Königreich Böhmen*. s. 235-254.

je možné čerpat informace z již zmíněné stati Aloise Chalupy *O vzniku a rozvoji průmyslu hlineckého*, již autor zaplnil několik stran v pamětní knize města Hlinska.³⁴⁶ Velice užitečnou prací je *Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska*, konkrétně díl věnovaný řemeslné, domácí a manufakturní výrobě.³⁴⁷ Ačkoliv tato příručka vychází z pramenů poloviny 18. století, pro základní studium činnosti různých výrobních oborů na konkrétním území je plně využitelná i pro zkoumané období. Posledním titulem, který zde uvedu, a který se této oblasti dotýká pouze okrajově, je spíše „etnografická práce“ Karla Václava Adámka z přelomu 19. a 20. století, s názvem *Lid na Hlinecku*.³⁴⁸

V následujících částech této podkapitoly se tedy pokusím přiblížit protoindustriální výrobní odvětví na Rychmbursku, dále pak odděleně zemědělskou složku obyvatelstva na vesnicích a řemeslnické a živnostenské složky v sídlech městského typu.

³⁴⁶ SOKA Chrudim, Archiv města Hlinska, inv. č. 499, Pamětní kniha města Hlinska 1836-1938. CHALUPA, Alois. *O vzniku a rozvoji průmyslu hlineckého*, 37 s.

³⁴⁷ MARTÍNEK, Zdeněk. *Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska III. Řemeslná, domácí a manufakturní výroba a obchod v Čechách v letech 1752-1756*. Praha, 2000. ISBN 80-85010-16-X.

³⁴⁸ ADÁMEK, Karel Václav. *Lid na Hlinecku*. Praha, 1900.

5.3.1.1. Protoindustriální výroba na panství Rychmburk v 17. století

Rychmbursko patřilo k výše položeným oblastem s velmi nekvalitní půdou, a proto obživa obyvatel musela vycházet nejen ze zemědělství, ale i z jiných zdrojů. Předprůmyslová výroba se tedy soustředila zejména na dřevařství a textilní výrobu. V *Tereziánském katastru* nalezneme krátkou charakteristiku panství Rychmburk, jehož situace byla popsána následovně: „*Všechny vesnice jsou v horách na bídné půdě, pole většinou nestačí na obživu, proto si přivydělávají dřevařinou, výrobou šindelů a předitivem. Příze je většinou zpracovávána domácími tkalci na dominiu, hotové plátno je prodáváno na domácích nebo moravských trzích, zčásti je nakoupeno skutečskými obchodníky a odváženo do Prahy.*“³⁴⁹

Zpracování lnu a následná výroba plátna měly na Rychmbursku skutečně dlouhou tradici, samotnému obchodu se lnem a přízí se věnovala i vrchnost.³⁵⁰ I podle Sommerovy topografie byl len nejdůležitější technickou plodinou pěstovanou na dominiu, přičemž existoval i velký počet míst, kde se tato plodina zpracovávala. Autor uvádí, že se na panství nacházelo 220 sušáren a přádelen lnu.³⁵¹ Přádláctvím se běžně zabývaly rolnické vesnické domácnosti zejména v zimních měsících, kdy jejich zemědělská aktivita na několik měsíců výrazně poklesla. Přesto je však doloženo, že množství příze vyrobené na panství zdaleka nedostačovalo spotřebě místních tkalců (v polovině 18. století). Proto byla příze nakupována iz cizích panství (např. z panství Nasavrky) na trzích ve Skutči nebo Trhové Kamenici.³⁵² Nakoupená příze však téměř výlučně pocházela z Chrudimska.³⁵³

Chrudimský kraj patřil k oblastem s velmi rozšířenou plátenickou výrobou v Čechách. Vedle Litomyšlska či Poličska bylo na Rychmbursku tkalcovství plátna jedním ze základních řemesel 17., ale zejména 18. století a bylo zároveň jediným výrobním odvětvím, produkujícím zboží pro vzdálené trhy (v případě Rychmburska tuzemské). Prameny dokládají velký počet tkalců ve Skutči a Hlinsku, přes zimu se však výrobou plátna zabývala i řada vesnických domácností.³⁵⁴ Podle údajů z Produkčních tabel (pro Chrudimsko sestavovaných dle fasí z jara 1753) pracovalo ve Skutči 95 tkalců (na 120 tkalcovských stavech)³⁵⁵ a ve vsích panství Rychmburk 96 tkalců.³⁵⁶ Zřejmě v 2. polovině 17. století se rozvinul obchod se lnem, ten byl

³⁴⁹ CHALUPA, Aleš a kol. (edd.). *Tereziánský katastr český*. s. 317.

³⁵⁰ SOKA Chrudim, Archiv města Hlinska, inv. č. 499, Pamětní kniha města Hlinska 1836-1938. CHALUPA, Alois. *O vzniku a rozvoji průmyslu hlineckého*, 37 s., s. 6-7.

³⁵¹ SOMMER, Johann Gottfried. *Das Königreich Böhmen*. s. 241.

³⁵² MARTÍNEK, Zdeněk. *Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska III*. s. 140.

³⁵³ Tamtéž. s. 149.

³⁵⁴ ADÁMEK, Karel Václav. *Lid na Hlinecku*. s. 215.

³⁵⁵ MARTÍNEK, Zdeněk. *Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska III*. s. 142, 145.

³⁵⁶ Tamtéž. s. 142.

skupován obchodníky a odvážen většinou do Trutnova.³⁵⁷ To by tedy plně potvrzovalo domněnku, že tkalcovství bylo na Rychmbursku rozšířeno mnohem více než přadláctví, ačkoliv mnoho domácností se věnovalo oběma činnostem najednou.³⁵⁸

K velice starým odvětvím na panství patřilo hrnčířství. V soupisu podle víry z roku 1651 i v katastrech najdeme celou řadu hrnčířů ve Skutči, Hlinsku i Svratce. Hrnčířství bylo navíc v 17. a 18. století vedle mlynářství a kovářství jediným řemeslem, které se udrželo na venkově.³⁵⁹ Nejčastějším druhem hrnčířských výrobků zde bylo obyčejné kuchyňské nádobí.³⁶⁰

Tradičním výrobním odvětvím bylo na Rychmbursku sklářství, které se zde začalo objevovat od 16. století, zejména v horských končinách, kde bylo možné zabezpečit dostatek paliva z okolních lesů. Nejstarší skelná huť se nacházela v obci Herálec (642 m n. m.), v polovině 17. století již fungovala i skelná huť ve Svratouchu (655 m n. m.), která však v 18. století zanikla (v *Tereziánském katastru* je ještě vedena jako funkční s pěti tovaryši, jedním brusičem skla a jedním hrnčířem). Třetí „sklárna“ se nacházela ve vsi Vortová (612 m n. m.), její existence však neměla příliš dlouhé trvání.³⁶¹ Podle *Tereziánského katastru* se v 1. polovině 18. století nacházelo v herálecké skelné huti šest tovaryšů a jeden mistr.³⁶² Sklářská výroba v Herálci a Vortové produkovala v 18. století velmi kvalitní sklo pro severočeské rafinérie³⁶³ (oblast Litoměřicka byla nejvýznamnějším střediskem rafinace skla v Čechách³⁶⁴). O typech a produkci skla do poloviny 18. století se však obecně dochovalo velice málo pramenů, nejvíce informací poskytuje právě *Berní rula s Tereziánským katastrem*. Podle údajů z poloviny 18. století se na Rychmbursku vyrábělo výlučně duté sklo,³⁶⁵ což zřejmě plně neplatilo pro skelnou huť v Herálci, která se stala centrem výroby plochého skla. Stejně jako v případě mnoha českých skláren bylo sklo z rychmburských hutí

³⁵⁷ SOKA Chrudim, Archiv města Hlinska, inv. č. 499, Pamětní kniha města Hlinska 1836-1938. CHALUPA, Alois. *O vzniku a rozvoji průmyslu hlineckého*, 37 s., s. 7.

³⁵⁸ Je příhodné v této souvislosti upozornit na trend, který zaznamenal Jürgen Kocka. Jde o postupné rozšíření venkovského řemesla zejména v 18. století jako vedlejšího i hlavního zdroje příjmů, přičemž je nutné klást značný důraz na protoindustriální textilní domáckou výrobu s „nadregionálními“ odbytišti, která byla rozšířena především v horských oblastech (jako např. Rychmbursko). Tento vývoj podstatně ovlivňoval proměnu lokálních sociálních struktur, v rámci kterých se vytvářela značně početná vrstva bezzemků. Viz VELKOVÁ, Alice. *Proměny venkovské společnosti*. s. 822-823.

³⁵⁹ ADÁMEK, Karel Václav. *Lid na Hlinecku*. s. 216.

³⁶⁰ MARTÍNEK, Zdeněk. *Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska III*. s. 88.

³⁶¹ SOKA Chrudim, Archiv města Hlinska, inv. č. 499, Pamětní kniha města Hlinska 1836-1938. CHALUPA, Alois. *O vzniku a rozvoji průmyslu hlineckého*, 37 s., s. 3-4.
CHALUPA, Aleš a kol. (edd.). *Tereziánský katastr český*. s. 319.

³⁶² Tamtéž.

³⁶³ DRAHOTOVÁ, Olga et al. *Historie sklářské výroby v českých zemích. I. díl. Od počátků do konce 19. století*. Praha, 2005. s. 206. ISBN 80-200-1287-7.

³⁶⁴ MARTÍNEK, Zdeněk. *Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska III*. s. 81.

³⁶⁵ Tamtéž.

následně prodáváno především do České Kamenice.³⁶⁶ Styky Rychmburku s Českou Kamenicí byly možná o to silnější, že od roku 1718 patřila obě panství Kinským, kteří dominia vlastnili až do prodeje Rychmburku Thurn-Taxisům v roce 1823.³⁶⁷

Posledním důležitým odvětvím pěstovaným na rychmburském dominiu, o kterém je třeba se zmínit, bylo železářství. Tento výrobní obor byl závislý na dostatečných ložiscích rudy a poměrně velkých zásobách dřeva. Již v 15. století bylo na severním okraji Žďárských vrchů v provozu několik železných hamrů, z nichž ten nejvýznamnější se nacházel na místě osady Přerostlé (Přerostlý),³⁶⁸ kde později vznikla obec s názvem Hamry (585 m n. m.). Tento hamr je připomínán již v roce 1456³⁶⁹ a ještě v *Berní rule* je obec jmenována jako Přerostlý Hamr. Podle údajů z tzv. Popsání poddaných z roku 1710 pracovali v železářské výrobě v Hamrech 1 puchýř, 1 vyhřívač, 8 kovářů, 1 mistr u vysoké pece, 1 mistr v horním hamru, 1 přidavač a 1 kohlmistr. Z tohoto složení pracovníků je zřejmé, že zde musela být v provozu jedna vysoká pec s minimálně jednou kujnicí výhni a hamerským kladivem.³⁷⁰ Podle *Tereziánského katastru* pracovalo při hamru osm zaměstnanců. Ve vsi se nacházel i panský železný hamr s hutí, kde byli zaměstnáni jeden hamernický mistr a pět tovaryšů při vysoké peci a dále šest mistrů a čtrnáct hamernických tovaryšů při hamru.³⁷¹ Tavba železa v Hamrech byla ukončena po roce 1723, kdy byla nahrazena vysokou pecí v obci Pustá Kamenice (620 m n. m.).³⁷² Kromě jedné vysoké pece pracovaly v Pusté Kamenici v polovině 18. století tři hamry. Celková roční produkce pustokamenické železárny představovala 1 200 centnýřů³⁷³ obyčejného železa, 15 centnýřů lepšího železa a 80 centnýřů litiny.³⁷⁴ Vysoká pec zde byla v provozu ještě v roce 1799, k definitivnímu ukončení výroby došlo až počátkem 30. let 19. století.³⁷⁵ V *Tereziánském katastru* byl jmenován i železný hamr ve Svatce (632 m n. m.), při kterém byl jeden hamernický mistr se čtyřmi tovaryši, „kteří pracují v roce asi 30 týdnů a dostávají mzdu nikoliv týdně, ale podle množství vyrobeného železa (celkem dohromady za 1 cent železa 36 krejcarů)“.³⁷⁶ Od roku 1717 fungovala ve Svatce vedle hamru i vysoká

³⁶⁶ Tamtéž. s. 83.

³⁶⁷ VALENTA, Aleš. *Dějiny rodu Kinských*. České Budějovice, 2004. s. 74. ISBN 80-86829-05-7.

³⁶⁸ KREPS, Miloš. *Železářství na Žďársku*. Brno, 1970. s. 25.; HOFMANN, Gustav. *Soupis železných hutí a hamrů v Čechách v období feudalismu*. Praha, 1964. s. 65.

³⁶⁹ Tamtéž.

³⁷⁰ Tamtéž. s. 89.

³⁷¹ CHALUPA, Aleš a kol. (edd.). *Tereziánský katastr český*. s. 319.

³⁷² KREPS, Miloš. *Železářství na Žďársku*. s. 89.; HOFMANN, Gustav. *Soupis železných hutí*. s. 65.

³⁷³ 1 centnýř = 100 staročeských liber = 51,37 kg

³⁷⁴ MARTÍNEK, Zdeněk. *Etografický atlas Čech, Moravy a Slezska III*. s. 56.

³⁷⁵ KREPS, Miloš. *Železářství na Žďársku*. s. 89.

³⁷⁶ CHALUPA, Aleš a kol. (edd.). *Tereziánský katastr český*. s. 319.

pec s kujnicí výhní, ta však svou výrobu zastavila kolem roku 1735.³⁷⁷ Přesný počet pracovníků rychmburských železáren nelze přesně určit, stejně tak prameny neuvádí ani přesný počet kujných výhní. Přesto odváděly rychmburské železářny do panských důchodů velmi vysoké zisky; od konce prosince 1722 do 30. října 1723 byla odvedena celkem částka 3 962 zlatých, což bylo více než 112% všech výdajů vynaložených na železářské podnikání v tomto období.³⁷⁸ Vyrobené železo se prodávalo tuzemským obchodníkům na trzích v rámci regionu.

Ruda pro železářskou výrobu byla dobývána buď přímo na panství (Chlumětín, Dědová, Kladno, Vojtěchov ad.), nebo byla dovážena odjinud.³⁷⁹ V roce 1723 se „měkká“ a „tvrdá“ ruda těžila na Rychmbursku v Pusté Kamenici, kde ve stejné době začala fungovat vysoká huť. Za deset měsíců na přelomu let 1722/1723 zde bylo vytěženo 5 226 mír železné rudy.³⁸⁰ V 17. století se ruda pro potřeby rychmburských hamrů těžila na polenském panství, kde měl tehdejší majitel dominia Bohuslav Berka pronajaty dvě šachty u tzv. Ranské hory.³⁸¹

Jak již bylo uvedeno, železářská výroba byla velice náročná co do spotřeby dřeva a byla tudíž na jeho dostatečných zásobách plně závislá. Rychmbursko však patřilo k oblastem s velkým zalesněním a těžbě dřeva se zde věnovalo mnoho poddaných. Vytěžené dřevo bylo nutné odvézt k milířům, kde se z něj vyrábělo dřevěné uhlí pro skelné a železné hutě. Za dopravení jednoho sáhu³⁸² dřeva k milířování se poddaným na Rychmbursku platily 4 krejčary, za napálení jednoho vozu dřevěného uhlí se uhlířům platilo 8 krejčarů.³⁸³ Ačkoliv nemáme k dispozici informace o množství spotřebovaného dřeva pro panství Rychmburk, jen pro představu uvádím, že na polenském panství se v 18. století odhaduje roční spotřeba dřeva při čtyřech kujnicích výhních na 15 000 sáhů.³⁸⁴ Nákup dřevěného uhlí také činil v případě železných hutí na Rychmbursku největší výdajovou položku – v roce 1723 tvořily náklady na dřevěné uhlí celkem 48,1% všech výdajů na provoz hutí.³⁸⁵

³⁷⁷ KREPS, Miloš. *Železářství na Žďársku*. s. 89, 196-197.

³⁷⁸ Tamtéž. s. 112.

³⁷⁹ SOKA Chrudim, Archiv města Hlinska, inv. č. 499, Pamětní kniha města Hlinska 1836-1938. CHALUPA, Alois. *O vzniku a rozvoji průmyslu hlineckého*, 37 s., s. 6.

³⁸⁰ KREPS, Miloš. *Železářství na Žďársku*. s. 92.

1 vídeňská míra rudy = 61,4878 l; na rychmburském panství tvořilo jednu míru šest neciček.

³⁸¹ Tamtéž. s. 63.

³⁸² 1 sáh dřeva = 1 sáh (1 staročeský sáh = 1,793 m) široká a 1 sáh vysoká hranice dřeva o nestejně délce polen (ta se pohybovala nejčastěji od 0,75 do 1 metru); 1 sáh dřeva se tedy co do objemu pohyboval v rozmezí od 2,41 do 3,21 m³.

³⁸³ KREPS, Miloš. *Železářství na Žďársku*. s. 105-106.

³⁸⁴ Tamtéž. s. 94.

³⁸⁵ Tamtéž. s. 111.

5.3.1.2. *Hospodářsko-sociální struktura venkovského obyvatelstva*

Zde bych úvodem rád ocitoval poznámku uvedenou v edici *Tereziánského katastru*, přímo u popisu obce Pustá Kamenice, která do jisté míry charakterizuje půdu a její hodnotu v této vsi. „*V těch místech hrozné bahna a močály jsou, od velkých mlh a rezův častokráte obilí velkou zkázu dosahuje, takže lidé z toho obilí napečeného chleba v nemoc a mdlobu upadají.*“³⁸⁶ Podobné hodnocení se vyskytuje u dalších rychet rychmburského panství, celkem se týká asi jedenácti vesnic. Pokud přičteme kamenitou a velmi nekvalitní půdu dalších vsí, rozkládajících se zejména ve vyšších částech dominia, dostaneme obraz drsné „horské“ krajiny s nepříznivými podmínkami pro pěstování téměř čehokoliv. To dokládá i bonita půdy, která byla sestavována pro všechny vesnice uváděné v *Tereziánském katastru*, a která značí, kolikrát převyšší sklizená průměrná úroda množství vysetého obilí. Bonita půdy byla zaznamenána i v rámci *Berní ruly*, ale Doskočilův *Popis Čech*³⁸⁷ tyto ukazatele neuvádí. Bonitou půdy se budu zabývat níže, přičemž se pokusím o kombinaci s jinými ukazateli z pozemkových katastrů.

Přesevše se na Rychmbursku pěstovalo i obilí, ačkoliv v omezeném množství, zejména v nižších polohách. Jednalo se především o žito a oves, jen zcela výjimečně se pěstovala pšenice. Zemědělské výrobě tak dominovalo pěstování lnu a později i brambor.³⁸⁸ Produkce lnu musela být v průběhu druhé poloviny 17. století postupně zvyšována, jelikož se prudce zvýšil i počet řemeslníků ve městech, kteří tuto plodinu dále zpracovávali, o čemž je pojednáno níže. Vzhledem k velmi nízké kvalitě orné půdy na panství Rychmburk byla samozřejmostí poměrně rozvinutá živočišná výroba.

Vesnická společnost byla téměř výlučně společností zemědělskou, kromě držitelů usedlostí se na vesnicích vyskytovali podruzi a čeledí, jen velmi málo byla zastoupena řemesla. To bylo dáno zejména faktem, že v 17. a 18. století bylo cechovními artikuly zakázáno usazování řemeslníků na vesnicích, tudíž se řemeslná výroba soustředila do měst a městeček. Na vsích tak z řemeslníků zůstávali pouze kováři, mlynáři a hrnčíři.³⁸⁹ Dále se ve vesnickém prostředí mnoho lidí zabývalo zpracováním lnu – přadláctvím a následně tkalcovstvím (hlavně robotníci a chudí lidé)³⁹⁰, což je podrobněji popsáno výše. I vzhledem k dlouhé tradici sklářské výroby bylo zapotřebí zkušených lidí, kteří by se věnovali

³⁸⁶ CHALUPA, Aleš a kol. (edd.). *Tereziánský katastr český*. s. 319.

³⁸⁷ DOSKOČIL, Karel (ed.). *Berní rula 2*.

³⁸⁸ SOMMER, Johann Gottfried. *Das Königreich Böhmen*. s. 241.

³⁸⁹ ADÁMEK, Karel Václav. *Lid na Hlinecku*. s. 217.

³⁹⁰ MARTÍNEK, Zdeněk. *Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska III*. s. 144.

zušlechťování skla. Do 18. století se však na Rychmbursku zřejmě vyrábělo pouze surové sklo, k jehož rafinaci docházelo mimo dominium. Až během 2. poloviny 18. století a zejména na přelomu století, se v souvislosti se zlevněním tabulového (plochého) skla rozvinula tzv. „lidová podmalba“.³⁹¹ Jedním z center lidové podmalby bylo na panství Rychmburk okolí obce Herálec.³⁹²

V úvodu této kapitoly jsem se zmínil o některých problémech vznikajících ve snaze o kombinaci pramenů různé i stejné provenience a nestejného data vzniku, ač se jedná o prameny evidující shodné či podobné jevy. Při zkoumání vývoje zemědělské vesnické společnosti v 2. polovině 17. století a v 1. polovině století 18. se s těmito problémy setkáme celkem běžně, zvláště pokud se pokusíme srovnávat údaje *Berní ruly*, *Tereziánského katastru* a *Soupisu podle víry z roku 1651*. Bez hlubšího studia pozemkových knih z období vzniku zmíněných pramenů není objektivní analýza zcela možná. Proto se pokusím porovnat pouze jevy porovnatelné, což bude jistě k nastínění základních rysů vývoje dostačující.

Jedním z problémů, který jsem zde doposud neuvedl, je proměnlivá velikost rychmburského panství od 2. poloviny 17. století. Podle údajů v soupisu podle víry tvořilo dominium celkem 53 vesnic, jedno město (Skuteč), jeden městys (Hlinsko) a jedno městečko (Svratka). V *Berní rule* byly dvě obce zaznamenány v rámci panství Chrast (Vortová a Chlum u Hlinska), naopak jedna vesnice byla z dílu přičtena k Rychmburku, z větší části k majetku města Poličky (Pustá Rybná). Na rozdíl od soupisu podle víry jsou v *Berní rule* uvedeny již dvě pusté vsi, jedna úplně (Bezděčí), druhá pouze s jednou osazenou selskou usedlostí (Daletice). Záměrem vrchnosti prý bylo v obci Bezděčí vybudování ovčína, proto ves svedla a lidi usadila do jiných vsí.³⁹³ Stejně tak v případě *Tereziánského katastru* jsou obce Chlum (u Hlinska) a Vortová evidovány na panství Chrast, ves Bezděčí se v prameni nevyskytuje již vůbec a v případě Daletic je uveden pouze název obce, avšak bez hospodářů, jen s 30 strychy polí a hodnotou bonity půdy.³⁹⁴ Při jakýchkoliv srovnáních tedy budu vycházet ze struktury pramene nejstaršího, tedy ze soupisu podle víry z roku 1651, jelikož se jedná o výchozí pramen pro tuto studii. Informace zjištěné v pramenech novějších tedy budou vztaženy k původnímu stavu panství v roce 1651.

³⁹¹ Lidová podmalba spočívala v malbě na ploché sklo, k čemuž byly využívány temperové či terpentýnové barvy. Na sklo se malovalo proti světlu, obraz bylo nutné tvořit zrcadlově.

³⁹² DRAHOTOVÁ, Olga et al. *Historie sklářské výroby*. s. 267-268.

³⁹³ DOSKOČIL, Karel (ed.). *Berní rula 2*. s. 289.

³⁹⁴ CHALUPA, Aleš a kol. (edd.). *Tereziánský katastr český*. s. 319.

Struktura hospodářských usedlostí

Při studiu vesnických hospodářských usedlostí jsem zachoval strukturu zavedenou *Berní rulou* (resp. soupisem podle víry), která čelní jednotlivé hospodáře podle rozlohy orných polí na sedláky – chalupníky – zahradníky. *Tereziánský katastr* je členěn podobně, pouze zavádí kategorií šest. Ty se však dají sloučit, a tím přiblížit katastr podobě starší *Berní ruly*.

Obecně lze říci, že rozloha orných polí u sedláků se pohybovala na základě ruly zhruba od 15 strychů (korců)³⁹⁵ výše, u chalupníků cca v rozmezí 7-12 strychů a u zahradníků mívaly polnosti rozlohu do 6 strychů. V některých krajích však nebylo výjimkou, jako například právě na Chrudimsku, že chalupnické usedlosti mívaly rozlohu orných polí i 30-35 strychů. Rozdíl mezi sedlákem a chalupníkem zde byl zejména v tom, že chalupníci nerobotovali vrchnosti s potahem.³⁹⁶

Již výše jsem zmínil několik problémů, na které je třeba dávat pozor při zpracovávání hospodářské struktury na základě uvedených pramenů. Jedním z nich je zřejmé zaměnění kategorií „chalupník“ a „zahradník“ v *Berní rule* oproti soupisu podle víry. Proto zde dále při srovnání ruly se soupisem pracuji s již upravenými údaji, odpovídajícími členěním ruly.

Podstatnějším problémem je však značné překrývání kategorií hospodářů v *Berní rule*, kdy zejména „chalupníci“ přesahují jak k hospodářům selským, tak k zahradnickým.³⁹⁷ To je patrné i při pohledu do následující tabulky, která ukazuje vzájemný podíl jednotlivých druhů vesnických usedlostí dle rozlohy orné půdy, jak jsou zastoupeny v pramenech.

Z níže uvedené tabulky č. 12 je zřetelná poměrně velká shoda v podílu různých typů usedlostí při srovnání *Tereziánského katastru* se soupisem podle víry z roku 1651. Přitom soupis podle víry nedovoluje zcela objektivně posoudit složení hospodářů, jelikož zde dochází pouze k částečné evidenci povolání přednostů domácností, kdy při sledování pouze základních sociálních kategorií končí řada zemědělského obyvatelstva v kategorii „ostatní“. Příkladem může být u evidovaného muže vepsané povolání „rychtář“, to nám však nedovoluje zjistit bližší informace o jeho majetkových poměrech ani velikosti hospodářské usedlosti.

³⁹⁵ 1 strych (korec) = 2877 m² = 0,288 ha

³⁹⁶ DOSKOČIL, Karel (ed.). *Berní rula* 2. s. 6-7.

³⁹⁷ CERMAN, Markus – MAUR, Eduard. *Proměny vesnických sociálních struktur*. s. 759.

Tabulka 12 - *Vzájemný podíl vesnických hospodářských usedlostí v soupisu podle víry 1651, Berní ruly 1654 a Tereziánském katastru 1748*

Druh hospodáře	Počet usedlostí	Podíl usedlostí v %
SEDLÁK – SPV 1651	128	35 %
SEDLÁK – BR 1654	495	73 %
SEDLÁK – TK 1748	290	42 %
CHALUPNÍK – SPV 1651	173 (66)	47 % (18 %)
CHALUPNÍK – BR 1654	155	23 %
CHALUPNÍK – TK 1748	323	47 %
ZAHRADNÍK – SPV 1651	66 (173)	18 % (47 %)
ZAHRADNÍK – BR 1654	25	4 %
ZAHRADNÍK – TK 1748	74	11 %

Pozn.: v závorkách jsou uvedeny původní hodnoty dle soupisu podle víry před záměnou kategorií

Zajímavé je oproti oběma zmíněným pramenům postavení údajů z *Berní ruly*. Zde byly zjištěny naprosto odlišné poměry v zastoupení jednotlivých typů usedlostí (tedy včetně usedlostí po třicetileté válce pustých), což může být způsobeno již zmíněným problematickým vymezením chalupníků vůči oběma krajním skupinám hospodářů. Jako konkrétní případ uvedu obec Perálec, ve které bylo *Berní rulou* evidováno 11 sedláků, 3 chalupníci a 1 zahradník, *Tereziánský katastr* naopak uváděl 4 sedláky, 11 chalupníků a 3 zahradníky. Na tomto příkladu, jakých bychom v rámci rychmburského panství našli několik, je jasné vidět zaměnitelnost kategorií sedlák a chalupník. Problematická práce s údaji z *Berní ruly* může být i z důvodu přeceňování hospodářské síly poddaných, což si vynutilo pozdější revizitaci ruly.³⁹⁸

Navíc vysoký počet selských usedlostí evidovaných rulou je s přihlédnutím k charakteru krajiny na panství Rychmburk velmi málo pravděpodobný. Dle dosavadních výzkumů, především pro panství severních Čech, se předpokládá v roce 1654 podíl usedlostí do velikosti 5 strychů orné půdy okolo 7-50 %³⁹⁹, což také neodpovídá údajům z *Berní ruly* pro Rychmbursko. Tato problematika by si zasluhovala ještě více pozornosti a hlubší studium.

Pokud bychom se zaměřili na srovnání celkového počtu hospodářů v jednotlivých obcích rychmburského dominia podle *Berní ruly* a *Tereziánského katastru*, dostali bychom průměrnou odchylku v hodnotě 1,7 %, při počítání s absolutními hodnotami bychom zjistili odchylku 11,6 %. Stejný počet usedlostí v obou pramenech byl zaznamenán u 29 obcí, u 27

³⁹⁸ Tamtéž. s. 754.

³⁹⁹ CERMAN, Markus – MAUR, Eduard. Proměny vesnických sociálních struktur. s. 749.

se jejich počet lišil. Celková suma hospodářů byla o 4,2 % vyšší ve prospěch *Tereziánského katastru*, což bylo nejspíše způsobeno velkým populačním růstem v 2. polovině 17. století, který s sebou přinesl zvyšující se počet malých usedlostí a také problém bezzemků. Proti nim byla na řadě panství zavedena restriktivní opatření, jako omezování sňatků poddaných bez půdy, bránění v obsazování obecních pozemků apod. Přesto v 1. třetině 18. století nemělo v Čechách zhruba 16 % vesnických domácností žádnou nebo téměř žádnou půdu, 26 % domácností drželo méně než 5 strychů výsevku.⁴⁰⁰

Pusté usedlosti v 2. polovině 17. století

Údaje *Berní ruly* umožňují i studium pustých usedlostí, kterých bylo v prvních desetiletích po třicetileté válce celá řada. Pusté usedlosti se podařilo zlikvidovat až koncem 17. století, což mělo jistě spojitost i s populačním vzestupem v 2. polovině 17. století.⁴⁰¹ Podle *Berní ruly* se na panství Rychmburk nacházelo ze všech hospodářských usedlostí celkem 8,5 % selských, 4,1 % chalupnických a 1,3 % zahradnických pustých, nově osazených či obnovovaných usedlostí.

Bonita půdy

Bonita půdy je ukazatelem velice zajímavým a užitečným, v závislosti na něm lze stanovovat dílčí skutečnosti, týkající se zemědělského hospodaření. Bonita byla uváděna jak v *Berní rule*, tak v *Tereziánském katastru* pro každou vesnici v seznamu. Tento ukazatel zjednodušeně vyjadřoval kvalitu a výtěžnost orné půdy. V této práci vycházím z hodnot uvedených v edici *Tereziánského katastru* pro vesnice panství Rychmburk.⁴⁰² Bonita půdy byla vyjádřena číslem na stupnici 1-8 (8 tříd), přičemž hodnota 1 odpovídala sklizni, která byla šestinásobkem zasetého obilí, osmá třída pak byla dvaapůlnásobkem výsevku.⁴⁰³

Obcím rychmburského panství byla přidělena bonita půdy v rozmezí páté až osmé třídy, i podle tohoto ukazatele se tedy jednalo o půdu velmi špatnou. Nejvíce obcí (17) spadalo do šesté třídy, což znamenalo výtěžnost sklizně ve výši třiapůlnásobku zasetého obilí. Průměrná hodnota bonity půdy na panství byla 6,5.

Zajímavými se jeví možnosti kombinace údajů o bonitě půdy pro jednotlivé obce rychmburského panství s jinými ukazateli. Následující grafy znázorňují vliv nadmořské výšky

⁴⁰⁰ Tamtéž. s. 741-742.

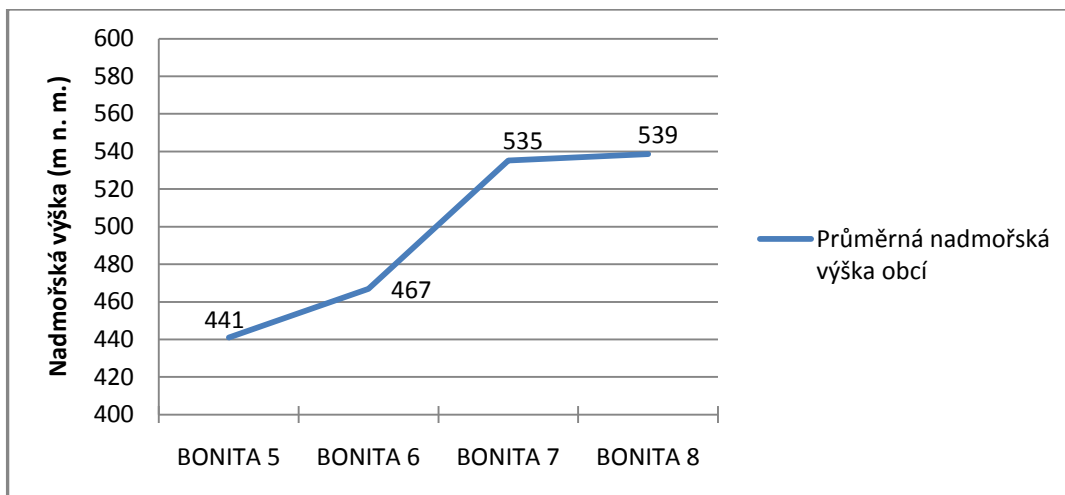
⁴⁰¹ MAUR, Eduard. Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století. In *Československý časopis historický* XIX, 1971, č. 6, s. 839-870. ISSN 0045-6187. Zde s. 866.

⁴⁰² CHALUPA, Aleš a kol. (edd.). *Tereziánský katastr český*. s. 317-319.

⁴⁰³ Tamtéž. s. 13.

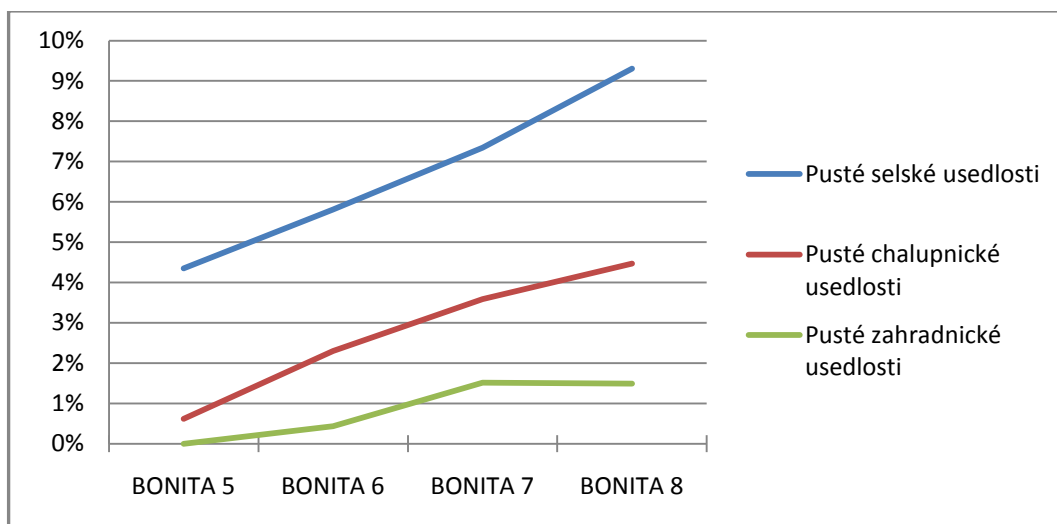
na bonitu půdy, průměrný podíl pustých usedlostí v závislosti na bonitě půdy či průměrný podíl nekatolických hospodářů v oblastech s různou bonitou půdy.

Graf 2 - *Vliv průměrné nadmořské výšky na bonitu půdy*

Graf č. 2 ukazuje, jak v oblastech s větší nadmořskou výškou zároveň klesala úrodnost orné půdy. Nejhorší kvality dosahovala půda v místech s průměrnou nadmořskou výškou přesahující 500 m.

Graf 3 - *Průměrný podíl pustých usedlostí v oblastech s různou bonitou půdy*

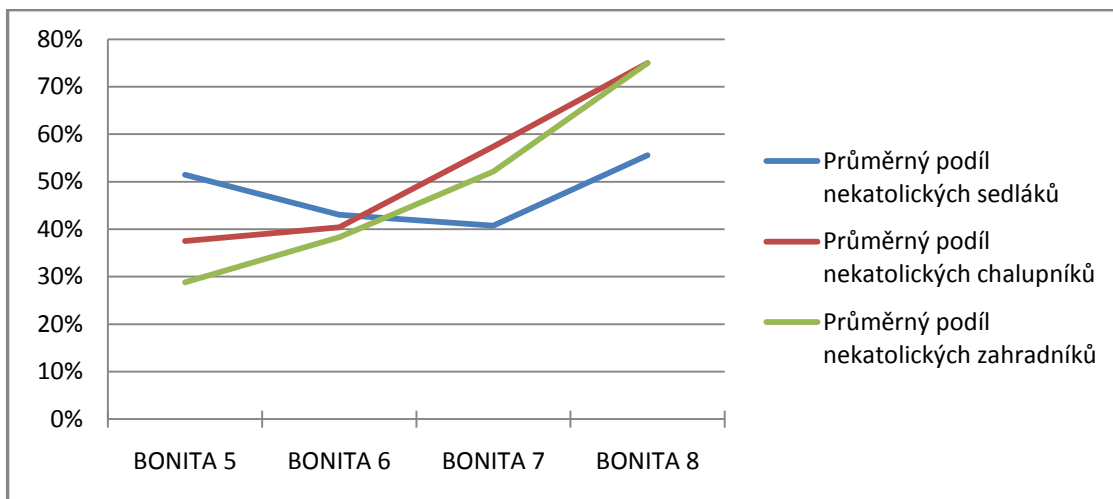

Pozn.: Kategorie rolnických usedlostí převzaty z *Berní ruly*

V grafu č. 3 jsem se pokusil o kombinaci údajů o hodnotě bonity půdy s údaji o pustých usedlostech z *Berní ruly*. Jak je vidět, vyšší procento pustých usedlostí se nacházelo v oblastech s méně kvalitní půdou, tzn. v oblastech s vyšší nadmořskou výškou. Je

samozřejmě zcela pochopitelné a reálné, že o méně úrodné usedlosti ve vyšších a chladnějších polohách jeví potenciální uchazeči menší zájem.

Graf 4 - *Průměrný podíl nekatolických hospodářů v oblastech s různou bonitou půdy*

Pozn.: Rolnické kategorie kopírují strukturu *Soupisu podle víry z roku 1651*

Graf č. 4 vychází z kombinace hodnot ze soupisu podle víry z roku 1651 s údaji o bonitě půdy. Ukazuje průměrný podíl nekatolických hospodářů v jednotlivých kategoriích dle velikosti usedlosti, v oblastech s různou bonitou půdy. Zajímavě se jeví stav u chalupníků a zahradníků, kdy v úrodnějších oblastech rychmburského panství najdeme průměrně 29-38 % nekatolických hospodářů, zatímco ve výše položených obcích dominia podíl prudce stoupá až k hodnotě 75 %. Otázkou je, do jaké míry můžeme tyto hodnoty brát vážně, přinejmenším však podporují citaci A. Chalupy z pamětní knihy města Hlinska, která je uvedena hned v úvodu této podkapitoly.

Vesničtí podruzi

Kromě majitelů hospodářských usedlostí různých velikostí, čeledí a malého počtu řemeslníků, se na venkově vyskytovala poměrně početná vrstva podruhů, tedy lidí žijících zpravidla v nájmu a živících se především námezdní prací. Dle analýzy *Soupisu obyvatel podle víry z roku 1651* pro panství Rychmburk tvořili zástupci podruhů na vesnici podíl zhruba 22,5 % z celkového počtu představitelů hlavních sledovaných sociálních skupin (sedlák, chalupník, zahradník, podruh, vdova, ostatní). Tento podíl by byl pochopitelně přesnější, pokud bychom vzali v úvahu všechny podruhy a vztáhli je k celkovému počtu evidovaných osob na vesnici. V takovém případě by se podíl vesnických podruhů pohyboval zhruba okolo 8 %. Dosavadní výzkumy přitom prokázaly k roku 1651 podíl podruhů ve výši

12-20 % na celkovém počtu obyvatelstva, přičemž průměrný podíl podruhů na vesnici nepřesahoval 20 %.⁴⁰⁴

5.3.1.3. Struktura řemeslníků a živnostníků v sídlech městského typu

V rámci vesnického prostředí na Rychmbursku jsem se zabýval pouze zemědělskou složkou obyvatelstva, jelikož je nejlépe postihnutá katastrálními prameny, které v této studii využívám. Řemeslníci a živnostníci se navíc na venkově příliš nevyskytovali, což bylo vysvětleno již výše.

Na panství Rychmburk se v 17. století nacházela tři sídla městského typu, z nichž bylo jedno město (Skuteč), jeden městys (Hlinsko) a jedno městečko (Svratka).⁴⁰⁵ Jednalo se o sídla velice malá, počet evidovaných obyvatel nepřekročil několik málo stovek. Konkrétně bylo v roce 1651 evidováno soupisem podle víry ve Skutči 523 osob (z toho 7 židů), v Hlinsku 372 osob a ve Svratce pouhých 65 osob. Do uvedených počtů však nejsou započítávány děti do 12 let, které soupis dle víry pro dané panství neevidoval.

V následující tabulce uvádím pro srovnání zastoupení všech řemeslníků a živnostníků ve zmíněných třech sídlech, jak na základě soupisu podle víry z roku 1651, tak na základě o „sto“ let mladšího *Tereziánského katastru*.

⁴⁰⁴ CERMAN, Markus – MAUR, Eduard. Proměny vesnických sociálních struktur. s. 745.

⁴⁰⁵ V *Soupisu obyvatel podle víry z roku 1651* je Hlinsko výslovně uváděno jako městys, Svratka jako městečko. Obě obce nelze velikostí srovnávat, proto bylo zřejmě užíváno i rozdílné označení, přestože jsou oba pojmy běžně chápány jako významově totožné.

Tabulka 13 - *Struktura řemeslníků a živnostníků ve Skutči, Hlinsku a Svratce v roce 1651 a 1748*

Druh řemesla (živnosti)	Skuteč		Hlinsko		Svratka	
	dle SPV 1651	dle TK	dle SPV 1651	dle TK	dle SPV 1651	dle TK
Řezník	24	21	10	2	-	1
Švec	22	21	5	16	-	-
Tkadlec	13	39	1	11	-	-
Hrnčír	8	4	2	9	6	1
Krejčí	5	10	3	8	1	-
Pekař	5	6	6	5	-	1
Zámečnick	4	2	-	-	-	1
Perníkář	3	1	-	-	-	-
Barvíř	2	3	2	2	-	-
Kovář	2	5	1	4	-	1
Kožešník	2	1	-	-	-	-
Provazník	2	2	-	1	-	-
Tesař	2	-	-	-	-	-
Kramář	1	2	1	-	-	-
Bednář	1	-	-	-	-	-
Kloboučnick	1	-	-	-	-	-
Kolář	-	1	1	-	-	-
Mlynář	-	2	-	1	2	-
Pilař	-	-	1	-	-	-
Sedlář	-	3	1	-	-	-
Malíř	-	1	-	-	-	-
Obchodník plátnem	-	7	-	-	-	-
Řemenář	-	1	-	-	-	-
Krupař	-	4	-	3	-	-
Truhlář	-	1	-	-	-	-
Zedník	-	2	-	-	-	-
Mydlář	-	-	1	2	-	-
Sklenář	-	-	-	-	-	1
Uzdař	-	1	-	-	-	-
Šenkýř	-	1	-	-	-	-
Pouzdrař (Futtralmacher)	-	-	-	-	1	-

Z výše uvedené tabulky (Tabulka č. 13) je jasně vidět převaha tradičních řemesel potravinářského (řezník, pekař ad.) a oděvního zaměření (švec, krejčí). Tato řemesla již

od středověku tvořila hlavní složky výroby pro místní trh,⁴⁰⁶ zejména v menších městech se jen zřídka vyskytovaly cechy sdružující jiná řemesla.⁴⁰⁷ Pokud bychom použili kategorizaci Josefa Janáčka pro města 16. století (v mnoha rysech platnou i pro století následující), jednalo by se zcela jistě, alespoň v případě Skutče a Hlinska, o řemeslnicko-zemědělský typ města a městečka.⁴⁰⁸ Právě tento typ měst byl typický omezeným počtem jednotlivých druhů řemesel, která byla reprezentována zejména potravinářskou a oděvní výrobou. Zemědělská výroba těchto obcí byla závislá na rozvinuté zemědělské výrobě jejich obyvatel, což dokládá jak *Berní rula*, tak *Tereziánský katastr*.

Řemeslná výroba po třicetileté válce pracovala téměř výhradně pro místní a méně pro oblastní trh, k významnému oslabení došlo ve výrobě pro vzdálené trhy. Obrovský úpadek v českých zemích zaznamenalo soukenictví, které bylo decimováno dovozem levnějších suken z ciziny.⁴⁰⁹ Jediný obor, který si dokázal udržet zásadní význam jako obor exportní, bylo plátenictví (tkalcovství plátna), které bylo neobyčejně rozvinuto zejména v oblasti severních Čech.⁴¹⁰ Velice významné postavení však mělo i na sledovaném panství Rychmburk. Při srovnání soupisu podle víry s *Tereziánským katastrem* zjistíme, že například ve Skutči došlo k trojnásobnému nárůstu počtu tkalců, objevilo se zde i 7 obchodníků plátnem, zatímco v roce 1651 nebyl evidován ani jeden. Ještě vyšší nárůst počtu tkalců zaznamenalo Hlinsko, kdy k původnímu jednomu řemeslníkovi přibylo v první polovině 18. století ještě 9 tkalců. Výrazně se zvýšil i počet krejčích, kteří zřejmě z hotového plátna ihned vyráběli oděvy.

Takto velký nárůst počtu příslušníků textilních a oděvních řemesel musel nutně znamenat i nebývalý růst potřeby lnu, který se jistě stal na rychmburském panství v 2. polovině 17. století hegemonní plodinou, již se navíc na málo úrodných a kamenitých půdách dařilo mnohem lépe než obilovinám.

Z předchozí tabulky je vidět i zřetelný úpadek řemesel v městečku Svratka, které se tak čím dál více přibližovalo vesnickému charakteru hospodaření.

Řemeslnou výrobou ve městech a městečkách se však nezabývali pouze měšťané-řemeslníci, ale i podruzi, tedy lidé bez vlastního nemovitého majetku, žijící zpravidla v nájmu. Následující tabulka ukazuje strukturu podruhů ve Skutči, Hlinsku a Svratce, opět stejným systémem, jako v případě předchozí tabulky. Při pohledu na velmi nízké počty

⁴⁰⁶ JANÁČEK, Josef. *Přehled vývoje řemeslné výroby v českých zemích za feudalismu*. Praha, 1963. s. 133.

⁴⁰⁷ Tamtéž. s. 134.

⁴⁰⁸ Tamtéž. s. 219-220.

⁴⁰⁹ Tamtéž. s. 261.

⁴¹⁰ Tamtéž. s. 264.

specializovaných podruhů uvedených v soupisu podle víry oproti *Tereziánskému katastru*, je možné uvažovat nad jejich nedostatečnou evidencí v soupisu podle víry (zejména neuváděním jejich specializace).

Pokud by se počet řemeslně specializovaných podruhů v soupisu z roku 1651 přesto blížil skutečnosti, pak by vývoj jejich počtu v nejvíce se rozvíjejících odvětvích naznačoval trend, který jsem popsal výše v případě řemeslnického obyvatelstva.

Nezbývá než uvést podíl všech podruhů ve Skutči, Hlinsku a Svatce, který činil v roce 1651 vzhledem k počtu evidovaných obyvatel těchto obcí zhruba 11 %.

Tabulka 14 - *Struktura podruhů ve Skutči, Hlinsku a Svatce dle vykonávaného řemesla v roce 1651 a 1748*

Podruzi dle vykonávaného řemesla	Skuteč		Hlinsko		Svatka	
	dle SPV	dle TK	dle SPV	dle TK	dle SPV	dle TK
Pláteník	1	-	-	-	-	-
Kožešník	1	-	-	-	-	-
Krejčí	3	5	-	3	-	-
Hrnčír	-	-	1	3	-	2
Tkadlec	-	23	-	5	-	-
Švec	-	12	-	1	-	-
Krupař	-	2	-	-	-	-
Perníkář	-	1	-	-	-	-
Kramář	-	2	-	-	-	-
Provazník	-	1	-	-	-	-
Zámečnick	-	2	-	-	-	-
Pekař	-	1	-	1	-	-
Malíř	-	1	-	-	-	-
Řezník	-	2	-	-	-	-
Zedník	-	1	-	-	-	-
Kovář	-	1	-	2	-	-

5.3.2. Sociálně-náboženská struktura panství Rychmburk v roce 1651

Jak už bylo naznačeno v úvodu této kapitoly, v následující části se budu věnovat sociální struktuře různě „konfesijně“ orientované společnosti na panství Rychmburk v polovině 17. století. Výchozím pramenem pro mě bude opět *Soupis obyvatel podle víry*

z roku 1651, na jehož základě se pokusím poukázat na vztahy, které fungovaly na nábožensky nejednotném dominiu.

V jednotlivých částech se postupně zaměřím na čtyři sledované oblasti sociálně-náboženské struktury. V první řadě přiblížím strukturu příslušníků sociálních skupin dle jejich vyznání, stejným způsobem pak představím náboženské složení manželských párů, rodin a nakonec čeledi. Všechny tyto ukazatele budou analyzovány zvláště pro vesnice a sídla městského typu (Skuteč, Hlinsko, Svratka), zároveň bude připojena kategorie souhrnná. Oddělené sledování těchto jevů by mělo do jisté míry zpřesnit výsledky bádání, jelikož některé složky společnosti typické pro městské prostředí se na vesnici vyskytovaly pouze v omezené míře (řemeslníci), u některých byl poměr k ostatním vrstvám také značně rozdílný (podruzi).

Sociální prostředí panství Rychmburk jsem rozdělil do následujících sedmi základních skupin: „sedlák“, „chalupník“, „zahradník“, „podruh“, „vdova“, „živnostník a řemeslník“ (pouze pro městské prostředí) a „ostatní“. Tyto kategorie do značné míry kopírují strukturu původního pramene.

Tato podkapitola má tedy za úkol poukázat na sociálně-náboženskou diferenciaci evidovaného obyvatelstva na vesnici a v městských sídlech. Hlavní zřetel je zde kladen na analýzu náboženských poměrů v rámci rodinných struktur, tzn. zejména náboženské vztahy mezi jednotlivými členy domácnosti v dané sociální skupině, především pak vztah mezi manželi a mezi rodiči a dětmi. Tím se tato práce stává využitelnou i v rámci studia dějin rodiny, zejména z pohledu jejího vnitřního náboženského uspořádání. Na jedné straně se může jako problém jevit neexistence dětí mladších 12 let v soupisu podle víry, na druhou stranu zde dochází k záznamu nábožensky již „vyzrálých“ osob, proto bychom mohli zde zpracované údaje z religiozního hlediska považovat za více věrohodné.

Výše nastíněná problematika je v následujících částech demonstrována na základě tabulek a grafů, které jsou zároveň doprovázeny patřičným komentářem. Tomu pochopitelně vždy předchází jisté seznámení se zásadami, dle kterých při zpracování sociálně-náboženské struktury panství Rychmburk postupuji a jimiž se řídím. V přílohách na konci této práce jsou pak umístěny některé podrobnější tabulky, které by dle mého názoru působily v textu už poněkud rušivě.

5.3.2.1. *Příslušníci sociálních skupin dle vyznání*

S využitím *Soupisu obyvatel podle víry z roku 1651* je možné zaměřit pozornost na určité vybrané sociální skupiny, na které byla tehdejší společnost členěna. Chtěl bych se proto pokusit o určení náboženské příslušnosti členů těchto společenských skupin a tím ukázat, ve kterých sociálních vrstvách převažovali nekatolíci nad katolíky a ve kterých tomu bylo právě naopak.

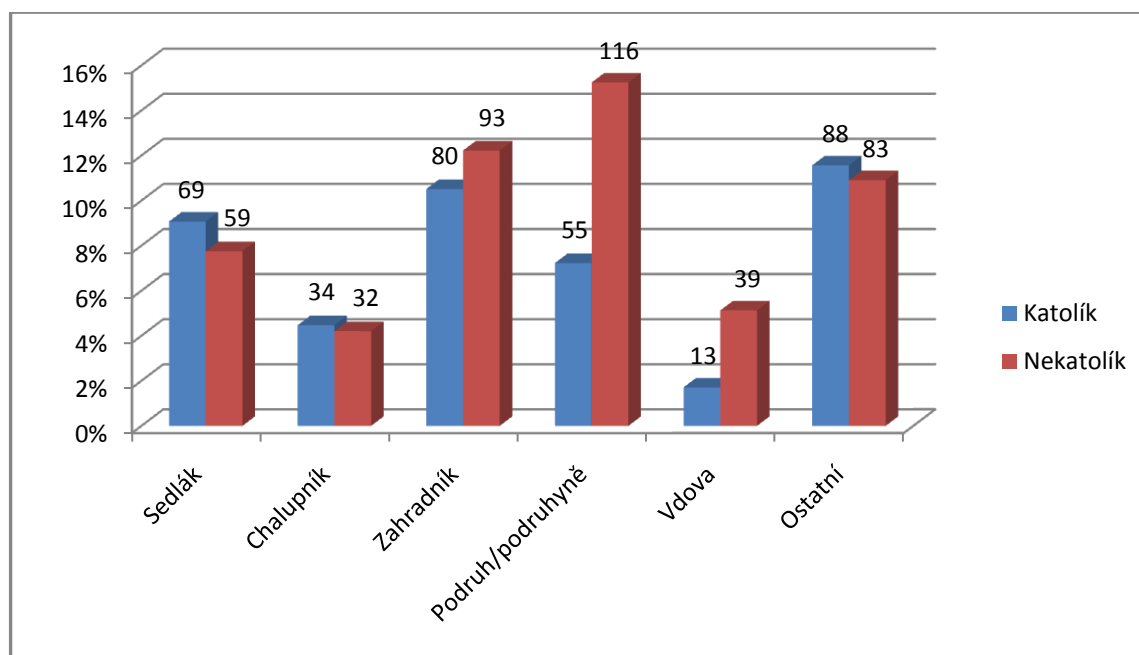
Sociální prostředí tehdejšího panství Rychmburk jsem rozdělil do již výše zmíněných sedmi kategorií, sledovat tedy budu skupinu sedláků, chalupníků, zahradníků, podruhů, vdov, živnostníků a ostatních. Již na počátku je však nutné se vypořádat s poněkud problematickým určením příslušníků některých z těchto skupin. Jedná se zejména o problém zaměnitelnosti „chalupníků“ a „zahradníků“ v soupisu podle víry, což je naznačeno již v předchozí podkapitole. Při zpracovávání soupisu podle víry jsem však respektoval strukturu tohoto pramene, proto jednotlivé kategorie kopírují jeho členění. Otázkou je i nejednoznačné určení „vdov a vdovců“ v soupisu podle víry. Muži-vdovci na rychmburském panství nejsou jmenovitě uváděni, proto jsou zařazeni do ostatních kategorií dle příslušnosti k sociálním skupinám. V rámci sociální skladby se tedy věnuji pouze ženám-vdovám, které v některých případech tvoří samostatnou domácnost a jsou tedy označeny jako hlavy rodiny, častěji jsou však začleněny v rámci jiných domácností, buď jako příbuzné hospodáře (často matka či sestra), nebo jako nepříbuzné podruhyň. Této otázce se věnuji podrobněji níže.

Nyní je na čase uvést některé zásady, podle kterých jsem postupoval při zpracování této sociálně-náboženské struktury. V první řadě je třeba poznamenat, že do jednotlivých kategorií, reprezentujících dané sociální skupiny, jsou zahrnuti pouze ti představitelé, u kterých je jejich sociální status (povolání) v soupisu podle víry výslovně uveden. Jedná se zejména o muže, jakožto přednosty domácností. Ženy jsou zahrnovány mezi představitele sociálních skupin pouze v případě, jedná-li se o skutečné příslušnice sledované sociální kategorie, nejčastěji se to týká vdov a podruhyň. To znamená, že takové ženy jsou evidovány v rámci kategorií „Vdova“ a „Podruh/podruhyň“. Vdovy, které jsou v soupisu dle víry evidovány zároveň jako podruhyň, jsem zařadil do skupiny „Podruh/podruhyň“. Vztah a prostupnost těchto dvou kategorií jsou podrobněji sledovány. Co se týče „Živnostníků a řemeslníků“, ti jsou, jak je uvedeno již výše, sledováni pouze v městském prostředí, jelikož na vesnicích jsou jedinci spadající do této kategorie vzhledem ke své malé početnosti zařazeni do skupiny „Ostatní“.

Tabulka 15 - *Příslušníci sociálních skupin dle vyznání na vesnicích panství Rychmburk (1651)*

Představitel sociální skupiny	Katolík		Nekatolík		Celkem představitelů dané sociální skupiny	
	Počet	Podíl	Počet	Podíl	Počet	Podíl
Sedlák	69	9,1 %	59	7,8 %	128	16,9 %
Chalupník	34	4,5 %	32	4,2 %	66	8,7 %
Zahradník	80	10,5 %	93	12,2 %	173	22,7 %
Podruh/podruhyň	55	7,2 %	116	15,2 %	171	22,4 %
Vdova	13	1,7 %	39	5,1 %	52	6,8 %
Ostatní	88	11,6 %	83	10,9 %	171	22,5 %
Celkem	339	44,5 %	422	55,5 %	761	100 %

Graf 5 - *Náboženská struktura sociálních skupin na vesnicích panství Rychmburk (1651)*

Na základě tabulky č. 15 a grafu č. 5 můžeme sledovat náboženské rozvrstvení jednotlivých sociálních skupin ve vesnickém prostředí na panství Rychmburk, tak jak ho zaznamenal *Soupis obyvatel podle víry z roku 1651*. Nejpočetnější skupinu evidovaných obyvatel zde tvoří zahradníci (22,7 %). Pokud by tedy kategorie „chalupník“ a „zahradník“ byly skutečně zaměněny co do velikosti obdělávané půdy ⁴¹¹, což naznačuje i rozvrstvení panství na základě *Tereziánského katastru*, pak by zahradníci s rozlohou polností zhruba mezi 7-12 strychy patřili k nejsilněji zastoupené zemědělské vrstvě obyvatelstva na venkově.

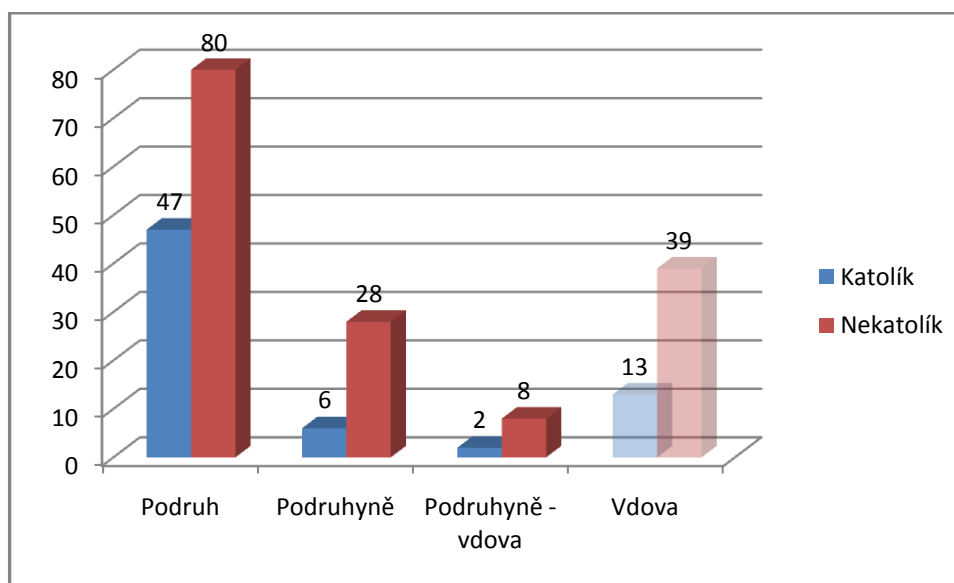
⁴¹¹ DOSKOČIL, Karel (ed.). *Berní rula 2*. s. 7.

To se dá pochopitelně s přihlédnutím k charakteru krajiny a kvalitě půdy celkem očekávat. V této skupině také jako v jediné ze zemědělských vrstev mírně převládají nekatoličtí hospodáři (12,2 %) nad katolickými (10,5 %).

Takřka stejně početně zastoupenými skupinami obyvatel jsou podruzi (22,4 %) a kategorie „ostatní“ (22,5 %). Detailnější popsání podružské složky venkovské společnosti je uvedeno v následujícím grafu (Graf 6), společně s jeho interpretací. Poměrně vysoké zastoupení kategorie „ostatní“ je způsobeno zejména nejednoznačným určením sociální příslušnosti v soupisu podle víry pro sledované dominium. V této skupině se nacházejí jednak poměrně málo početní řemeslníci a jiní živnostníci, déle pak lidé, u nichž například lze určit postavení v rámci obecní samosprávy (rychtář, konšel apod.), ovšem nikoliv již skutečný zdroj jejich obživy, či velikost zemědělské půdy.

U sedláků (16,9 %) a chalupníků (8,7 %) je zřetelná mírná převaha katolíků nad nekatolíky, stejně jako u zmíněné skupiny „ostatních“. Zajímavé je postavení vdov, kdy nekatolické vdovy převyšují katolické celkem trojnásobně, což je největší rozdíl mezi katolíky a nekatolíky zjištěný v rámci jedné sociální skupiny.

Graf 6 - *Náboženské složení sociální kategorie podruhů na vesnici (1651)*

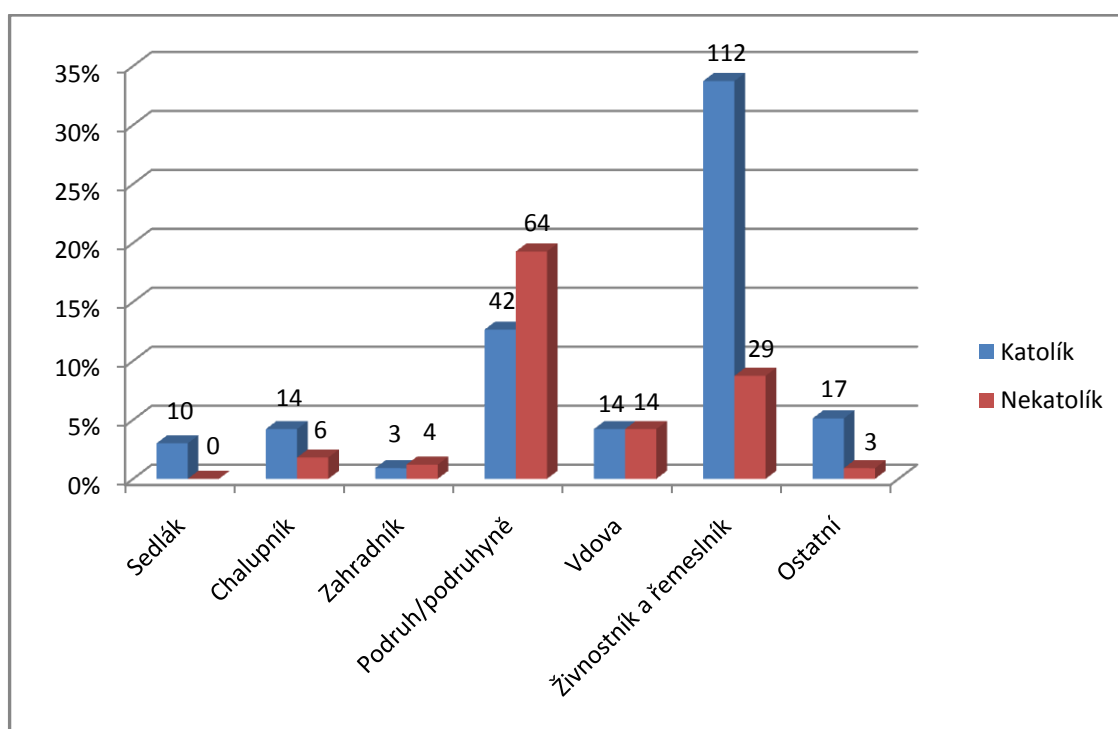
Graf č. 6 demonstruje přesnější složení podružské složky společnosti. Ta je po vdovách nejvíce zastoupena nekatolickými osobami, mnohem více je však tento jev zřetelný u žen-podruhyň, ať už se jedná o ženy neprovdané či vdovy. Nekatolické podruhyň převyšují počtem katolické téměř pětinašobně, u podruhyň-vdov vidíme čtyřnásobnou

převahu nekatolíček. Pro porovnání v grafu uvádím i zastoupení vdov. U podruhů-mužů není převaha nekatolíků tolik zřetelná, ačkoliv je téměř dvojnásobná.

Tabulka 16 - *Příslušníci sociálních skupin dle vyznání ve Skutči, Hlinsku a Svratce (1651)*

Představitel sociální skupiny	Katolík		Nekatolík		Celkem představitelů dané sociální skupiny	
	Počet	Podíl	Počet	Podíl	Počet	Podíl
Sedlák	10	3,0 %	-	-	10	3,0 %
Chalupník	14	4,2 %	6	1,8 %	20	6,0 %
Zahradník	3	0,9 %	4	1,2 %	7	2,1 %
Podruh/podruhyň	42	12,7 %	64	19,3 %	106	32,0 %
Vdova	14	4,2 %	14	4,2 %	28	8,4 %
Živnostník a řemeslník	112	33,7 %	29	8,7 %	141	42,4 %
Ostatní	17	5,1 %	3	0,9 %	20	6,0 %
Celkem	212	63,9 %	120	36,1 %	332	100 %

Graf 7 - *Náboženská struktura sociálních skupin ve Skutči, Hlinsku a Svratce (1651)*

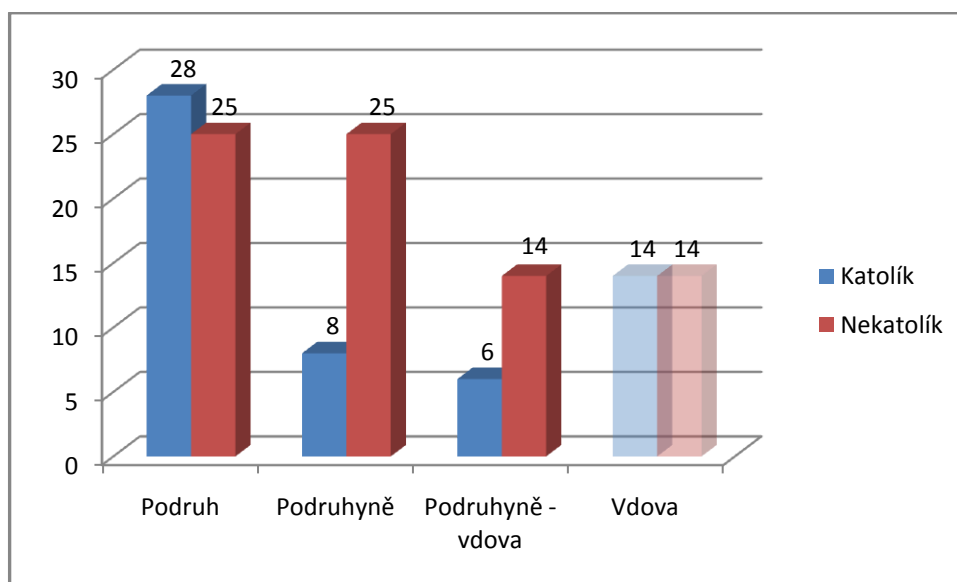

Jak jsem uvedl již výše, na panství Rychmburk se nacházela tři nevelká sídla městského typu. Jednalo se o jedno město (Skuteč), městys (Hlinsko) a městečko (Svratka). Co se týče sociálně-náboženského složení těchto obcí, vypadala situace značně odlišně než na vesnici. Při pohledu do tabulky č. 16 a grafu č. 7 vidíme, že pouze u dvou skupin obyvatel

převažují nekatolíci nad katolíky, a to v případě zahradníků, jejichž celkové zastoupení je nepatrné (2,1 %) a podruhů (32 %), u nichž je převaha nekatolíků na katolíky 20,8 %. Pokud se zaměříme na zemědělské obyvatelstvo, jehož bylo v rámci městských sídel minimum, převažuje složka chalupníků (6 %), kteří jsou v soupisu podle víry chápáni jako domkáři, s celkovou výměrou orné půdy do 6 strychů. Sedláci („hospodáři“) s celkovým podílem 3 % jsou všichni uvedeni jako katolíci.

Největší rozdíl v podílu katolických a nekatolických příslušníků vykazuje skupina živnostníků a řemeslníků, kterou v rámci vesnic samostatně nevidují. Také jejich zastoupení je v městském prostředí nejvyšší (42,4 %). Skupina „ostatních“ zde tudíž tvoří pouze 6 % obyvatelstva.

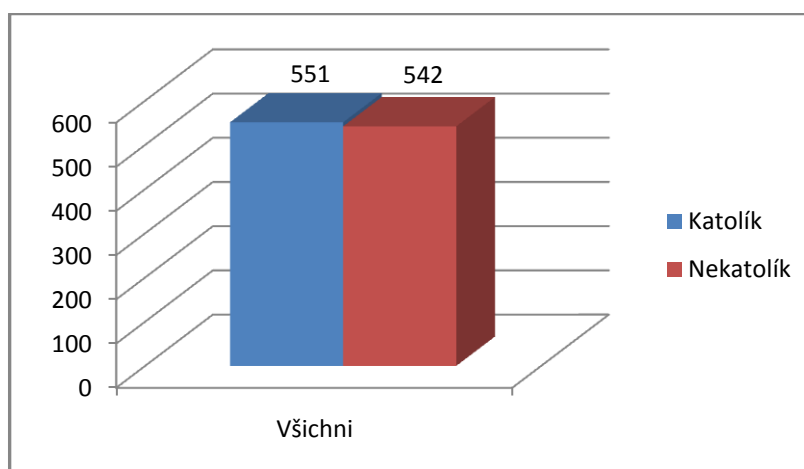
Graf 8 - Náboženské složení sociální kategorie podruhů ve Skutči, Hlinsku a Svatce (1651)

Graf 8 opět ukazuje rozvrstvení skupiny podruhů v městském prostředí. Jejich celkový podíl na městském obyvatelstvu činí celých 32 %, což je číslo skutečně velice vysoké. Byla to tedy druhá nejpočetnější vrstva po řemeslnících a jiných živnostnících. Zde už ovšem není tolik zřetelná převaha nekatolíků nad katolíky, jako v případě vesnic, naopak podruzi-muži mají vyšší zastoupení jako katolíci (52,8 % ze všech podruhů). Vyšší poměr nekatolíků zůstává u podruhyní-žen (75,8 %) a podruhyní-vdov (70 %). Podíl katolických a nekatolických vdov je ve městském prostředí vyrovnaný (50 %).

Na závěr uvádím graf, kde jsou shrnuti všichni evidovaní příslušníci některé ze sledovaných sociálních skupin (na vesnici i ve městě) dle náboženského vyznání.

Graf 9 - *Náboženské složení všech příslušníků sociálních skupin na panství Rychmburk (1651)*

5.3.2.2. *Sociálně-náboženská struktura manželských párů*

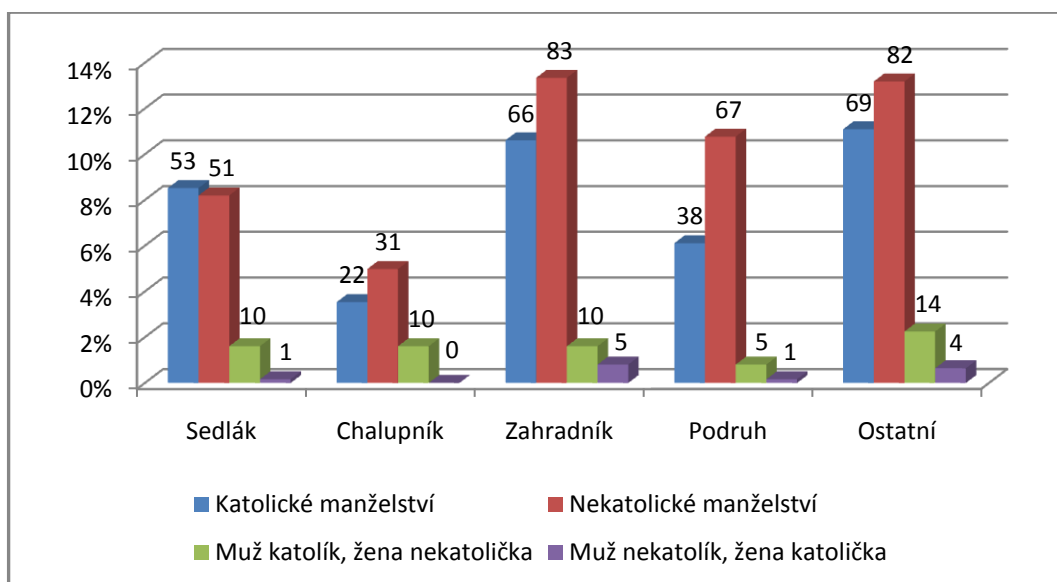
Dalším z ukazatelů, kterému bych se chtěl nyní věnovat, je složení manželského páru dle vyznání. I zde bude zvlášť zobrazena struktura na vesnici a v městských sídlech. Cílem je zjistit počet a podíl katolických, nekatolických a smíšených manželství, přičemž u smíšených je kategorie rozdělena podle toho, zda byl katolíkem muž a žena nekatolička, či naopak. Sledované sociální skupiny přitom zůstávají nadále stejné.

Jedinou zásadou pro zpracování tohoto ukazatele je to, že v případě více manželských párů (s příbuzenskou vazbou na přednostu domácnosti) v rámci jedné domácnosti bude ovlivněna pouze náboženská struktura manželských párů, nikoliv struktura rodin, do které takový manželský pár nebude započítáván jako samostatná rodina. To však neplatí v případě podruhů, kteří mohou tvořit samostatnou rodinou jednotku v rámci jiné rodiny (domácnosti).

Tabulka 17 - *Náboženská struktura manželských párů dle sociálních skupin na vesnici (1651)*

Představitel sociální skupiny	Katolické manželství		Nekatolické manželství		Muž katolík, žena nekatolička		Muž nekatolík, žena katolička		Celkem manželství dle sociálních skupin	
	Počet	Podíl	Počet	Podíl	Počet	Podíl	Počet	Podíl	Počet	Podíl
Sedlák	53	8,5 %	51	8,2 %	10	1,6 %	1	0,2 %	115	18,5 %
Chalupník	22	3,5 %	31	5,0 %	10	1,6 %	-	-	63	10,1 %
Zahradník	66	10,6 %	83	13,3 %	10	1,6 %	5	0,8 %	164	26,3 %
Podruh	38	6,1 %	67	10,8 %	5	0,8 %	1	0,2 %	111	17,9 %
Ostatní	69	11,1 %	82	13,2 %	14	2,3 %	4	0,6 %	169	27,2 %
Celkem	248	39,8 %	314	50,5 %	49	7,9 %	11	1,8 %	622	100 %

Graf 10 - *Náboženská struktura manželských párů dle sociálních skupin na vesnici (1651)*

Z tabulky č. 17 a grafu č. 10 je vidět jasná převaha nekatolických manželství ve vesnickém prostředí rychmburského panství (celkem 50,5 %). Jediná skupina, která se tomuto trendu vymyká, jsou sedláci, kde je poměr katolických a nekatolických párů takřka vyrovnaný (53:51). Nejzřetelnější odstup nekatolických sňatků od katolických (67:38) je opět ve skupině podruhů.

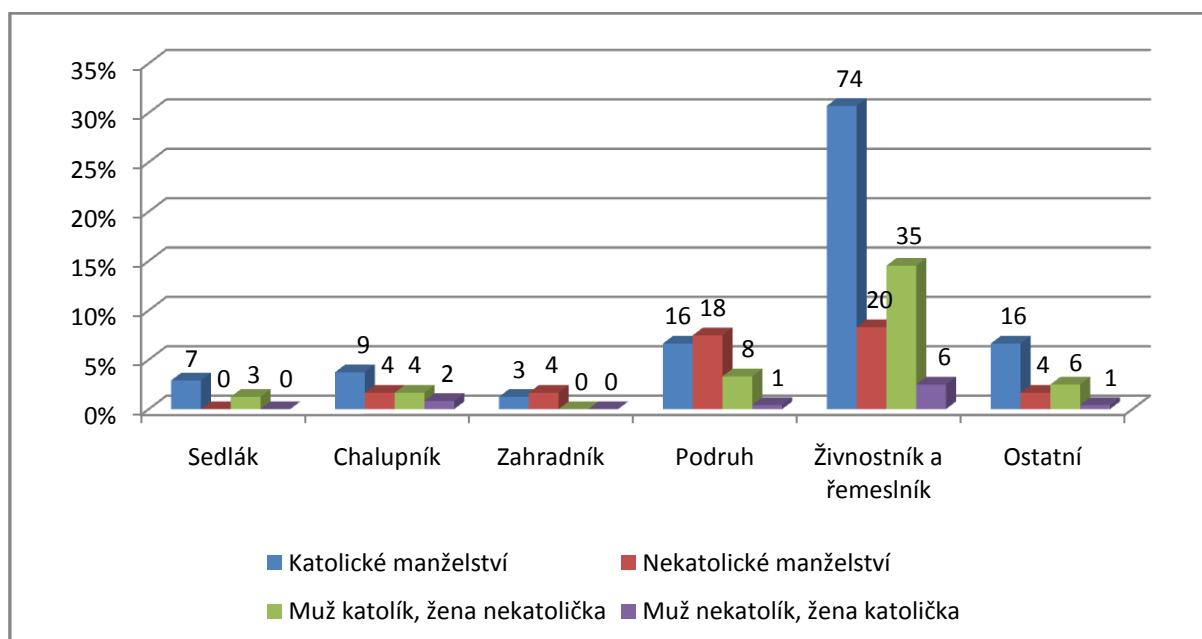
Zajímavé je sledovat smíšené páry (9,7 % všech párů), kde alespoň jeden z manželů je nekatolík. Tyto případy se vyskytují poměrně vyrovnaně ve všech sociálních skupinách, výraznější podíl mají ovšem jen ty případy, kdy je manžel katolík a žena nekatolička (7,9 % všech párů), opačné případy se vyskytují pouze ojediněle (celkem 1,8 % všech párů). Toto

zjištění pouze podporuje teorii, že muž jakožto hlava domácnosti a představitel rodiny navenek, mohl konvertovat ke katolictví pouze formálně, aby tím kryl vlastní rodinu, avšak ve skutečnosti tajně vyznával nekatolickou víru. Pro církve znamenala nekatolická žena mnohem více problémů než muž, vzhledem k primární výchově dětí a tím pádem k šíření nekatolických myšlenek.

Tabulka 18 - *Náboženská struktura manželských párů dle sociálních skupin ve Skutči, Hlinsku a Svatce (1651)*

Představitel sociální skupiny	Katolické manželství		Nekatolické manželství		Muž katolík, žena nekatolička		Muž nekatolík, žena katolička		Celkem manželství dle sociálních skupin	
	Počet	Podíl	Počet	Podíl	Počet	Podíl	Počet	Podíl	Počet	Podíl
Sedlák	7	2,9 %	-	-	3	1,2 %	-	-	10	4,1 %
Chalupník	9	3,7 %	4	1,7 %	4	1,7 %	2	0,8 %	19	7,9 %
Zahradník	3	1,2 %	4	1,7 %	-	-	-	-	7	2,9 %
Podruh	16	6,6 %	18	7,5 %	8	3,3 %	1	0,4 %	43	17,8 %
Živnostník a řemeslník	74	30,7 %	20	8,3 %	35	14,5 %	6	2,5 %	135	56,0 %
Ostatní	16	6,6 %	4	1,7 %	6	2,5 %	1	0,4 %	27	11,2 %
Celkem	125	51,9 %	50	20,7 %	56	23,2 %	10	4,1 %	241	100 %

Graf 11 - *Náboženská struktura manželských párů dle sociálních skupin ve Skutči, Hlinsku a Svatce (1651)*

Ve Skutči, Hlinsku a Svatce je náboženská struktura manželských párů opět odlišná od situace na venkově. Zde jasně převládají katolická manželství (51,9 %), na druhé místo se zde dostávají manželství smíšená, kdy muž je katolík a žena nikoliv (23,2 %). Opačná varianta (žena katolička, muž nekatolík) je tady zastoupena také v minimálním množství případů (4,1 %). Celá struktura je nejvíce ovlivněna nejpočetnější vrstvou živnostníků a řemeslníků, jejichž podíl na celkovém množství sňatků v městských sídlech činí 56 %. Ve zhruba 32 % případů se jedná o manželství katolická, v 17 % o manželství smíšená (oba typy) a 8,3 % zbývá na manželství nekatolická (počítáno ze všech sňatků).

Jedinou sociální skupinou, ve které najdeme převahu nekatolických manželství, jsou podruzi s celkovým podílem 7,5 % nekatolických párů.

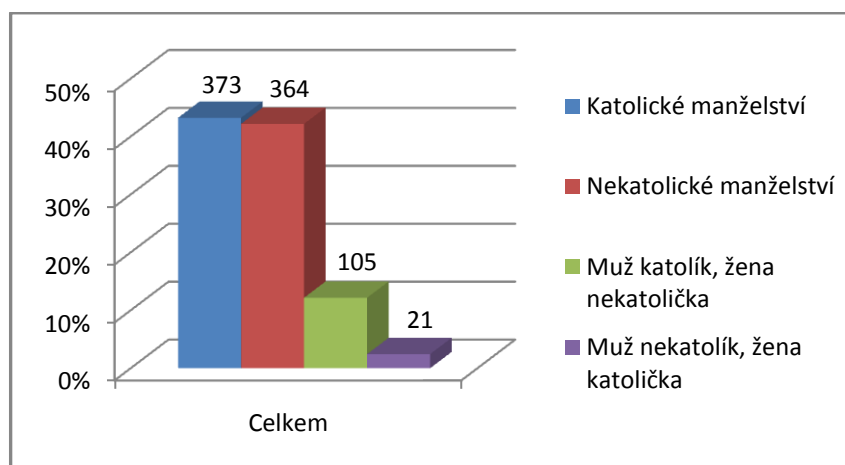
Velice vysoká míra katolických manželských párů oproti vesnickému prostředí dokládá vyšší úspěšnost rekatolizačních snah ve městech a městečkách, které bylo často dosaženo neúnavným působením rekatolizačních komisí s podporou vojska. Naproti tomu zde najdeme mnohem více smíšených manželství, kdy muž je katolík a žena nekatolička. To by mohlo znamenat zvýšený trend „konverzí ze strachu“, tedy jednak jako ochrana rodiny před perzekucí ze strany církve a státu a na druhé straně jako obrana ekonomická, jelikož v základních požadavcích pro členství řemeslníka v cechu mohla být podmínkou náboženská příslušnost onoho uchazeče či člena ke katolické církvi. Už od 15. století se v řemeslnických statutech nacházely požadavky na zbožnost řemeslníka, ať už se jednalo o města katolická či utrakvistická.⁴¹²

Jak v městském, tak ve vesnickém prostředí se nachází nemalé množství manželských párů, které jsou v soupisu podle víry uváděny v rámci jiných domácností. Jedná se zejména o podruhy a příbuzné přednostů domácností. V nejvíce případech jde o syna hospodáře s manželkou. Například v Hlinsku je v roce 1651 evidováno 8 manželských párů v rámci jiných domácností, jedná se v pěti případech o syna, ve dvou o zetě a v jednom o otce přednosty domácnosti s manželkou. To dokládá poměrně častý výskyt složené rodiny, o čemž je více uvedeno v následující části, týkající se struktury rodin.

Na závěr ještě připojuji graf (Graf 12), znázorňující celkovou náboženskou strukturu všech manželských párů evidovaných *Soupisem obyvatel podle víry z roku 1651* na panství Rychmburk (vesnické i městské prostředí).

⁴¹² JANÁČEK, Josef. *Přehled vývoje řemeslné výroby v českých zemích za feudalismu*. Praha, 1963. s. 157.

Graf 12 - *Celková struktura manželských párů dle náboženské příslušnosti v městském i vesnickém prostředí na panství Rychmburk (1651)*

5.3.2.3. Sociálně-náboženská struktura rodin

Otázky nad strukturou a typologií rodiny jsou velice složité a v živé diskuzi probíhají už od 60. let minulého století. V Čechách se tématu raně novověké rodiny věnovali v posledních letech například Jan Horský s Markétou Seligovou, kteří komplexně shrnuli vývoj české venkovské rodiny 16. – 18. století v celoevropském kontextu na základě pramenů, které jsou pro danou dobu dostupné, a ze kterých se dá takováto rekonstrukce sestavit.⁴¹³ Stěžejní oblastí výzkumu byla značně odlišná panství Děčín a Třeboň, která autoři práce zkoumali především na základě analýzy poddanského soupisu pro Třeboň z roku 1586 a *Soupisu obyvatel podle víry z roku 1651*.

V této části práce se však omezím „pouze“ na zpracování náboženské struktury rodin na venkově a v městských sídlech, opět s přihlédnutím k sociálnímu rozvrstvení tehdejší společnosti na panství Rychmburk. Ani zde se však zcela nevyhnu některým problémům, které je potřeba zmínit a které je třeba eliminovat stanovením určitých zásad, na jejichž základě je možné sociálně-náboženskou strukturu vypracovat.

Pro potřeby této práce chápeme rodinu jako skupinu osob, která žije v rámci jedné domácnosti hospodáře (přednosty domácnosti) a má k němu nějaké příbuzenské vazby. To znamená, že ačkoliv je čeleď (i s učedníky) standardně chápána jako součást domácnosti⁴¹⁴,

⁴¹³ HORSKÝ, Jan – SELIGOVÁ, Markéta. *Rodina našich předků*. Praha, 1997. ISBN 80-7106-195-6.

⁴¹⁴ Tamtéž. s. 19-21.

v rámci této studie je náboženská struktura služebnictva zpracována zvlášť v následující části podkapitoly. Důvodem samostatné evidence čeledi je zjištění, že se v této skupině obyvatel vyskytovalo na vesnicích více jak 90 % nekatolíků a ve městech více než 80 % nekatolíků (viz níže), což by značným způsobem zkreslilo skutečný stav náboženské struktury navzájem příbuzných osob v rámci jedné rodiny.

Jako samostatná rodina je zde dále chápán i manželský pár, popř. rodina uvedená v rámci jiné domácnosti v případě, že jejím představitelem je příslušník některé ze sledovaných sociálních kategorií (nejčastěji podruh, či vdova s rodinou). Otázka příslušnosti podruhů k rodině hospodáře je navíc velice složitá, držím se zde pravidla, že podruzi tvoří jakési samostatné „poddomácnosti“.⁴¹⁵

Domácnost s více manželskými páry (např. syn hospodáře s manželkou) je chápána jako jedna rodina. Taková komplexní (vícejádrová) rodina se objeví v celkových přehledech pouze jednou. Náboženská struktura domácnosti se pak odvíjí od vyznání všech členů domácnosti, kteří jsou v příbuzenském vztahu k jejímu přednostovi.

Složitou otázkou je evidence vdov s dětmi (popř. jinými rodinnými příslušníky) a samostatných manželských párů jako nezávislých domácností. V rámci této práce je rodina tvořená alespoň jedním z rodičů s minimálně jedním dítětem chápána jako „neúplná rodina“. Manželský pár je považován za samostatnou rodinu, jelikož je více než pravděpodobné, že při uvádění dětí v *Soupisu obyvatel podle víry* pro rychmburské panství až od 12 let věku, bude mít manželský pár v produktivním věku alespoň jedno dítě, které v tomto soupisu uvedeno není. Tuto skutečnost do jisté míry potvrzuje matrika NOZ z farnosti Hlinsko z let 1624-1702.⁴¹⁶

Následující tabulky a grafy ukazují již konkrétní situaci na rychmburském dominiu v polovině 17. století, opět odděleně pro vesnické a městské prostředí.

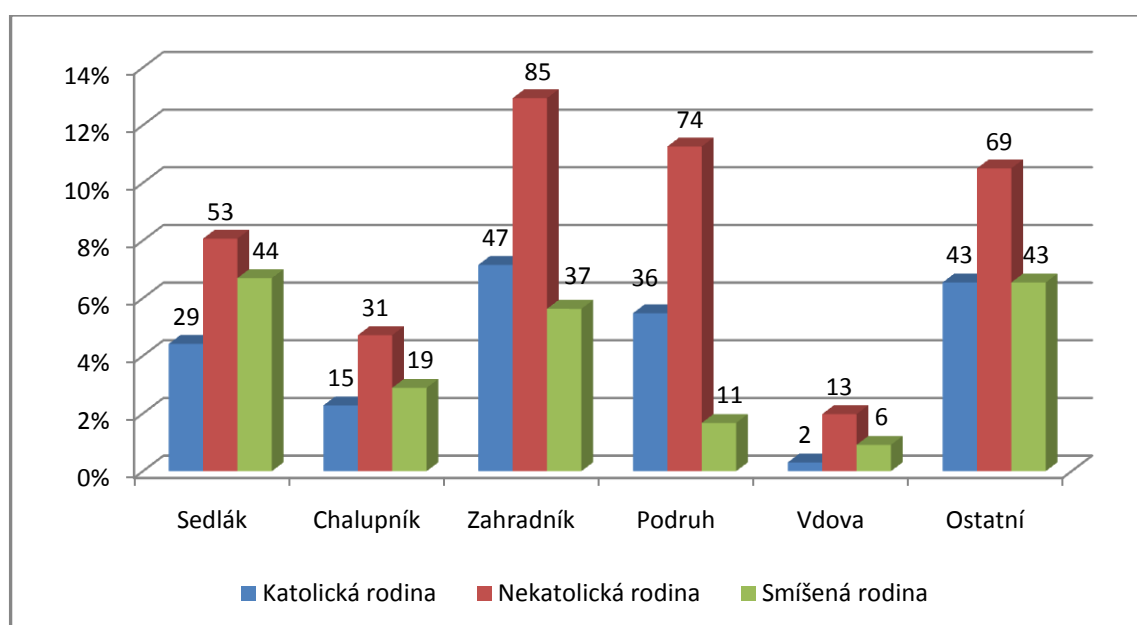
⁴¹⁵ Tamtéž. s. 19.

⁴¹⁶ SOA Zámorsk, Sběrka matrik východočeského kraje – FÚ Hlinsko, inv. č. 2191, sign. 213, fol. 1-142, Matrika NOZ, 1625-1704.

Tabulka 19 - *Sociálně-náboženská struktura rodin na vesnici (1651)*

Představitel sociální skupiny	Katolická rodina		Nekatolická rodina		Smíšená rodina		Celkem rodin dle sociálních skupin	
	Počet	Podíl	Počet	Podíl	Počet	Podíl	Počet	Podíl
Sedlák	29	4,4 %	53	8,1 %	44	6,7 %	126	19,2 %
Chalupník	15	2,3 %	31	4,7 %	19	2,9 %	65	9,9 %
Zahradník	47	7,2 %	85	12,9 %	37	5,6 %	169	25,7 %
Podruh	36	5,5 %	74	11,3 %	11	1,7 %	121	18,4 %
Vdova	2	0,3 %	13	2,0 %	6	0,9 %	21	3,2 %
Ostatní	43	6,5 %	69	10,5 %	43	6,5 %	155	23,6 %
Celkem	172	26,2 %	325	49,5 %	160	24,4 %	657	100 %

Graf 13 - *Sociálně-náboženská struktura rodin na vesnici (1651)*

Jak je vidět při pohledu do grafu č. 13, na venkově zcela jasně převládají ve všech sociálních skupinách obyvatel čistě nekatolické rodiny (49,5 %), kdy všichni příbuzní členové domácnosti jsou nekatolického vyznání. Tento trend kopíruje výsledky sociálně-náboženské struktury manželských párů. Zde však oproti skladbě manželských párů velmi výrazně vzrostl podíl nábožensky smíšených rodin (24,4 %), který v případě sedláků, chalupníků a vdov dokonce převyšuje podíl katolických rodin. Celkem je smíšených manželství na venkově evidováno 9,7 %, což je zhruba o 15 % nižší podíl, než v případě smíšených rodin. Tato skutečnost tedy naznačuje, že v mnoha případech jsou ostatní členové domácnosti uváděni s jiným vyznáním než právě přednosta domácnosti se svou ženou. V nejvíce situacích se jedná o děti, které jsou v případě katolických rodičů velice často uváděny jako nekatolíci. Je však

otázkou, co toto způsobilo, zda šlo o skutečně špatnou náboženskou výuku ve víře katolické ze strany církve a rodiny, či to představovalo určitý trend, uvádět děti jako nekatolické, dokud nedozrály vyššího věku a lépe se nevzdělali ve víře. Podobný trend naznačuje struktura služebnictva, které je však uváděno na venkově jako nekatolické téměř výlučně, což je více přiblíženo v poslední části této podkapitoly.

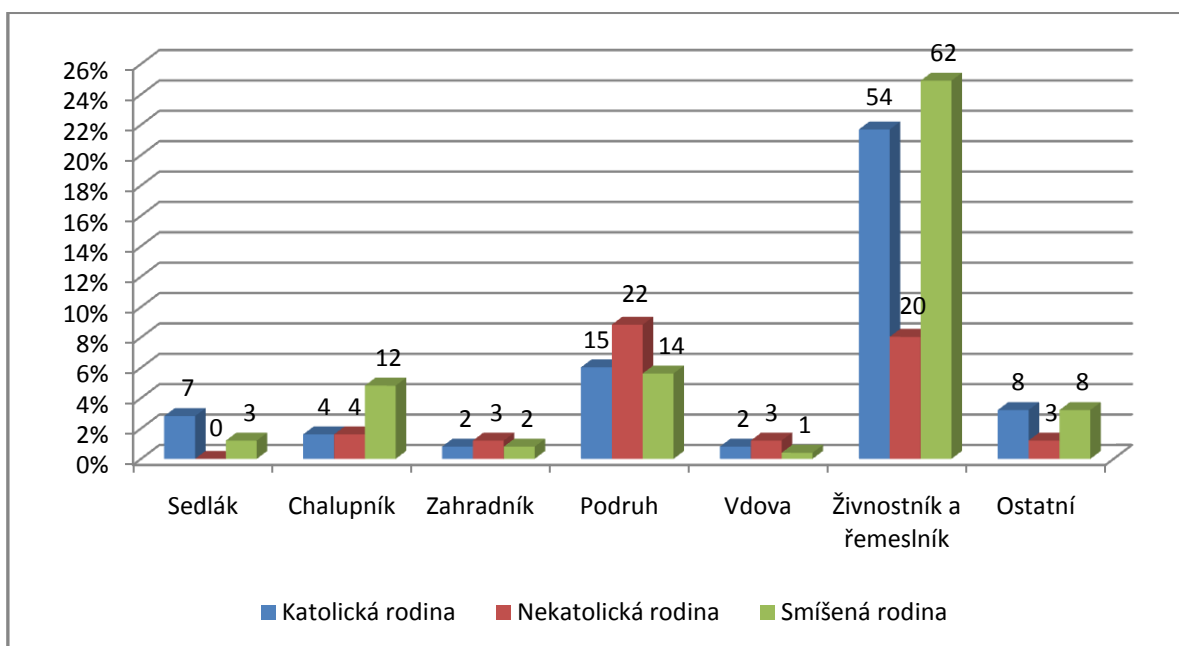
Zajímavé je sledovat i počet neúplných rodin, kterých je pro vesnické prostředí zjištěno celkem 62 (22 vdov s rodinou, 37 rodičů bez označení rodinného stavu s dětmi a 3 případy domácností laterálně příbuzných osob). To znamená, že podíl neúplných rodin na celkovém počtu vesnických domácností činí 9,4 %.

Samostatný případ tvoří rodiny podruhů, kterých je zaznamenáno celkem 121 (18,4 % z celkového počtu vesnických rodin). Z nich je 34 evidováno v soupisu podle víry v rámci jiné domácnosti (tzn. 28,1 % podružských rodin v rámci domácnosti jiných hospodářů).

Tabulka 20 - *Sociálně-náboženská struktura rodin ve Skutči, Hlinsku a Svatce (1651)*

Představitel sociální skupiny	Katolická rodina		Nekatolická rodina		Smíšená rodina		Celkem rodin dle sociálních skupin	
	Počet	Podíl	Počet	Podíl	Počet	Podíl	Počet	Podíl
Sedlák	7	2,8 %	-	-	3	1,2 %	10	4,0 %
Chalupník	4	1,6 %	4	1,6 %	12	4,8 %	20	8,0 %
Zahradník	2	0,8 %	3	1,2 %	2	0,8 %	7	2,8 %
Podruh	15	6,0 %	22	8,8 %	14	5,6 %	51	20,5 %
Vdova	2	0,8 %	3	1,2 %	1	0,4 %	6	2,4 %
Živnostník a řemeslník	54	21,7 %	20	8,0 %	62	24,9 %	136	54,6 %
Ostatní	8	3,2 %	3	1,2 %	8	3,2 %	19	7,6 %
Celkem	92	36,9 %	55	22,1 %	102	41,0 %	249	100 %

Graf 14 - *Sociálně-náboženská struktura rodin ve Skutči, Hlinsku a Svatce (1651)*

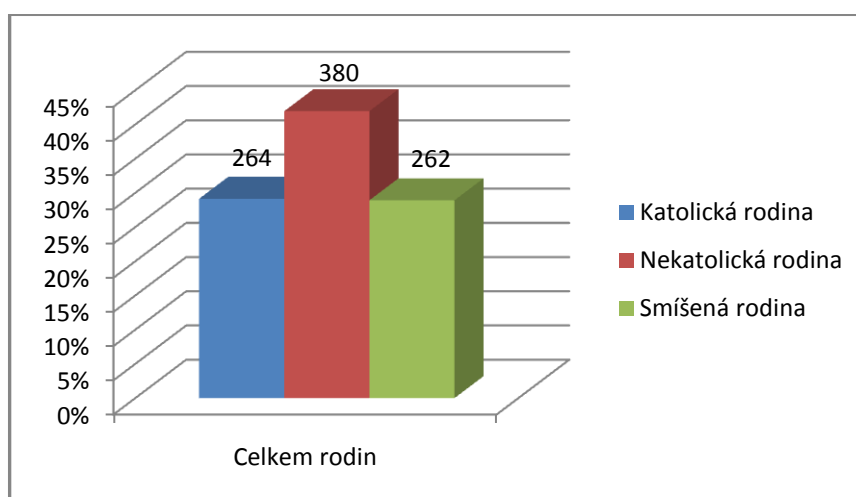
V městském prostředí je situace i v tomto případě naprosto odlišná od venkova. Graf č. 14 znázorňuje strukturu rodin dle náboženského složení ve Skutči, Hlinsku a Svatce. Čistě nekatolické rodiny dominují v kategorii zahradníků, která je však, podobně jako ostatní zemědělské složky obyvatelstva, naprosto zanedbatelná. Dále jsou nekatolické domácnosti nejpočetněji zastoupeny v případě podruhů (8,8 % z celkového počtu rodin) a vdov (1,2 % všech rodin). Velice zajímavá je dominance smíšeného typu rodiny (41 %), která je nápadná především u řemeslníků a živnostníků (24,9 % všech rodin). Při porovnání se strukturou manželských párů v této sociální skupině je jasně zřetelné, že zde došlo k značnému posílení smíšených rodin díky nekatolickým členům domácností, jejichž představiteli jsou katoličtí manželé. Tento trend je možné pozorovat i ve vesnickém prostředí (viz výše).

Co se týče neúplných rodin v sídlech městského typu, těch je z celkového počtu 249 rodin evidováno 12 (3 vdovy s rodinou, 9 rodičů bez označení rodinného stavu s dětmi), což činí podíl na celkovém počtu rodin ve výši 4,2 %. To je o více než polovinu nižší číslo než v případě vesnického prostředí.

Rodiny podruhů činí se svým zastoupením v městském prostředí podíl 20,5 % na celkovém počtu domácností. 9 rodin je pak evidováno v rámci jiných domácností (tj. 17,6 % z městských podružských domácností).

Graf č. 15 opět ukazuje celkovou strukturu všech rodin na panství podle příslušnosti jejich členů k různým konfesím.

Graf 15 - Celková struktura rodin dle náboženského složení na panství Rychmburk (1651)

5.3.2.4. Náboženská struktura čeledi

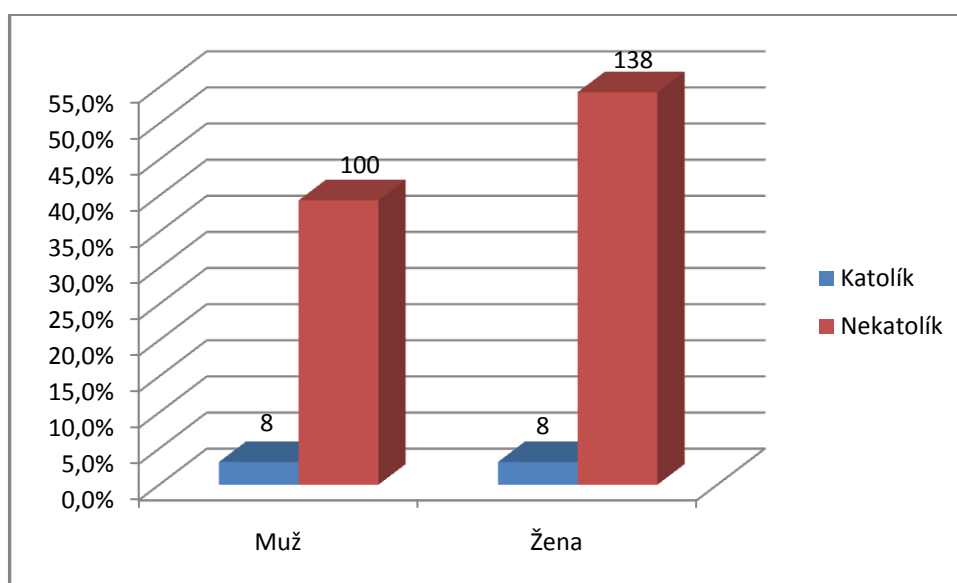
Čeď jakožto sociální skupina tvoří ve městech i na vesnici velice početnou složku obyvatelstva, kterou nelze opomíjet. Její evidence mimo výše zpracované ukazatele má za cíl přesnější analýzu skutečného náboženského obrazu této společenské vrstvy. Navíc by zahrnutí čeledi do struktury rodiny znamenalo značné zkreslení jejího náboženského složení.

Do čeledi jsem zahrnul nejen služební personál, ale i učně a tovaryše, kteří mají v rámci domácnosti prakticky shodné postavení s čeledí. Jejich podíl na celkovém počtu služebnictva na vesnicích je 8,3 %, v městském prostředí pak 17,9 %.

Tabulka 21 - Náboženská struktura vesnické čeledi na panství Rychmburk (1651)

	Katolík		Nekatolík		Celkem čeledi dle pohlaví	
	Počet	Podíl	Počet	Podíl	Počet	Podíl
Muž	8	3,1 %	100	39,4 %	108	42,5 %
Žena	8	3,1 %	138	54,3 %	146	57,5 %
Celkem	16	6,3 %	238	93,7 %	254	100 %

Graf 16 - *Náboženská struktura vesnické čeledi na panství Rychmburk (1651)*

Podíl vesnické čeledi na celkovém počtu vesničanů vychází na panství Rychmburk k roku 1651 na 12,3 %. Tuto skupinu obyvatel tvoří 42,5 % mužů a 57,5 % žen. Dle výsledků bádání je tato sociální vrstva nejvíce nekatolickou složkou tehdejší společnosti, kdy se podíl nekatolické čeledi rovná 93,7 %.

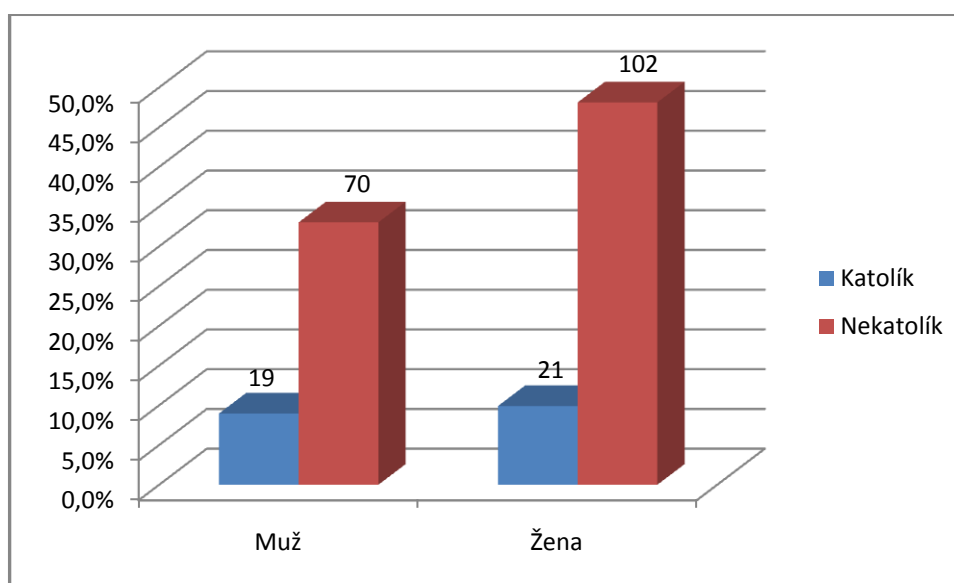
Dle následující tabulky č. 22 je zřejmé, že podobná situace je i v městských sídlech (ve Skutči, Hlinsku a Svatce). Zde činí podíl čeledi vůči obyvatelům těchto tří sídel celkem 22,2 %, z toho 42 % mužů a 58 % žen, což vychází takřka shodně jako v případě vesnického prostředí. Mezi služebnictvem je evidováno 81,1 % nekatolíků, 33 % mužů a 48,1 % žen.

Rekatolizační snahy v městském prostředí tak zřejmě ovlivnily i tuto sociální skupinu obyvatel, jelikož podíl katolické čeledi zde byl o 12,6 % vyšší. To však mohlo být způsobeno i početnější složkou učňů a tovaryšů, než tomu bylo na vesnicích.

Tabulka 22 - *Náboženská struktura městské čeledi na panství Rychmburk (1651)*

	Katolík		Nekatolík		Celkem čeledi dle pohlaví	
	Počet	Podíl	Počet	Podíl	Počet	Podíl
Muž	19	9,0 %	70	33,0 %	89	42,0 %
Žena	21	9,9 %	102	48,1 %	123	58,0 %
Celkem	40	18,9 %	172	81,1 %	212	100 %

Graf 17 - *Náboženská struktura městské čeledi na panství Rychmburk (1651)*

5.3.3. Shrnutí výsledků studia sociálně-náboženské struktury panství Rychmburk v polovině 17. století

Nyní se pokusím shrnout základní poznatky, ke kterým jsem v rámci této kapitoly dospěl. Jak bylo na počátku uvedeno, už samotná kombinace použitých pramenů historicko-demografického a hospodářského charakteru skýtá jisté problémy, kterým není možné se zcela jednoznačně vyhnout. Přesto si myslím, že se zde podařilo vyvodit jisté principy či skutečnosti, které mohou být opěrným pilířem pro výzkum náboženského smýšlení (a tajného nekatolictví) „prostého“ lidu v 17. a 18. století na území východních Čech.

V této souvislosti je dobré nejprve poukázat na celkový charakter panství Rychmburk z hlediska hospodářsko-geografického, které dle mého názoru hraje podstatnou roli pro utváření vhodného prostředí pro přežívání nekatolických vlivů a myšlenek. Rychmbursko se nacházelo v poměrně velké nadmořské výšce v oblasti Žďárských vrchů (některé vsi zaujímaly polohu až 700 m n. m.), čímž byla samozřejmě ovlivněna i kvalita orné půdy. Její bonita byla velice nízká a dle *Tereziánského katastru* se průměrně pohybovala na hodnotě 6,5 (na stupnici 1 až 8). Tím bylo pochopitelně omezeno i spektrum pěstovaných plodin, mezi nimiž významnou pozici zaujímal len. Zpracování této rostliny pak ovlivnilo strukturu protoindustriální výroby v této oblasti, která se soustředila zejména na přadláctví a tkalcovství, významnými odvětvími však bylo taktéž železářství a sklářství, obory

podmíněné značnými zásobami dřeva, které bylo těženo v rozlehlých lesních porostech rychmburského dominia.

Je třeba upozornit na to, že zejména přadláctví se věnovala značná část venkovského i městského obyvatelstva v této oblasti. Přesto však množství příze vyrobené z domácího lnu nebylo schopné pokrýt spotřebu místních tkalců,⁴¹⁷ jejichž počet závratně narůstal především v 2. polovině 17. a 1. třetině 18. století.⁴¹⁸ Proto bylo nutné přízi skupovat i z okolních panství. Přadláctví bylo doménou venkovského obyvatelstva zejména v zimních měsících, kdy se lidé scházeli v rámci tzv. přástek. Je velice pravděpodobné, že tato setkání využívalo nekatolické obyvatelstvo k rozmlouvám nad otázkami náboženskými, popř. k četbě nekatolických knih, ať už v kruhu rodiny či nejbližších přátel, nebo za přítomnosti predikantů z ciziny. V této otázce je nutné pohybovat se prozatím pouze v rovině hypotetické; nekatolické literatuře je pak věnována další část této práce. Obchod se lnem a přízí navíc představoval významné příjmy pro zemědělské vrstvy. Produkty tkalcovské výroby pak byly jako jediné „vývozní“ komodity určeny pro vzdálené domácí trhy.

Ačkoliv se městská sídla na Rychmbursku svou velikostí blížila spíše větším vesnicím, jejich struktura byla naprosto odlišná od venkovských sídel. Proto je nutné oba typy nahlížet odděleně. Nejenže můžeme v městských sídlech nalézt zanedbatelnou zemědělskou složku obyvatelstva, tak i zastoupení jiných sociálních vrstev společnosti (zejm. řemeslníků a podruhů) je oproti vesnicím zcela odlišné. Přestože můžeme pro polovinu 17. století mluvit o neujasněnosti pojmů týkajících se diferenciací zemědělských usedlostí podle jejich velikosti (resp. velikosti orné půdy), je zcela zřejmé, že na Rychmbursku převažovala v rolnickém prostředí složka středně velkých zemědělců – chalupníků (zhruba 7-15 strychů výsevku), kteří měli velikostí osévané půdy mnohem blíže k sedlákům, než k zahradníkům.

Velice zajímavou otázkou je již zmíněný vliv nadmořské výšky na různé aspekty života tehdejší společnosti. Nejenže se v průměrné nadmořské výšce zhruba nad 540 m nacházela půda nejhorší kvality (podle *Tereziánského katastru* oceněná hodnotou bonity 7 a 8), což pro Rychmbursko platilo zcela bezpečně, zároveň se zde nalézalo nejvíce pustých usedlostí po třicetileté válce. Jak se podařilo ukázat, měla nadmořská výška vliv i na „konfesijní“ rozložení zemědělské společnosti; zatímco v oblastech s úrodnou půdou se vyskytovalo průměrně 30-40 % nekatolických hospodářů, v oblastech s půdou neúrodnou (tedy ve vyšších polohách) činil průměrný podíl nekatolických chalupníků a zahradníků 70-80 % všech hospodářů v dané kategorii. To by znamenalo, že se nekatolické smýšlení

⁴¹⁷ Koncentrace tkalců byla značná zejména ve městě Skutčci.

⁴¹⁸ Tkalcovství se věnoval velký podíl vesnických i městských podruhů.

udržovalo zejména u drobnějšího rolnictva, hospodářského ve vyšších, méně úrodných a zpravidla více zalesněných oblastech.

Jak ovšem vypadala sociálně-náboženská struktura obyvatelstva v polovině 17. století na panství Rychmburk? Pokud budeme pracovat s tím, že se v soupisu podle víry pod označením „zahradník“ skrývá střední vrstva zemědělského obyvatelstva (těžko předpokládat, že v 17. století na venkově měli největší zastoupení „domkáři-bezzemci“), pak je možné zcela jednoznačně mluvit o zahradnících jako o nejpočetnější rolnické vrstvě na venkově, v níž jako jedině převažoval podíl nekatolíků nad katolíky. V městském prostředí byli nejpočetnější řemeslníci a živnostníci, výraznou převahu nekatolíků nad katolíky však můžeme sledovat pouze u podruhů (druhá nejpočetnější složka). Ačkoliv v soupisu podle víry nebyla u podruhů uváděna jejich specializace, lze předpokládat, že většina z nich se živila tkalcovstvím (v městském prostředí). Pokud podruhy rozdělíme podle pohlaví na muže a ženy, zjistíme, že jejich výrazné postavení coby nekatolíků tvoří zejména ženy (a to jak vdané, tak vdovy), což je zvláště zřetelné ve městech.

Co se týče „konfesijního“ složení manželských párů, zde je jasně vidět převaha čistě nakatolických manželství na vesnicích, přičemž významnou složku zde tvoří i smíšené páry (téměř 10 %), kde však jasně převažuje stav „muž-katolík, žena-nekatolička“ (téměř 8 %). Ještě výrazněji je tento stav zřetelný v městském prostředí u skupiny řemeslníků a živnostníků (14,5 % smíšených manželství, kde muž je katolík). Příčinou tohoto stavu byla zřejmě „konverze ze strachu“ jako obava před úřady a církví, zároveň však snaha o ochranu ekonomickou, kdy příslušnost ke katolické církvi mohla být pro řemeslníka podmínkou pro členství v cechu.

S náboženským složením manželských párů úzce souvisí i náboženská diferenciacie rodiny. Zde je třeba upozornit na velkou převahu čistě nekatolických rodin ve venkovském prostředí (49,5 % všech rodin) a zároveň vysoké procento rodin smíšených, které byly zastoupeny takřka shodně jako rodiny čistě katolické (zhruba 25 %). Tento ukazatel však zřejmě jednoznačně nevypovídá o skutečném stavu, protože lze pozorovat, že zejména u malých dětí byl často zaznamenán stav „nekatolík s nadějí“ i u katolického manželského páru. To mohlo být způsobeno nedostatečnou náboženskou výukou dětí, což v souvislosti s tristním stavem farní správy na Rychmbursku (a většinou severních a východních Čech) v polovině 17. století nelze v žádném případě vyloučit.⁴¹⁹ Ve „městech“ je možné sledovat

⁴¹⁹ Problém nedostatečné náboženské výuky (katecheze) byl typický ještě pro první polovinu 18. století. Zejména pak v horských oblastech často nebyla katecheze konána vůbec. Viz ZUBER, Rudolf. *Osudy moravské církve v 18. století (1695-1777)*. Praha, 1987. s. 213.

naprostou převahu nábožensky smíšených rodin v kategorii řemeslníků a živnostníků, což z části koresponduje s počtem smíšených manželství. Ve městském prostředí však najdeme o polovinu menší množství neúplných rodin, než na vesnicích.

Posledním ukazatelem, o kterém je třeba se zmínit, je náboženská příslušnost početné vrstvy čeledi, kterou je z výše uvedených důvodů nutné sledovat odděleně. Čeď tvořila jak ve vesnickém, tak městském prostředí nejvíce nekatolickou složku tehdejšího obyvatelstva. Je jen otázkou, proč tvůrci soupisu podle víry zaznamenaly tak vysoké procento nekatolického služebnictva. Tato otázka je nepochybně předmětem pro další studium.

Na závěr je nutné uvést, že stav sociálně-náboženské struktury obyvatelstva na určitém území je vždy nutné sledovat v širších souvislostech, které výsledný obraz náboženské diferenciacie spoluvytváří. Jedná se zejména o stav farní správy, který byl ve sledovaném období značně neutěšený,⁴²⁰ dále pak přístup státu a církve ke zkoumaným vrstvám obyvatelstva, který byl po třicetileté válce ovlivněn nástupem druhé vlny rekatolizace a v neposlední řadě hrály významnou roli charakter přírodního prostředí a vliv emigrace.

⁴²⁰ Přímý vliv duchovní správy na utváření a přežívání lidového nekatolictví v 17. století vidí i Eliška Čáňová, viz ČÁŇOVÁ, Eliška. Vývoj správy pražské arcidiecéze v době násilné rekatolizace Čech. In *Sborník archivních prací* 35, 1985, s. 486-560. ISSN 0036-5246. Zde s. 555.

5.4. Projevy nekatolictví v 18. století

Náboženský obraz panství Rychmburk v 17. století jsem se pokusil nastínit v předchozích kapitolách. Nyní se budu zabývat rozborem situace ve století 18. s jistými časovými přesahy. V tomto oddílu uvedu pouze obecnější fakta o stavu tajného nekatolictví na Rychmbursku v 18. století, jeho přechod ze století 17. a vývoj k době toleranční po roce 1781. Ve dvou dalších podkapitolách se potom zaměřím na konkrétní případy pronásledování tajných nekatolíků a jejich vyslýchání, především s využitím písemností vydaných Karlem Václavem Adámkem, které se ve velké míře týkají sledovaného území.⁴²¹

Změny v náboženském vývoji nastaly již ve druhé polovině 17. století. Postupně začalo docházet k úpadku českých sborů v Sasku a o tajné nekatolíky se prakticky neměl kdo starat, jelikož luterští kazatelé přestávali do Čech přicházet a již na přelomu 17. a 18. století byli nekatolíci takřka ponecháni svému osudu. V první čtvrtině 18. století mělo tedy tajné nekatolictví již zcela jiný ráz než ve století 17. V důsledku nedostatku nekatolických kněží začali kázat laici, kteří též vysluhovali Večeři Páně. Ve druhém desetiletí a ve 20. letech 18. století vzhledem k tvrdým mandátům Karla VI. můžeme mluvit o tzv. „druhé vlně rekatolizace venkova“.⁴²²

Jaká však byla situace v 18. století přímo na panství Rychmburk? V letech 1712-1785 byla na Rychmbursku téměř bez přestávky přítomna císařská vojska, především pak v okolí města Skutče. V roce 1769 došlo na nátlak Skutečských k přeložení části armády i do oblasti Hlinecka.⁴²³ V roce 1750 byly upraveny obvody vikariátů na území Chrudimského kraje, přičemž vznikly vikariáty nové, mezi něž se zařadil vikariát se sídlem ve Skutči, sdružující farnosti na území rychmburského panství. V jeho čele se jako první vikář objevil vysoce vzdělaný muž, Jan Felix Chuchelský z Nestajova († 1782).^{424, 425}

Z druhé poloviny 18. století je především díky Adámkově edici dokumentů k dějinám náboženských poměrů na Chrudimsku k dispozici řada výslechových protokolů, nařízení krajského či guberniálního úřadu a korespondence mezi těmito úřady a vrchnostenskými kanceláři na jednotlivých panstvích.⁴²⁶ Tyto písemnosti se týkají především rychmburského, popřípadě chroustovického dominia. Z výslechových protokolů je

⁴²¹ ADÁMEK, Karel Václav. *Listiny. Díl 1, z let 1750-1782*. Praha, 1911.

ADÁMEK, Karel Václav. *Listiny. Díl 2, z let 1782-1870*. Praha, 1922.

⁴²² NEŠPOR, Zdeněk R. *Víra bez církve? Východočeské toleranční sektářství v 18. a 19. století*. Ústí nad Labem, 2004. s. 15-18. ISBN 80-86067-92-0.

⁴²³ ADÁMEK, Karel. *Chrudimsko. Historické a statistické rozhledy*. Roudnice, 1878. s. 78.

⁴²⁴ Jan Felix Chuchelský z Nestajova byl doktorem filozofie, bakalář teologie a čestný kanovník vyšehradský.

⁴²⁵ ADÁMEK, Karel. *Chrudimsko*. s. 73.

⁴²⁶ ADÁMEK, Karel Václav. *Listiny. Díl 1, z let 1750-1782*. Praha, 1911.

možné pouze v omezeném měřítku vysledovat duchovní podstatu a náboženské přesvědčení tajných nekatolíků, respektive pozdějších tolerančních sektářů,⁴²⁷ jelikož zachycují především ty otázky, které zajímaly vyslyšající stranu, a které byly důležité k usvědčení „provinilce“, spíše než ke zjištění pravé podstaty smýšlení a postojů „kacířů“. I přesto se občas vyskytne protokol, na jehož základě lze do jisté míry osvětlit alespoň základní rysy víry nekatolíků.

V 18. století přicházely další vlny nekatolických emigrací, zejména ve 20. letech, jako důsledek rekatolizačního tlaku v době vlády Karla VI. Nekatoličtí emigranti následně přicházeli zpět do Čech coby predikanti přinášející s sebou nekatolickou literaturu. Zde také často konali i tajné bohoslužby.⁴²⁸ Poměrně hojné návštěvy predikantů a emisarů se týkaly i Rychmburska, proto 8. prosince 1760 vydala arcibiskupská konzistoř nařízení týkající se i skutečského vikariátu, aby byli uherští emisaři rozšiřující nekatolické knihy přísně stíháni.⁴²⁹ Takováto nařízení se v průběhu 18. století často opakovala, z čehož je patrné, jak nepřilíš efektivní ve skutečnosti byla a jak nedůsledně se dodržovala.

Přesto byla v 50. a 60. letech situace na panství Rychmburk z náboženského hlediska poměrně klidná. Stále zde probíhaly misie, stále docházelo k výsledkům jednotlivých potenciálních nekatolíků, stále byly vydávány oběžníky a varování krajského úřadu či arcibiskupské konzistoře, ať už se jednalo o delikty proti náboženskému pořádku, nebo o varování před zmíněnými emisary přicházejícími z protestantské ciziny.⁴³⁰ Fenomén emisarů, tedy lidí přinášejících z ciziny nekatolickou literaturu, byl ještě v tomto období poměrně silný, to dokládá i případ Josefa Čejky, který byl uprchlým poddaným rychmburského panství, jenž se do svého kraje vracel z Uher, aby zde roznášel nekatolické knihy. V roce 1752 byl Čejka dopaden v Litomyšli a vyšetřován.⁴³¹

Možná ještě zajímavější případ nám odhalují prameny ve věci Jana Koudelky z Pusté Kamenice, jehož úřady vyslyšaly kvůli prodeji nekatolické literatury. Tu mu obstarávali zejména jeho bratr a synovec, oba uprchlí do protestantské ciziny.⁴³² Velkou část emisarů (tedy alespoň v případě Rychmburska) zřejmě tvořili emigranti, kteří ačkoliv jako poddaní zběhli z panství, ve více či méně pravidelných intervalech se vraceli do svého rodiště

⁴²⁷ ADÁMEK, Karel Václav. *Listiny. Díl 2, z let 1782-1870*. Praha, 1922.

⁴²⁸ NEŠPOR, Zdeněk R. *Víra bez církve? Východočeské toleranční sektářství v 18. a 19. století*. Ústí nad Labem, 2004. s. 19. ISBN 80-86067-92-0.

⁴²⁹ ADÁMEK, Karel. *Chrudimsko*. s. 72.

⁴³⁰ ADÁMEK, Karel Václav. *Listiny. Díl 1. s. 13-27* (č. 1-27).

⁴³¹ ADÁMEK, Karel Václav. *Josef Čejka, český emigrant a uherský emisař evangelický: příspěvek k dějinám náboženského hnutí lidu východočeského v 18. věku*. Praha, 1910.

ADÁMEK, Karel Václav. *Listiny. Díl 1. s. 20-22* (č. 8-22).

⁴³² SOKA Chrudim, Fond Vikariátní úřad Skuteč, inv. č. 1798, č. kart. 20, Písemnosti týkající se případu Jana Koudelky z roku 1750.

ANDRLE, K. – CHALUPNÝ, J. – ŠÁDEK, F. *Z roboty ducha k svobodě*. s. 14.

a přinášeli s sebou nekatolickou literaturu, kterou předávali svým příbuzným či souvěrcům. Osudy Jana Koudelky a jeho rodiny přibližuje kapitola „Causa haeretica Joannis Koudelka ex Pustá Kamenice“.

K vystupňování napětí v táboře tajných nekatolíků na rychmburském panství došlo v průběhu 70. a na počátku 80. let 18. století. Byl to však jev zřetelný i v jiných částech Chrudimského kraje, což dokládá například písemná žádost tří set nekatolíků pruskému králi o přímluvu k zajištění náboženské svobody.⁴³³ Na Rychmbursku nadále pokračovaly aféry s přicházejícími emisary, jako byli Tomáš Vodička, čeledín ze Skutče, a Jana Svoboda, syn kováře z Pusté Kamenice, kteří s sebou do Slezska odvedli dvě ženy, taktéž z Pusté Kamenice.⁴³⁴

Největší akce tajných nekatolíků proběhla v lednu 1780. Tehdy se vydala skupina zhruba dvaceti mužů, především ze vsí Pokřikova a Vojtěchova, houfně na skutečské děkanství a krounskou faru, aby se zde veřejně vyznali k evangelické víře a zároveň požádali o navrácení zabavených knih.⁴³⁵ Tento akt měl ve skutečnosti zřejmě mnohem větší rozměr, což je patrné z korespondence rychmburského direktora Jiřího Tadeáše Krále krajskému úřadu v Chrudimi. V dopise zde informoval o tajných schůzkách nekatolíků a o bouření lidu, zároveň žádal o vyslání vojenské pomoci.⁴³⁶ V únoru 1780 pak bylo vyslechnuto na 47 osob z různých vesnic panství, které „odpadly od katolické víry“; 29 z nich bylo dopraveno do vazby v Chrudimi, kde byly potrestány vězením a patnácti ranami karabáčem.⁴³⁷

5.4.1. Situace na panství Rychmburk po vydání Tolerančního patentu 13. října 1781

Ačkoliv byl *Toleranční patent* přijat mezi nekatolíky s velkým nadšením, nepůsobilo jeho vyhlášení v prvních měsících a letech uklidnění náboženské situace, v mnoha oblastech tomu bylo spíše naopak. První problém se však objevil na straně úřadů. *Toleranční patent* byl císařem vyhlášen 13. října 1781, trvalo však ještě poměrně dlouho, než se dostal mezi širší vrstvy obyvatelstva. Jedním z problémů byla jazyková mutace dokumentu, která byla při vyhlášení pouze německá, a bylo tedy na pražském guberniu, aby se postaralo o český

⁴³³ NEŠPOR, Zdeněk R. *Víra bez církve?* s. 32.

⁴³⁴ ADÁMEK, Karel Václav. *Listiny. Díl I.* s. 29 (č. 32).

⁴³⁵ Tamtéž. s. 37 (č. 47).

ANDRLE, K. – CHALUPNÝ, J. – ŠÁDEK, F. *Z roboty ducha k svobodě.* s. 21-23.

⁴³⁶ ADÁMEK, Karel Václav. *Listiny. Díl I.* s. 38-40 (č. 48-49).

⁴³⁷ Tamtéž. s. 123-124 (č. 100), 144-146 (č. 112-113), 167-169 (č. 153-155).

překlad. Ten měl být předán k vyhlášení jednotlivým krajským úřadům. Od nich se pak česká verze patentu měla šířit na vrchnostenské úřady, které byly povinny patent zveřejnit na svých panstvích.⁴³⁸ Oficiální českou verzi patentu však gubernium opatřilo až v únoru 1782, a tak se o překlad musely postarat samy vrchnostenské úřady. Zcela jisté však je, že k vyhlášení tolerance došlo na většině panství ještě do konce roku 1781.⁴³⁹

Vraťme se však na Rychmbursko, kde *Toleranční patent* způsobil u nekatolíků obrovské nadšení, ale přinesl s sebou i značné problémy. Na panství došlo k vyhlášení patentu nejspíše 24. listopadu 1781, česká verze měla být lidem přečtena další sobotu, tedy 1. prosince 1781, do té doby se měl český výtisk obstarat.⁴⁴⁰ K tomu skutečně došlo, což dokládá písemná instrukce rychmburkého direktora z 1. prosince, ve které doslova stojí: „1. Decembris 1781. Patent přečíst strany tolerance.“⁴⁴¹ Tuto skutečnost potvrzuje i dopis direktora Jiřího Tadeáše Krále z 3. prosince, ve kterém informoval krajský úřad v Chrudimi o událostech na panství v prvních dnech po vyhlášení patentu.⁴⁴² Tomuto dopisu se budeme podrobněji věnovat dále, jelikož skutečně barvitě popisuje první okamžiky po vyhlášení tolerance vesnickému obyvatelstvu. Dle jiného zdroje byl patent na panství vyhlášen již 30. října,⁴⁴³ což možná vyplynulo z tištěného oběžníku zemského gubernia, který byl opatřen tímto datem, a který byl odeslán i na Rychmburk,⁴⁴⁴ každopádně skutečné vyhlášení v češtině proběhlo (alespoň na venkově) až na konci listopadu.⁴⁴⁵

Položme si však otázku, jak konkrétně se změnilы poměry a vztahy mezi různými nábožensky odlišně orientovanými skupinami obyvatel po vyhlášení *Tolerančního patentu*. Pokusme se poukázat na konkrétní případy konfesijních střetů ve společnosti, které byly vyvolány nebývalou náboženskou změnou.

5.4.1.1. Katolická vrchnost versus nekatolíčtí poddaní a první evangelické sbory

Zdá se, že většina vrchností na panstvích ve východních Čechách zaujala k patentu neutrální postoj. Řada z nich vítala toleranci jako prostředek k potlačení sbíhání nekatolických poddaných do ciziny, zároveň vrchnostenské správě odpadly povinnosti dané různými nařízeními ve věcech pronásledování tajných nekatolíků. Některé vrchnosti dokonce

⁴³⁸ NEŠPOR, Zdeněk R. *Víra bez církve?* s. 34-35.

⁴³⁹ Tamtéž. s. 35-36.

⁴⁴⁰ ADÁMEK, Karel Václav. *Listiny. Díl 1.* s. 182 (č. 179).

⁴⁴¹ Tamtéž. s. 183 (č. 182).

⁴⁴² Tamtéž. s. 183-186 (č. 183).

⁴⁴³ ANDRLE, K. – CHALUPNÝ, J. – ŠÁDEK, F. *Z roboty ducha k svobodě.* s. 53.

⁴⁴⁴ Tamtéž. s. 179-181 (č. 173)

⁴⁴⁵ dle Nešpora však jde o omyl – viz NEŠPOR, Zdeněk R. *Víra bez církve?* s. 35. (poznámka pod čarou č. 88)

podpořily své nekatolíky materiálně (při budování evangelických modliteben apod.), jako tomu bylo v případě knížete Paara ve Chvaleticích, či Filipa hraběte Kinského právě na Rychmburku.⁴⁴⁶

Dnes můžeme jen těžko soudit, jaký byl vnitřní postoj Filipa Kinského k rychmburským nekatolíkům, zda sledoval podobně jako císař Josef II. ekonomicko-politické cíle, či zda si spíš uvědomoval složitou konfesijní situaci na svých dominiích a snažil se tak předcházet potyčkám a konfliktům, které by se v případě tvrdé politiky daly do budoucna očekávat. Hrabě Kinský v každém případě výraznou měrou dopomohl rychmburským evangelíkům k založení tří sborů helvétského vyznání,⁴⁴⁷ ať už materiální podporou, žádostí o příchod prvních evangelických pastorů, tak i dalšími finančními příspěvky.⁴⁴⁸

Již v polovině září 1782 přišel na Rychmbursko z uherského Sárospataku (Blatného Potoku) vůbec první reformovaný duchovní v Čechách Ferenc Kovács, rodák z Bánovce nad Ondavou na dnešním Slovensku. Stal se prvním pastorem nově ustaveného helvétského sboru v Krouně. Zprvu působil v provizorních prostorách původní stáje na č. p. 76, od července 1784 však už v nově vystavěné a vysvěcené krounské modlitebně.⁴⁴⁹ Hrabě Filip Kinský umožnil Kovácsovi uspořádat první evangelickou bohoslužbu dokonce přímo na rychmburském hradě, což byla jistě událost na tehdejší poměry zcela výjimečná.⁴⁵⁰ Ferenc Kovács působil v krounském sboru do roku 1786, kdy odešel na své nové působiště do Velimi.⁴⁵¹

Další sbor, který na panství Rychmburk vznikl, byl reformovaný sbor ve Svatouchu, založený v roce 1782. Prvním kazatelem, opět z Uher, zde byl Mihály Vinczencz, u kterého však s jistotou nevíme, kdy přesně do Svatouchu přišel.⁴⁵² Působil zde do roku 1784, kdy

⁴⁴⁶ NEŠPOR, Zdeněk R. *Víra bez církve?* s. 39-40.

⁴⁴⁷ viz protokol z jednání na vrchnostenské kanceláři panství Rychmburk v červnu 1782, které se týkalo zřízení nekatolických modliteben a škol a o ustavení nekatolických duchovních a učitelů, ADÁMEK, Karel Václav. *Listiny. Díl 1.* s. 251-259 (č. 293).

⁴⁴⁸ ANDRLE, K. – CHALUPNÝ, J. – ŠÁDEK, F. *Z roboty ducha k svobodě.* s. 56.

NEŠPOR, Zdeněk R. *Víra bez církve?* s. 40.

ADÁMEK, Karel Václav. *Sborník okresu hlineckého. Díl 1.* Hlinsko, 1897. s. 171-172.

ADÁMEK, Karel Václav. *Listiny. Díl 2.* s. 36 (č. 342), 56-57 (č. 368).

⁴⁴⁹ ANDRLE, K. – CHALUPNÝ, J. – ŠÁDEK, F. *Z roboty ducha k svobodě.* s. 54.

RYCHETSKÝ, Čestmír. *Kazatelé a sbory A. V. a H. V. v Čechách a na Moravě 1781-1918.* 2. dopl. vydání. Telč, 2008. s. 11.

ADÁMEK, Karel. *Chrudimsko. Historické a statistické rozhledy.* Roudnice, 1878. s. 87.

⁴⁵⁰ ANDRLE, K. – CHALUPNÝ, J. – ŠÁDEK, F. *Z roboty ducha k svobodě.* s. 56.

Zde Kovács zřejmě pronesl svou první evangelickou modlitbu, snad v přítomnosti samotného hraběte Kinského, viz ADÁMEK, Karel Václav. *Listiny. Díl 2.* s. 15-17 (č. 334).

⁴⁵¹ ANDRLE, K. – CHALUPNÝ, J. – ŠÁDEK, F. *Z roboty ducha k svobodě.* s. 58.

⁴⁵² Dle starší literatury Vinczencz přišel do Svatouchu až 17. listopadu 1783, K. V. Adámek však dle záznamu v první evangelické matrice usuzuje na příchod již v roce 1781 (viz ADÁMEK, Karel Václav. *Sborník okresu*

odešel jako pastor do Černilova.⁴⁵³ Posledním sborem reformované církve byl sbor v obci Raná, ustavený v roce 1783. Jeho prvním pastorem se stal István Rimány, jenž do Rané dorazil koncem roku 1783 opět ze Sárospataku.⁴⁵⁴ Rimány však ve své funkci vydržel pouze do roku následujícího, kdy přesídlil do Lysé nad Labem.⁴⁵⁵ Samotný ranský sbor však neměl dlouhého trvání, již v roce 1785 byl připojen ke sboru v Krouně. Snad k tomu došlo kvůli silnému působení početné skupiny tolerančních sektářů, kteří svou nechtí k jakékoliv církevní institucionalizaci ranský sbor rozložili zevnitř. Odhad počtu „náboženských blouznivců“ z doby zániku sboru v okolí obce Raná byl zhruba 300 osob.⁴⁵⁶ K obnovení zaniklého sboru došlo až v roce 1870.⁴⁵⁷

Ze zápisu z jednání zástupců obcí s úředníky vrchnostenské kanceláře na Rychmburku, které proběhlo 14. června 1782, se dozvídáme, že původním záměrem bylo založení čtyř sborů, ke třem výše jmenovaným měl přibýt ještě reformovaný sbor v obci Perálec, který měl být společný celkem šestnácti obcím. Ačkoliv se z těchto vesnic hlásilo k evangelíkům 174 rodin ze 100 potřebných, bylo nakonec od založení tohoto sboru ustoupeno.⁴⁵⁸

Pro zajímavost uvedme jednu ze zásadních otázek ze strany úředníků, která zazněla na zmíněném setkání na Rychmburku: „*Kde a jakým nákladem svou modlitebni a školu míti žádaj, a jak ji zachovávati budou?*“. Na tuto otázku museli odpovědět zástupci všech čtyř obcí, ve kterých bylo požadováno vystavění modlitebny a zřízení evangelické školy. Shodně zástupci zúčastněných obcí odpověděli, že v jejich vesnici „*katolický kostel existuje a jak ve vesnici [Raně, Krouně, Perálcí], tak taky k ní blízko ležících vesnicích více nekatolíkův nežli katolíkův se vynachází a za starodávna ten chrám Páně od jejich starých Bratrů vyzdvižen a vystaven byl, že tehdy Jejich Císařskou Majestátnost v nejhlubší pokoře prosej, pokudž by se to státi mohlo, aby ten chrám Páně k jejich náboženství postoupený byl.*“⁴⁵⁹ To byla myšlenka pochopitelně zcela nereálná, odporující samotnému znění *Tolerančního patentu*.

hlineckého. Díl 1. Hlinsko, 1897. s. 171.), dle jiných informací odcházel Vincenz ze Sárospataku 12. září 1782 (viz RYCHETSKÝ, Čestmír. *Kazatelé a sbory. s. 15.*). Příchod v roce 1782 potvrzuje i práce BEDNÁŘ, František – HREJSA, Ferdinand. *Toleranční patent: jeho vznik a význam. Praha, 1931.*

⁴⁵³ RYCHETSKÝ, Čestmír. *Kazatelé a sbory. s. 15.*

⁴⁵⁴ Tamtéž. s. 12.

ADÁMEK, Karel Václav. *Sborník okresu hlineckého. Díl 1. Hlinsko, 1897. s. 171-172.*

⁴⁵⁵ RYCHETSKÝ, Čestmír. *Kazatelé a sbory. s. 12.*

⁴⁵⁶ ANDRLE, K. – CHALUPNÝ, J. – ŠÁDEK, F. *Z roboty ducha k svobodě. s. 163.*

⁴⁵⁷ ADÁMEK, Karel Václav. *Sborník okresu hlineckého. Díl 1. s. 173.*

⁴⁵⁸ ADÁMEK, Karel Václav. *Listiny. Díl 1. s. 251-259 (č. 293).*

⁴⁵⁹ Tamtéž.

Pouze zástupci obce Svratouchu byli připraveni započít stavbu evangelické modlitebny, snad i proto, že ve vsi žádný „nepotřebný“ katolický kostel neměli.⁴⁶⁰

Evangelické sbory byly tedy pro rychmburské nekatolíky velmi významnými středisky jejich náboženského života a hrabě Kinský se svým osvícenským přístupem k podpoře evangelíků na svých panstvích jistě těšil nemalé oblibě. Filip Kinský však rozhodně nebyl člověk, který by se běžně stýkal s nekatolíky a osobně s nimi řešil jejich požadavky. Od toho měl k dispozici právě vrchnostenské úředníky, kteří nemuseli vždy ochotně vycházet vstříc do té doby perzekuovaným evangelíkům. V případě sledovaného panství se však situace jeví spíše opačně, úředníci zde zřejmě podobně jako hrabě Kinský vkládali do *Tolerančního patentu* určité naděje na vyřešení složité náboženské situace, která na Rychmbursku po mnoho desetiletí negativně působila na chod celého dominia. Prameny, které by však dokumentovaly styky vrchnostenských úředníků s poddanými po kvalitativní stránce, bohužel chybí.

Snad alespoň na jednom příkladu se dá částečně ukázat přístup direktora rychmburského panství Jiřího Tadeáše Krále k evangelickým poddaným, jen pár dní po skutečném vyhlášení *Tolerančního patentu* tamním obyvatelům. V pondělí 3. prosince 1781 přišli za Králem dva sedláci, jeden z Rané a druhý z Holetína, žádající od direktora vydání tištěného *Tolerančního patentu*. Ten jim bez váhání vyhověl a výtisk patentu jim předal, zároveň Král ve své pozdější zprávě poznamenal, že se mu podařilo získat z Moravy jeden exemplář patentu v češtině, který nechal ihned opsat v osmi kopiích a uložit pro případ potřeby.⁴⁶¹ Jak se zdá, byl zřejmě přístup rychmburských úředníků k nekatolíkům poměrně vstřícný. Zároveň zde ovšem vidíme, že v prvních týdnech a ještě měsících po vydání *Tolerančního patentu* byly stále exempláře v českém jazyce nedostatkovým zbožím.

5.4.1.2. Katolická církev versus nekatoličtí poddaní

Pojmem nekatolík můžeme označit jakéhokoliv člověka, který je jiného vyznání než římskokatolického. Nekatolíci se v tolerančním prostředí mohli vymezovat dvěma způsoby. Jedním z nich bylo přihlášení se k některé z nově povolených církví a tím přijmout jistou institucionální podobu svého náboženského života, nebo zůstat mimo jakoukoliv církevní

⁴⁶⁰ Celkem se po vydání *Tolerančního patentu* v roce 1781 na panství Rychmburk přihlásilo k reformovanému vyznání 530 rodin, z toho 320 evangelických rodin ke sboru v Krouně, 111 v Rané a 99 rodin ve Svratouchu (dle ANDRLE, K. – CHALUPNÝ, J. – ŠÁDEK, F. *Z roboty ducha k svobodě*. s. 29-30), podle ADÁMEK, Karel Václav. *Sborník okresu hlineckého*. s. 172-173. se v roce 1783 přihlásilo ke sboru ve Svratouchu 102 rodin (533 osob) a v Rané 454 rodin (3072 osob).

⁴⁶¹ ADÁMEK, Karel Václav. *Listiny*. Díl I. s. 183-186 (č. 183).

instituci a nadále vyznávat do jisté míry těžko zařaditelnou „víru svých otců“. Takoví lidé se ve starší literatuře označovali jako „náboženští blouznivci“, dnes se spíš přikloňme k označení Zdeňka R. Nešpora, *toleranční sektáři*.⁴⁶² Situace sektářů zůstávala v době toleranční stejně tíživá, jako před vydáním *Tolerančního patentu*. Navíc nyní nebyli perzekuováni „pouze“ ze strany státu a katolické církve, ale nově ustavené evangelické sbory je zavrhovaly stejným způsobem, jelikož si byly plně vědomy jejich škodlivostí ve svých řadách. Možná z nich okolí mělo do určité míry strach, vždyť nejednou došlo z jejich strany až k rozkladu nově ustaveného evangelického sboru, tak jako v případě Rané.⁴⁶³

Řada sektářů po vydání patentu formálně zůstala v katolické církvi, „*soudíce při svých odmítavých názorech o lidských zákonech, že je jedno, kam je tento zákon na papíře přidělit*“. Sami se považovali za „třetí stranu“, postavenou mimo všechny církve svým duchovním společenstvím.⁴⁶⁴

Přes jisté nebezpečí, které „blouznivci“ představovali pro katolickou církev (bezesporu však i pro církev protestantské), se k nim alespoň z počátku přístup do značné míry změnil jmenováním Jana Leopolda Haje v roce 1782 královským duchovním komisařem v pražské arcidiecézi, jehož působnost zasahovala především do Čáslavského a Chrudimského kraje. Tyto oblasti byly ke královéhradecké diecézi připojeny až v roce 1784.⁴⁶⁵ Jak poznamenal už Karel Adámek ve své práci k dějinám Chrudimska, „*Jan Leopold Haye, kterýž památnými pastýřskými listy [nejvýznamnější Cirkulář o uvedení křesťanské tolerance vydaný 20. listopadu 1781]*⁴⁶⁶ *veškerému kněžstvu důsledné šetření rovnoprávnosti náboženské v duchu bratrské lásky a svornosti, zejména v krajinách nekatolíky obývaných přísně poroučel*“.⁴⁶⁷ Hayův postoj k tajným nekatolíkům v rané toleranční době byl velice racionální. Ve svých zprávách a dobrozdáních radil dvoru prosazování „*mírné rekatolizační politiky, spočívající v odstranění vůdců hnutí a v pilnějším působení katolické jednoty na jeho zbytek. Navrhoval racionálnější rozložení farní sítě, zakládání nových far a škol, náhradu neschopných farářů a v neposlední řadě také rozdávání a prodávání vhodných (tedy*

⁴⁶² NEŠPOR, Zdeněk R. *Víra bez církve?* s. 55-56.

NEŠPOR, Zdeněk R. *Náboženství na prahu nové doby. Česká lidová zbožnost 18. a 19. století*. Ústí nad Labem, 2006. ISBN 80-86971-06-6.

⁴⁶³ ANDRLE, K. – CHALUPNÝ, J. – ŠÁDEK, F. *Z roboty ducha k svobodě*. s. 163.

K problematice lokálního tolerančního sektářství také viz NEŠPOR, Zdeněk R. Sektářské hnízdo Stradouň: lokální sonda do dějin náboženského sektářství na Vysokomýtsku v 18. – 20. století. In *Východočeský sborník historický* 13, 2006, s. 63-110. ISBN 80-86046-89-3. ISSN 1213-1733.

⁴⁶⁴ ANDRLE, K. – CHALUPNÝ, J. – ŠÁDEK, F. *Z roboty ducha k svobodě*. s. 162.

⁴⁶⁵ NEŠPOR, Zdeněk R. *Víra bez církve?* s. 44.

⁴⁶⁶ Tamtéž. s. 42.

⁴⁶⁷ ADÁMEK, Karel. *Chrudimsko*. s. 88.

katolických) náboženský knih.“⁴⁶⁸ Velice přátelský a mírumilovný přístup prosazoval Hay i k institucionalizovaným evangelíkům po vydání *Tolerančního patentu*.⁴⁶⁹

Antonín Blažek dokonce uvádí ve své sbírce pověstí jeden příběh o biskupu Hayovi a dvou starcích, kteří se hlásili „*ku staré víře husitské*“, žádající o audienci u biskupa, kterého prosili o navrácení již dříve zabavených biblí. Hay jim nabídl bible ze své vlastní knihovny, navíc starcům udělil požehnání. Ti mu na oplátku požehnali také a sám biskup prý tvrdil, „*že mu při požehnání obou starců bylo jaksi v srdci slavněji, než při jeho posvěcení na kněze*“.⁴⁷⁰

Postoj Jana Leopolda Haje k tolerančním sektářům se však zřejmě změnil poměrně záhy. Již v květnu roku 1782 absolvoval biskup v rámci vizitace Chrudimského kraje cestu po panství Rychmburk. 17. května vykonal generální vizitaci ve Skutči, kde se osobně setkal s „blouznivci“ a po těchto zkušenostech již na podzim téhož roku vyjádřil názor, že sektářů se nelze zbavit po dobrém, a že je nutné tvrdě proti nim zakročit. V první řadě Hay navrhl odstranění sektářských vůdců, zákaz schůzek a výchovu dětí sektářů v rozumném náboženství (tedy katolickém). Hayův program byl přijat a již v dubnu 1783 bylo do Uher a Sedmihradska vystěhováno 120 „deistů“, především z Pardubicka.⁴⁷¹

I přes osvícenský přístup královéhradeckého biskupa si nelze vztah katolické církve k nově tolerovaným konfesím představovat nijak idylicky. Stále se jednalo o vztah nadřazenosti, ve kterém katolická církev nadále do značné míry život evangelíků určovala, ať už se jednalo o vedení matrik, smíšené sňatky, přihlášky k evangelickým církvím, pravidelný plat katolickému faráři a nespočet dalších věcí. Až za dlouhých sedmdesát let po vyhlášení tolerance se evangelíci dočkali formálního zrovnoprávnění s katolickou církví vydáním Protestantského patentu.

5.4.1.3. *Katoličtí poddaní versus nekatoličtí poddaní*

Vyhlášení *Tolerančního patentu* s sebou přineslo zvýšené napětí mezi obyvateli jedné vesnice či vesnic sousedních, kteří doposud vedle sebe poměrně pokojně žili. Přestože prameny, ze kterých dnes primárně vycházíme, pocházejí z činnosti „katolické strany“ a míra jejich objektivity tedy nemusí být příliš vysoká, přece jen se z nich něco o vztahu katolíků

⁴⁶⁸ NEŠPOR, Zdeněk R. *Víra bez církve?* s. 41.

⁴⁶⁹ Tamtéž. s. 42.

⁴⁷⁰ BLAŽEK, Antonín. *Pověsti a obrázky z chrudimského kraje. Díl 9.* Chrudim, 1932. s. 231-232.

⁴⁷¹ ANDRLE, K. – CHALUPNÝ, J. – ŠÁDEK, F. *Z roboty ducha k svobodě.* s. 91.

s nekatolíky dozvídáme. „Objektivitu“ bychom v této době navíc hledali zřejmě marně, doba náboženské nezaujatosti byla i přes bující osvícenství ještě přespříliš vzdálená.

Jak se tedy projevovaly problémy spojené s oficiálním vícevěřím v běžném životě obyčejných lidí? Nejčastějším konfliktem, který se objevil takřka ihned po vyhlášení tolerance, bylo nucení katolíků ze strany jejich nekatolických sousedů k přestupu na víru evangelickou.⁴⁷² S tím byly v některých případech spojeny i rozpady rodin z náboženských důvodů, kdy zejména muž nekatolík nutil katolickou ženu k přestupu na svou víru i pod hrozbou manželčina vyhnání.⁴⁷³ Dalším typem deliktu, který se objevoval poměrně často, bylo napadání symbolů katolické víry, reprezentovaných zejména objekty spojenými s kultem svatých, přednostně pak s kultem svatého Jana Nepomuckého. Nejčastěji se jednalo o ničení, poškozování či zesměšňování soch tohoto světce.⁴⁷⁴

Zvláště častými druhy náboženských nepokojů v rané době toleranční byly potyčky na nekatolických pohřbech (někdy i křtech), často přerůstající ve vesnické bitky. Málomocný katolík se totiž dokázal smířit s pohřbem evangelíka na katolickém hřbitově.⁴⁷⁵

Pochopitelně bychom našli další případy, kdy se katolické a nekatolické obyvatelstvo dostávalo do vzájemných půtek, jako například narušování obecních schůzí zpěvem evangelických písní apod. Jakoby se zdálo, že většinu nepokojů vyvolávali nekatolíci. Zcela jistě tomu tak bylo, alespoň v počátcích tolerance, ale rozhodně docházelo k provokativním činům i ze strany katolíků.

Pokud nahlédneme do pramenů a literatury, zjistíme, že všechny výše zmíněné druhy náboženských nepokojů se v minulosti odehrály i na námi sledovaném panství Rychmburk. Pokusme se tedy částečně nahlédnout do prvních dnů a měsíců v životě vesnického člověka po vyhlášení tolerančního patentu na rychmburském panství, s přihlédnutím ke zmíněným mezikonfesijním problémům. Vycházet zde budeme především z již několikrát citované edice písemností K. V. Adámka.⁴⁷⁶ Především pak dopis rychmburského direktora Jiřího Tadeáše Krále chrudimskému krajskému úřadu z 3. prosince 1781 je cenným dokladem, osvětlujícím události na panství v prvních dnech tolerance.⁴⁷⁷ Král začínal ve svém dopise zprávou, že „29. listopadu, po vyhlášení Tolerančního patentu zdejšími poddanými, drželi krounští nekatolíci ve velkém počtu shromáždění u tamního sedláka Václava Bureše, kde své písň

⁴⁷² NEŠPOR, Zdeněk R. *Víra bez církve?* s. 45.

⁴⁷³ Tamtéž.

⁴⁷⁴ Tamtéž. s. 46.

⁴⁷⁵ Tamtéž. s. 47-48.

⁴⁷⁶ ADÁMEK, Karel Václav. *Listiny. Díl 1.*

ADÁMEK, Karel Václav. *Listiny. Díl 2.*

⁴⁷⁷ ADÁMEK, Karel Václav. *Listiny. Díl 1.* s. 183-186 (č. 183).

zpívali a přitom se radili.“ Král dále pokračuje popisem situace v následujících dnech. „V sobotu, hned jak nadešlo poledne, u něj [Václava Bureše] se všichni sešli a svou modlitbu, pak zpěv konat chtěli, což s obřadností prováděli, že všichni tak jako v neděli na sebe bílou košili vzali a nejlepší šaty oblékli. Potom nadcházející neděli se jako předtím u Václava Bureše hned všichni v jeho světnici sešli, když se v katolickém kostele drželo kázání a svatá mše, tak brzy ale šli katolíci po své bohoslužbě domů, že oni [evangelíci] právě ze své světnice s navzájem srdečným smíchem vycházeli. Dál ale odpoledne tu všeobecnou schůzi a česky tzv. Hromadu uspořádali, kvůli vládním nařízením a vrchnostenským instrukcím [zřejmě skrze přečtení české verze Tolerančního patentu], při této schůzce navzdory málo početným katolíkům, svou luteránskou píseň beze všeho ostychu zazpívali. A právě toto odpoledne přijel do Oldřiše [vesnice na rychmburském panství] krounský pan farář k výkonu vyučování dětí, a při svém příjezdu tento duchovní otec přítomné osazenstvo včetně mládeže v rychtářské světnici pozdravil s katolickou zvyklostí: „pochválen buď Ježíš Kristus“, tento pozdrav třikrát oněmělým lidem zopakoval, a po třetím zopakování mu nikdo jiný než rychtář, obvyklými slovy „Na věky amen“, neodvětil. Dále nynější [...] nekatolíci se již tak dalece opovažují, že opravdové katolické křesťany nutí pod pohrůzkou, aby se nechali zapsat do jejich řad, a k tomu ještě uvádějí, že tak jak se katolická víra mečem vymáhá, tak také v meči najde svůj konec. Někteří manželé také vyhrožují vlastním ženám, že pokud se k nekatolické víře nebudou chtít přimknout, on [manžel] je nechá vyhnat. Současně se počítá na panství Rychmburk k nekatolickým poddaným okolo 1 500 lidí, kteří posílají dva své souvěrce do Vídně, a jim k jejich cestovním nákladům dělají sbírku 3 krejcarey od každé rodiny.“

Dopis rychmburského direktora obsahuje i další informace týkající se období „velmi čerstvé“ náboženské tolerance, ale ty už v takové míře bezprostředně nevypovídají o soužití příslušníků rozdílných konfesí. V poslední části dopisu ještě Král zdůrazňuje, že „zdejší nespoutaní poddaní a v tomto případě odpadlí katolíci nejen v úmyslu všeobecného klidu a zemského pořádku, ale právě proti nejvyšším vydaným častým generáliím vzdorují, nýbrž také vysoce důstojné duchovenstvo a hospodářský úřad sami natolik pobuřují, že se člověk lehce odvrátí k možnému násilí.“ Direktor Král se tedy obával výraznějších problémů ze strany nekatolíků, proto dále v dopise žádal krajský úřad o zaslání třiceti vojáků na panství, zejména k ochraně katolických far, jelikož se prý proslýchalo, že nekatolíci hodlali pro sebe uzurpovat kostely v Krouně, Otradově, Raně a Perálci, katolíkům pak měl zůstat pouze kostel v Pusté Kamenici. Direktor tak hodlal rozmístit šest mužů včetně důstojníka na vikariátní úřad ve Skutči, deset mužů ke krounské faře, sedm k hlinecké faře, čtyři na Rychmburk a tři muže

do Svratky. Těžko můžeme dnes soudit, do jaké míry byl tento strach z nepokojů oprávněný a do jaké míry přehnaný. Jisté však je, že situace po vydání patentu nebyla na Rychmbursku rozhodně jednoduchá.

Zmíním se zde ještě o jedné nekatolické akci, která znamenala významný zásah do vzájemných vztahů s katolíky. Jednalo se o pohřeb nekatolického dítěte, které holetínští evangelíci pohřbili na katolický hřbitov v Hlinsku.⁴⁷⁸ Celý pohřeb se však nakonec zvrhnul v prudkou bitku, o čemž se zachovalo svědectví v podobě zprávy v zápisní knize města Hlinska.⁴⁷⁹ 28. prosince 1781 (na Mládátka) se „*helvétí*“ ze vsi Holetína vydali k pohřbu nekatolického dítěte na hřbitov do Hlinska. Celý průvod byl poměrně hlučný a mnoho hlineckých usedlíků se snažilo přijít na to, co se v jejich obci vlastně děje. Doslechl se to tehdejší hlinecký farář Johan Donhammer, který hned pospíchal mrtvé tělo pohřbít. Než však doběhl na hřbitov, nekatolíci mezitím mrtvé dítě sami pohřbili. Farář je za to značně pokáral a pohrozil jim, že tuto věc nenechá jen tak, pak se odebral na svou faru. Následovalo ho však asi šest až sedm účastníků pohřbu, kteří mu chtěli sami od sebe zaplatit čtyři zlaté, což farář odmítl, s platbou je odkázal na kancelář a odešel. Mezitím však započala hádka nekatolíků s kaplany o věcech víry, doprovázená nemalým křikem. Katolíci stojící venku před farou se zalekli, že nekatolíci pátery vraždí, vtrhli do fary a navzájem se začali bít. Katolíků však byla značná převaha a tak počali evangelíky „vybíjet“ z městečka ven. Někteří se schovali u hlineckého souseda Tomáše Pantůčka, odpadlíka od katolictví, byli však vypátráni a společně s Pantůčkem uvězněni. Obě strany si poté stěžovaly na vrchnostenské kanceláři, ale tehdejší direktor J. T. Král předal případ chrudimskému magistrátu. Celý proces trval velice dlouho, nakonec byl uzavřen odsouzením čtyř lidí k osmidennímu vězení na Rychmurku. Na několik dní a nocí po zmíněném incidentu se Hlinsko opevnilo zesílenou stráží ze strachu před pomstou nekatolíků.

Podobných přečinů proti náboženskému pořádku bychom na panství Rychmburk v době rané tolerance našli jistě mnohem více, avšak pro nastínění vypjaté mezikonfesijní situace uvedené případy dostačují.

Ačkoliv bezprostředně po vydání *Tolerančního patentu* nevypadalo soužití katolíků s evangelíky právě idylicky, postupem času se dařilo složitou situaci uklidňovat, a tak i problém tolerančních sektářů, který vznikl jako „vedlejší produkt“ *Tolerančního patentu*, pomalu přestával být aktuální a ztrácel na nutnosti svého řešení. Ačkoliv na Rychmbursku

⁴⁷⁸ ADÁMEK, Karel Václav. *Sborník okresu hlineckého. Díl 1.* s. 170-171.

ADÁMEK, Karel. *Chrudimsko.* s. 88-89.

ADÁMEK, Karel Václav. *Příspěvky k dějinám selského lidu z okolí Hlinska v XVIII. věku.* Praha, 1897. s. 38.

⁴⁷⁹ ADÁMEK, Karel Václav. *Listiny. Díl 1.* s. 189-191 (č. 191 a 192).

vydrželi „blouznivci“ až do 70. let 19. století,⁴⁸⁰ jednalo se o fenomén, který se vytratil ze společnosti takřka sám. Navíc zřejmě ani ze strany vrchnostenských úředníků nebyla dostatečná vůle k vykonávání nařízení krajského úřadu v Chrudimi ve věci vyhledávání a trestání sektářů (nařízení byla vydávána zejména v 90. letech 18. století), a pokud nedocházelo k výtržnostem a trestním deliktům ze strany sektářských skupin, nebyly důvody k jejich pronásledování. V roce 1861 byl vydán tzv. Protestantský patent, který měl zrovnoprávnit všechny doposud povolené konfese. Víra v Boha se dostala do jiné roviny, než se nacházela v době vydání *Tolerančního patentu*. Stala se více individuální a niterní záležitostí každého člověka.

V následující tabulce č. 23 ještě uvádím stav tolerovaného nekatolického obyvatelstva na Rychmbursku k roku 1784 (podle *Soupisu tolerovaných nekatolíků na panství rychmburském* z 3. září 1784). Bohužel zde nenajdeme srovnání s celkovým počtem obyvatel či s počtem katolických osob. Na základě zповědních výkazů pražské arcidiecéze z roku 1781 můžeme počet obyvatel na panství Rychmburk odhadovat na 17 až 18 tisíc.

Nakonec zde ještě připomínám údaj o počtu katolíků a nekatolíků z topografie J. G. Sommera,⁴⁸¹ která byla vydána v roce 1837 a ve které autor čerpal statistické údaje ze soupisu obyvatelstva z roku 1834. Podle tohoto zdroje bylo k roku 1834 na panství Rychmburk evidováno celkem 29 087 obyvatel, z nichž bylo 7 175 nekatolických a dále pak 105 osob židovského původu. Z uvedeného vyplývá, že v první polovině 19. století tvořili na rychmburském dominiu příslušníci nekatolických konfesí jednu čtvrtinu všech obyvatel. Toto číslo je pochopitelně mnohem nižší než stav ve století 17. (podle analýzy *Soupisu poddaných podle víry 1651*), přesto však v těchto oblastech přežila velmi silná komunita nekatolíků, což potvrzuje fakt, že se zejména ve východních Čechách rekatolizace nikdy zcela nezdařila. Navíc je patrné, že pokud zde uvedené údaje o počtech příslušníků tolerovaných protestantských konfesí z let 1784 a 1834 vycházejí ze vzorku obyvatel žijících na stejném teritoriu, pak bychom mohli mluvit o velice podstatném nárůstu počtu nekatolíků (resp. příslušníků tolerovaných konfesí, zejména helvetské) koncem 18. a během první třetiny 19. století. Příčiny tohoto vývoje by si ovšem zasloužily hlubší studium, zaměřené především na demografický vývoj daného území z pohledu náboženského.

⁴⁸⁰ Na rychmburském panství se „blouznění“ nejvíce projevovalo na Hlinecku, jmenovitě v obcích Holetín, Vítanov, Raná, Hlinsko, Vojtěchov, Rychnov, Žďárec, Oldřiš, Pokřikov, Oflenda, Prosetín a Mokřýšov (viz ADÁMEK, Karel Václav. *Listiny. Díl 2. s. 36-55.*).

⁴⁸¹ SOMMER, Johann Gottfried. *Das Königreich Böhmen: statistisch-topographisch dargestellt. Fünfter Band, Chrudimer Kreis*. Prag, 1837.

Tabulka 23 - *Tolerovaní nekatolíci na panství Rychmburk v roce 1784*

Farnost	Rodin	Rodiče		Děti				Příbuzní		Čeďed'	
				Zletilí		Nezletilí					
		Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy	Muži	Ženy
Hlinsko (13 obcí)	179	166	169	69	59	151	162	25	46	3	7
Polička (2 obce)	96	86	91	59	45	88	101	9	22	4	8
Rychmburk (10 obcí)	67	64	66	33	37	65	52	3	11	2	3
Svratka (7 obcí)	91	87	90	33	31	98	68	10	25	3	6
Celkem ve farnostech	433	403	416	194	172	402	383	47	104	12	24
Celkem nekatolíků	2157										

Zdroj: ADÁMEK, Karel Václav. *Listiny k dějinám lidového hnutí náboženského na českém východě v XVIII. a XIX. věku. Díl 2, z let 1782-1870.* Praha, 1922. s. 72. (Tabulka vychází ze *Soupisu tolerovaných nekatolíků na panství rychmburském* pořázeného k 3. 6. 1784.)

Na předchozích stránkách jsem se pokusil částečně přiblížit vzájemné vztahy nábožensky různě smýšlejících lidí různého sociálního postavení na konkrétním území jednoho východočeského panství s výrazným zastoupením nekatolického živlu. Při sledování tajného nekatolictví doby toleranční je však nezbytně nutné brát v potaz vývoj dané oblasti od doby předbělohorské a zaměřit pozornost na veškeré faktory, které mohly v procesu rekatolizace hrát roli na přežívání nekatolictví. Mezi hlavní z nich můžeme pro 18. století jmenovat přesun části nekatolíků do protestantské emigrace, především na území pruských držav, odkud zpětně přicházela podpora českému tajnému nekatolictví. Stranou jsem zde nenechal ani přiblížení situace krátce před samotným vydáním *Tolerančního patentu*. Na Rychmbursku, ale i v dalších částech země, existovalo v této době již značné náboženské napětí, které se vyhlášením tolerance uvolnilo a na povrch vyvěřelo mnoho výše uvedených problémů, které lze jednoznačně identifikovat s obecně popisovanými jevy v různých lokalitách. Přitom jsem se při studiu omezil pouze na vesnické prostředí, ve kterém je sledování nekatolického hnutí nejvýraznější.

5.5. Causa haeretica Joannis Koudelka ex pago Pusta Kamenice

Studium náboženských dějin 18. století patří v posledních letech k oblastem zvýšeného zájmu mnoha badatelů a stále si získává své nové příznivce hlavně v řadách mladší generace historiků. Do popředí se pak dostává zejména výzkum tajného nekatolictví doby předtoleranční, což je spojeno i s postupným rozšiřováním spektra témat, zkoumaných v rámci této oblasti. Významné jsou například počiny Zdeňka R. Nešpora⁴⁸² v poměrně komplexním studiu tajného nekatolictví doby předtoleranční i toleranční, Edity Štěříkové⁴⁸³ v oblasti pobělohorské emigrace do Slezska, Lužice, Saska či do okolí Berlína, nebo Marie-Elizabeth Ducreux⁴⁸⁴ ve výzkumu nekatolické literatury a jejího vlivu na přežívání tajného nekatolictví v Čechách a na Moravě.

Právě posledně jmenovaná oblast – nekatolická literatura – přitahuje čím dál větší pozornost badatelů. Výsledky studia domácí a exulantské nekatolické knižní produkce jsou prezentovány takřka výlučně v rámci lokálních studií věnovaných tajnému nekatolictví, které se zaměřují především na teritorium východních, severovýchodních a také středních Čech, kde byla koncentrace tajných nekatolíků největší. V této souvislosti je nutné uvést sborník redigovaný Zdeňkem R. Nešporem, který je výsledkem grantu, zaměřeného na výzkum tajného nekatolictví v 18. století z perspektivy historického a historicko-antropologického studia.⁴⁸⁵ Autoři se většinou snaží ve svých pracích analyzovat skladbu nekatolické literatury zabavenou katolickými duchovními v oblastech s výskytem „kacířů“, tyto knihy následně identifikovat a tím určit tendence, které převažovaly v konkrétním období na konkrétním území. Zajímavé je například sledovat, jak se postupem času zmenšoval poměr starší předbělohorské literatury vůči novým emigrantským tiskům z 18. století.

⁴⁸² Např. NEŠPOR, Zdeněk R. *Náboženství na prahu nové doby. Česká lidová zbožnost 18. a 19. století*. Ústí nad Labem, 2006. ISBN 80-86971-06-6.

NEŠPOR, Zdeněk R. *Víra bez církve? Východočeské toleranční sektářství v 18. a 19. století*. Ústí nad Labem, 2004. ISBN 80-86067-92-0.

⁴⁸³ Výběrem ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Pozváni do Slezska. Vznik prvních českých emigrantských kolonií v 18. století v pruském Slezsku*. Praha, 2001. ISBN 80-7017-533-2.

ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Běh života českých emigrantů v Berlíně v 18. století*. Praha, 1999. ISBN 80-7017-253-3.

ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Exulantská útočiště v Lužici a Sasku*. Praha, 2004. ISBN 80-7017-008-5.

⁴⁸⁴ V češtině vyšlé studie:

DUCREUX, Marie-Elizabeth. Čtení a vztah ke knihám u podezřelých z kacířství v Čechách 18. století. In *Acta Universitatis Carolinae. Historia Universitatis Carolinae Pragensis* 32, 1992 [vyd. 1994], č. 1-2, s. 51-79.

DUCREUX, Marie-Elizabeth. Kniha a kacířství, způsob četby a knižní politika v Čechách 18. století. In *Literární archiv. Sborník Památníku národního písemnictví* 27, 1994, s. 61-87.

⁴⁸⁵ NEŠPOR, Zdeněk R. (ed.). *Čeští nekatolíci v 18. století. Mezi pronásledováním a náboženskou tolerancí*. Ústí nad Labem, 2007. ISBN 978-80-86971-27-8. Zde především studie Petra Šorma, Evy Novotné, Anny Tůmové a Milana Novotného.

Následující kapitola vznikla na základě dokumentů z roku 1750, které se týkají vyšetřování kacírství jistého Jana Koudelky, sedláka z Pusté Kamenice na tehdejší panství Rychmburk, ležícím v jižní části Chrudimského kraje. Dotyčný byl obviněn z přechovávání a prodeje nekatolické literatury a ze styků s podezřelými osobami. Originály těchto dokumentů jsou dnes uloženy v archivním fondu Vikariátní úřad Skuteč, který se nachází ve Státním okresním archivu v Chrudimi.⁴⁸⁶ Konkrétně se jedná o čtyři výslechové protokoly osob podezřelých z nekatolického jednání (včetně zmíněného Jana Koudelky), jednu sentenci (usnesení) pražského světícího biskupa k případu J. Koudelky, Koudelkův revers (odvolání „kacířských bludů“), dopis pražské arcibiskupské kanceláře s instrukcemi k výslechu spoluviníků J. Koudelky, dále rozhodnutí arcibiskupské konzistoře ve věci Jana Koudelky a nakonec výslech Václava Koudelky (syn Jana Koudelky) s krátkým shrnutím.

Soubor těchto materiálů je do jisté míry unikátní. V první řadě je nutné ocenit množství písemností, které se zachovaly k jednomu konkrétnímu případu; ten je tudíž velice dobře zdokumentován. Ačkoliv nejsou výslechové protokoly nekatolíků pokládány za určující a objektivní doklady pro studium tajného nekatolictví, jelikož byly vedeny jednou stranou k získání určených skutečností, působí zmíněné výslechy velice otevřeně a je možné na jejich základě získat množství informací, které jsou důležité například k sestavení obrazu distribuční sítě nekatolické literatury, jak ze zahraničí do Čech, tak v rámci jednoho lokálního území (pomezí Železných hor, Žďárských vrchů a Českomoravské vrchoviny).⁴⁸⁷ Na základě protokolů je možné také identifikovat část knih, o kterých se vyslýchaný zmiňuje, a tím se pokusit o rekonstrukci skladby tzv. lidových knihovniček a zároveň nahlédnout do myšlenkového světa „*knihomolů z lidu*“, jak nazvala tajné nekatolické čtenáře Marie-Elizabeth Ducreux.⁴⁸⁸

Obecně lze říci, že náboženská situace se v průběhu 18. století na Rychmbursku stávala čím dál složitější, zejména v jeho druhé polovině. Tomu odpovídá množství „*examin*“, které se zachovaly v archivních fondech a také těch, které širšímu okruhu zájemců zpřístupnila edice K. V. Adámka.⁴⁸⁹ V letech 1712-1779 navštívilo Rychmbursko celkem 34

⁴⁸⁶ SOKA Chrudim, Fond Vikariátní úřad Skuteč, inv. č. 1798, č. kart. 20, Písemnosti týkající se případu Jana Koudelky z roku 1750.

⁴⁸⁷ O informačním potenciálu výslechových protokolů také viz DUCREUX, Marie-Elizabeth. *Knihy a kacírství*, s. 63. Záznamy o výsleších nekatolíků byly v minulosti základem pro významné práce z oboru mikrohistorie či dějin mentalit. Za všechny je nutné jmenovat alespoň GINZBURG, Carlo. *Sýr a červi. Svět jednoho mlynáře kolem roku 1600*. Praha, 2000. ISBN 80-7203-278-X.; LE ROY LADURIE, Emmanuel. *Montaillou, okcitánská vesnice v letech 1294-1324*. Praha, 2005. ISBN 80-7203-633-5.

⁴⁸⁸ DUCREUX, Marie-Elizabeth. *Knihy a kacírství*. s. 67.

⁴⁸⁹ ADÁMEK, Karel Václav. *Listiny k dějinám lidového hnutí náboženského na českém východě v XVIII. a XIX. věku. Díl I, z let 1750-1782*. Praha, 1911.

katolických misíí, které však ve skutečnosti nepřinesly kýžené výsledky.⁴⁹⁰ K přiživování nekatolických myšlenek přispěla i řada emisarů a predikantů, přicházejících na panství především ze Slezska a z okolí Berlína. Lidé jako Josef Čejka, Jan Pražan či Matěj Čoudil přicházeli pravidelně z protestantské ciziny a přinášeli svým souvěrcům zejména luteránskou literaturu. S těmito jmény se setkáme blíže na následujících řádcích.

Vraťme se nyní do roku 1750 a pokusme se přiblížit životní osudy Jana Koudelky z Pusté Kamenice, „zatvrzelého“ nekatolíka a šířitele zakázané literatury. Jan Koudelka se narodil kolem roku 1682 (v době výslechu mu bylo 68 let),⁴⁹¹ byl ženatý, měl čtyři děti a živil se jako sedlák.⁴⁹² Při výslechu, kterému byl podroben 8. června 1750, uvedl, že u sebe v minulosti přechovával osoby hledané kvůli prodeji nekatolické literatury, a sice kolportéry Matěje Čoudila a Jana Pražana, a že sám tyto knihy schovával a prodával po okolních vesnicích. Výslechové protokoly nám v tomto případě umožňují se konkrétně zaměřit na druh literatury, okruh čtenářů a vzdálenost, na kterou byl Jan Koudelka schopen protestantské tisky distribuovat.

Podle svědectví samotného Koudelky i svědectví osob, kterým dotyčný nekatolickou literaturu v minulosti prodal, vyplývá, že zhruba v letech 1745-1747 Koudelka disponoval minimálně sedmi kusy knih, z nichž jistě pět prodal a dva byl nucen odevzdat farářů. Z jeho výpovědi se však dozvídáme, že prodal ještě další dvě knihy, aniž by bylo možné tyto „obchody“ přesněji datovat. Koudelkův syn Václav, jenž byl vyslýchán 15. prosince 1750 přiznal, že jeho otec si u něj schoval jednu nekatolickou knihu a další viděl u něj doma, dokud s ním bydlel v jedné domácnosti.

⁴⁹⁰ ANDRLE, K. – CHALUPNÝ, J. – ŠÁDEK, F. *Z roboty ducha k svobodě. Tři obrazy z dějin prvního českého tolerančního sboru evangelického Krouny a evangelického živlu na bývalém panství rychmburském*. Krouna, 1931. s. 19.

⁴⁹¹ Určení věku Jana Koudelky je problematické, jelikož dle poddanských soupisů pro panství Rychmburk by jeho věk v roce 1750 odpovídal hodnotám v rozmezí 58-61 let (viz SOA Zámorsk, Velkostatek Rychmburk, Sirotčí kniha 1698, 1755, č. knihy 310, 328, nefol.); dle údajů matriky zemřelých však Jan Koudelka zemřel v prosinci roku 1761 ve věku 80 let, což by odpovídalo věku 69 let v roce 1750 (SOA Zámorsk, Sběrka matrik Východočeského kraje – FÚ Krouna, inv. č. 4436, sign. 244, pův. pag. 290, Matrika NOZ 1737-1778). Lze ovšem předpokládat, že se věk Jana Koudelky v době výslechu v roce 1750 blížil spíše údajům z poddanských soupisů.

⁴⁹² Hospodaření na selské usedlosti po svém otci se Jan Koudelka ujal 3. května 1721. V té době byla hodnota hospodářství ve výši 120 kop grošů míšenských (viz SOA Zámorsk, Sběrka pozemkových knih Východočeského kraje [SPKVK] - pozemkové knihy Okresního soudu Skuteč, Gruntovní kniha rychty Pustokamenické VIII., 1695-1733, inv. č. 66, sign. 19A, pag. 38). Přesnější údaje o velikosti gruntu nám odkrývá zápis v pozemkové knize z 1. prosince 1731, který ukazuje značné zvětšení usedlosti po přeměření pozemků v rámci vypracování Tereziánského katastru. Koudelkovo hospodářství tak tvořilo 36 strychů a 1 věrtel orné půdy, dále 25 strychů luk a 29 strychů porostlin (event. ladem ležící půdy). Hodnota usedlosti se tedy zvýšila na 200 kop grošů. Ke gruntu dále patřily 2 kusy potahu, 1 vůz, 1 pluh a 2 krávy (viz SOA Zámorsk, SPKVK - pozemkové knihy Okresního soudu Skuteč, Gruntovní kniha V., 1731-1844, inv. č. 79, sign. 2235, pag. 22).

Kdo a odkud byli lidé, kteří si od Koudelky knihy kupovali? Jaké knihy konkrétně dotyčný prodával? I to je možné na základě pramenů celkem dobře zjistit. Jelikož se nám dochovaly i výslechové protokoly osob, které se nechaly ke koupi „škodlivých“ knih zlákat, můžeme tudíž v nejednom případě lépe poskládat složitou mozaiku obchodů s tímto zakázaným zbožím. Zmíněné knihy, které Jan Koudelka držel v polovině 40. let 18. století, byly distribuovány v okruhu 15 až 20 kilometrů od Pusté Kamenice, a to na samý okraj či těsně za hranice tehdejšího panství Rychmburk. Pouze v jednom případě prodal Koudelka nekatolickou knihu přímo v Pusté Kamenici.

Po skončení druhé slezské války, zřejmě během roku 1746 přišel Koudelka do vsi Březiny, ležící 15 kilometrů jižně od Pusté Kamenice, aby se zde zbavil jedné z knih, kvůli kterým byl zřejmě již v té době vyšetřován. Za sumu 2 rýnských zlatých se mu podařilo zde knihu „zastavit“ jistému Filipu Teplému, který ji ve svém výslechu označil jako „*Manuálek neb jádro Bible svaté*“, zcela nepochybně dílo Jana Ámose Komenského (*Manualnjk. Aneb Gádro cele Biblj Swate*) vydané roku 1658 v Amsterodamu.⁴⁹³ Jak Filip Teplý ve svém výslechu dále uvedl, měl Koudelka již v minulosti velké problémy s úřady a církví, které mu několikrát knihy sebraly. Prodejem zakázané literatury měl také způsobit potíže jisté „*borovnické rychtárce*“,⁴⁹⁴ které v předešlých letech prodal za 30 krejcarů „*ručničku maličkou*“, s největší pravděpodobností *Ruční knížku* Kašpara Motěšického, kterou několikrát vydal v Žitavě nakladatel Václav Kleych. Tato kniha se stala během 18. století mezi českými nekatolíky jednou z nejrozšířenějších.⁴⁹⁵ Informaci o tomto prodeji potvrdil i sám Jan Koudelka ve svém výslechu s tím, že dotyčná rychtářka byla skrze zmíněnou knihu popotahována a musela ji nakonec odvést do Jimramova⁴⁹⁶ (zřejmě tamní duchovní správě).

Další prodej, který Koudelka ve výslechu přiznal, taktéž není možné přesně časově zařadit. Víme pouze, že v minulosti prodal tehdejšímu servusovi (obecnímu sluhovi) v Pusté Kamenici knížku „*starý špalíček*“. Jako *špalíčky* se nejčastěji označovaly evangelické modlitby a duchovní písně v drobném knižním provedení, které byly svou velikostí vhodné k pašování z protestantské ciziny do Čech; velice rozšířené byly z produkce již zmíněného žitavského knihtiskaře Václava Kleycha, českého emigranta, jenž odešel roku 1705 z litomyšlského panství do Žitavy, kde založil tiskárnu produkující nekatolickou literaturu.

⁴⁹³ NEŠPOR, Zdeněk R. Bible českých exulantů a tajných nekatolíků v 18. století. In *Religio. Revue pro religionistiku* 13, 2005, č. 2, s. 231-258. ISSN 1210-3640. Zde s. 238-240.; Knihopis K04238.

⁴⁹⁴ Borovnice - obec ležící na pomezí Čech a Moravy, dříve náležela k panství jimramovskému. Ves je vzdálena zhruba 17 km jihovýchodně od Pusté Kamenice.

⁴⁹⁵ DUCREUX, Marie-Elizabeth. *Kniha a kacířství*. s. 73.

⁴⁹⁶ Jimramov - obec nacházející se na východním okraji Žďárských vrchů v nadmořské výšce 495 m. V dnešní době je Jimramov městysem, v minulosti byl centrem jimramovského panství. Obec leží zhruba 23 km jihovýchodně od Pusté Kamenice.

Příkladem takového špalíčku budiž Kleychův *Ewangelický Kancýonal'* vydaný v Žitavě v letech 1717 a 1727.⁴⁹⁷

Zřejmě k roku 1746 se váže také případ sedláka Matěje Lamplota a jeho nebožtíka otce (taktéž Matěj), bývalého mlynáře ze vsi Telecí.⁴⁹⁸ Lamplotovi staršímu prodal Koudelka „*Bibli českou starýho tisku*“, což je titul jen těžko identifikovatelný, ale dá se předpokládat, že se jednalo o některý z předbělohorských výtisků Bible kralické. Lamplotovi mladšímu pak Koudelka prodal knihy dvě, jednu mu přinesl sám do Telecího, druhou u něj jmenovaný koupil doma v Pusté Kamenici. První z těchto knih byla „*Korunka malejch dítek*“, kterou Lamplot zakoupil za 6 nebo 7 grošů. V tomto případě se jednalo zřejmě o tisk s názvem *Korunka A neb Wjnek Panensky* od nakladatele a tiskaře Václava Kleycha, která vyšla v Žitavě roku 1720.⁴⁹⁹ Druhou, ve výsledku jmenovanou jako „*Zákon drobnej litery*“, prodal Koudelka Lamplotovi za 18 grošů. Ani v tomto případě není možné zcela bezpečně určit, o jakou knihu se jednalo, ale s největší pravděpodobností šlo o jedno z novějších zahraničních vydání Nového zákona. Matěj Lamplot mladší se v době svého výsledku⁵⁰⁰ nacházel již půl roku ve vězení, kam byl k obecnímu dílu odsouzen na dva roky za „*přechovávání lutriánských osob a knih*“.

V době půstu roku 1747⁵⁰¹ navštívil Jan Koudelka ves Jarošov, ležící zhruba 15 kilometrů severovýchodně od Pusté Kamenice, kde ve třech chalupách nabízel k prodeji nekatolickou literaturu. Jarošovský kovář Franz Wotřel⁵⁰² koupil od podomního prodejce „*modlitby bludný*“ neboli „*přemejšlování*“,⁵⁰³ knihu, kterou je možné identifikovat jako *Dvanáctero přemyšlování* od Filipa Kegelia a která byla jedním z nejrozšířenějších nekatolických tisků v první polovině 18. století.⁵⁰⁴

Zřejmě mezi léty 1746-1750 byl Jan Koudelka v souvislosti s několikerým vyšetřováním kvůli přechovávání nekatolické literatury a stýkání se s lidmi podezřelými z „*kacířství*“ nucen odevzdat duchovní správě dva zakázané tisky, a sice další již zmíněný *špalíček* a tzv. *harfičku*. V tomto případě se zcela jistě jednalo o dílo Jana Liberdy *Harffa nowá na Hoře Syon znějící*,⁵⁰⁵ zpěvník tištěný v Laubně ve třech vydáních (1732, 1735

⁴⁹⁷ Knihopis K03972, K03974.

⁴⁹⁸ Telecí - ves v minulosti náležející k městským vsím královského věnného města Poličky. Obec leží v nadmořské výšce 578 m a je vzdálena zhruba 15 km jihovýchodně od Pusté Kamenice.

⁴⁹⁹ Knihopis K04338.

⁵⁰⁰ Matěj Lamplot byl vyslýchán 13. června 1750.

⁵⁰¹ Období v západním křesťanství začínající na Popeleční středu a trvající 46 dní do Velikonoční neděle.

⁵⁰² Výslech Franze Wotřela se konal 16. června 1750.

⁵⁰³ Ve výsledku Franze Wotřela je kniha označena jako „*modlitby bludný*“, ve výsledku Jana Koudelka pak jako kniha o „*přemejšlování*“.

⁵⁰⁴ DUCREUX, Marie-Elizabeth. *Knih a kacířství*. s. 73.

⁵⁰⁵ Knihopis K04855.

a jedno nedatované). Šlo o překlad pietistických duchovních písní a zároveň asi nejrozšířenější a nejpobulárnější knihu mezi českými tajnými nekatolíky 18. století.⁵⁰⁶ Koudelka mimo jiné ve svém výslechu uvedl, že byl již v minulosti dvakrát vězněn z „*příčiny bludu lutriánského*“. Poprvé za skutečského děkana Norberta Mattheidese, který ve své funkci působil od roku 1700 až do smrti v roce 1738. Podruhé byl uvězněn ve Skutči na devět týdnů v roce 1748. Evidentně se tedy jednalo o člověka, který byl zarytým nekatolíkem již od svého mládí, což potvrdila i výpověď jeho syna Václava, jenž částečně odkryl otcovu náklonnost k protestantismu již v době synova dětství či dospívání, kdy ještě bydlel v jednom domě se svými rodiči.

V předchozí části jsme učinili určitý přehled o kolportérské činnosti Jana Koudelky a spolu s poukázáním na konkrétní osoby, které od něj knihy kupovaly, jsme se zároveň pokusili o identifikaci jednotlivých knižních titulů. Kdo však byli lidé zásobující Koudelku knihami? Odcházel snad on sám do ciziny pro nekatolické tisky? Pokusme se nyní na tyto otázky odpovědět. Z výslechových protokolů vyplývá, že okolo roku 1730 uprchl Koudelkův bratr i se svým synem do protestantské ciziny, konkrétně do Berlína.⁵⁰⁷ V roce 1750 měl být bratr již v Uhrách, zatímco bratrův syn zřejmě nadále pobýval v Berlíně, avšak žádné bližší zprávy o jejich osudech se nepodařilo nalézt. Víme však, že oba se z ciziny na Rychmbursko vraceli a přinášeli s sebou nekatolické tisky, které následně předávali svému příbuznému. Z Koudelkova výslechu se dozvídáme, že jeho synovec přišel na rychmburské panství v době slezských válek s pruským vojskem, které na území Čech operovalo zejména v roce 1742 (eventuálně ještě v roce 1744). Nejen že si tehdy přišel zřejmě pro nějaký dědický nárok či podíl („*pro pretenzi*“), ale zároveň s sebou přinesl dvě knihy, *bibli a modlitby*,⁵⁰⁸ které od něj Koudelka koupil.

Přítomnost pruského vojska na českém území využilo mnoho emigrantů k vyřízení pohledávek ve své původní vlasti, ale i k hledání svých odebraných dětí. Navíc se při tajných návštěvách pokoušeli upevnit u svých příbuzných důvěru v pruského krále a v jeho pomoc českým nekatolíkům.⁵⁰⁹ Ostatní výše zmíněné knihy získal Koudelka zřejmě ve stejné době. Jednu koupila jeho žena od pruského vojáka, „*špalíček*“ u něj zapomněl bratr, když odcházel zpět do ciziny a ostatní tisky sám od bratra koupil. Ten navíc zapůjčil jeden „*manuálek*“ svému synovci Václavovi. Koudelkův bratr a jeho syn však nemuseli být jedinými lidmi, kteří

⁵⁰⁶ DUCREUX, Marie-Elizabeth. *Knihy a kacířství*. s. 73.

⁵⁰⁷ V poddanském soupisu z roku 1743 je uveden Jakub Koudelka (bratr Jana Koudelky) s manželkou a čtyřmi dětmi s poznámkou „*zběhli pro víru do Berlína 1731*“ (viz SOA Zámorsk, Velkostatek Rychmburk, Siroťčí kniha 1743, č. knihy 326, pův. pag. 178).

⁵⁰⁸ V případě modliteb se jednalo nejspíš o již zmíněné *Dvanáctero přemýšlování* od Filipa Kegelia.

⁵⁰⁹ ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Stručně o pobělohorských exulantech*. Praha, 2005. s. 29. ISBN 80-7017-022-0.

zásobovali literaturou pustokamenického sedláka. Jan Koudelka totiž nebyl vyslýchán jen kvůli přechovávání a prodeji nekatolické literatury, ale i z důvodu ukrývání známých „svůdníků“ a kolportérů protestantských tisků Matěje Čoudila a Jana Pražana, kteří mohli koneckonců Koudelkovi dodávat knihy průběžně v rámci svých pravidelných návštěv východních Čech.

Přibližme si nyní v krátkosti osudy těchto osob, které působily nejen na Rychmbursku, ale i na okolních panstvích a v dalších částech země. Matěj Čoudil se narodil kolem roku 1690 v Měříně na Moravě. Byl známým predikantem a kolportérem nekatolické literatury, který stále přicházel do Čech, kde působil pod záminkou obchodu s tabákem. Zatykač byl na něj vydán 9. září 1747 včetně popisu, následně byl dopaden v Kolíně a uvězněn, podařilo se mu však uprchnout do Saska. Dle některých informací zemřel v roce 1756.⁵¹⁰ Podle Ferdinanda Hrejsy byl Čoudil dopaden až v roce 1766[!] v Lounkách u Roudnice nad Labem s několika kusy nekatolické literatury a 3. prosince 1767 odsouzen pražským Apelačním soudem „*k dílu v domě kázně v železech a poutech bez vyměření času v káznici novoměstské*“.⁵¹¹ Na jeho syna Václava, který s otcem roznášel knihy už od mládí, byl vydán zatykač s popisem v roce 1758.⁵¹² S Matějem Čoudilem se Jan Koudelka setkal dle své výpovědi naposled na začátku roku 1748, kdy u něj dotyčný přenocoval. Na Rychmbursko prý přišel ze Žitavy jako prodejce plátna a čepců. Přiznal také, že několik dní před noclehem Čoudil prodal Janu Pražanovi „*bludnou knihu špalíček*“.

Jan Pražan se narodil v roce 1708 v Pasekách u Pusté Kamenice. Spolu s manželkou emigroval do Uher a podobně jako Matěj Čoudil se neustále vracel na Rychmbursko, kde roznášel nekatolickou literaturu.⁵¹³ V prosinci 1750 byl Pražan zapsán v seznamu kolonistů ve slezském Husinci, odkud však musel odejít, jelikož se přidržel hernhutského sboru v Gnadenfrei. V roce 1758 byl již zapsán ve Friedrichově Táboře, kde také v dubnu 1768 zemřel.⁵¹⁴ Podle výpovědi Václava Koudelky navštívil Jan Pražan jeho otce několikrát, ale jakýkoliv prodej knih či rozmlouvání o věcech náboženských nepotvrdil. Přiznal, že Pražan jednou navštívil i jeho samotného, ale jen proto, aby u něj nakoupil plátno.

Jak vypadaly následující roky života Jana Koudelky z Pusté Kamenice, bohužel přesně nevíme. Jediné, co nám prameny odkrývají je, že dne 7. prosince 1750 učinil ve skutečském

⁵¹⁰ NOVOTNÁ, Eva. Tajní nekatolíci v 18. století na Krucembursku. In NEŠPOR, Zdeněk R. (ed.). *Čeští nekatolíci v 18. století. Mezi pronásledováním a náboženskou tolerancí*. Ústí nad Labem, 2007, s. 125-147. ISBN 978-80-86971-27-8. Zde s. 146.

⁵¹¹ HREJSA, Ferdinand. Čeští kacíři 20 let před tolerancí. In *Reformační sborník* I. Praha, 1921. s. 109-110.

⁵¹² NOVOTNÁ, Eva. *Tajní nekatolíci v 18. století na Krucembursku*. s. 146.

⁵¹³ HREJSA, Ferdinand. *Čeští kacíři*. s. 165-166.

⁵¹⁴ ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Pozvání do Slezska*. s. 398 a 444.

chrámu Páně revers a byl tak opět přijat do lůna katolické církve. Zřejmě ještě nějaký čas strávil ve vězení, ale tím byl v podstatě jeho případ uzavřen. Jak bylo uvedeno výše, byl Jan Koudelka pro podezření z „kacířství“ do roku 1750 celkem třikrát vězněn. Podle všeho se jednalo o člověka, který byl minimálně ve 40. letech 18. století významným lokálním činitelem nekatolického hnutí na Rychmbursku. Příslušníci rodu Koudelků z Pusté Kamenice byli navíc stíháni pro nekatolictví již ve 30. letech 18. století (Pavel a Jakub Koudelkovi), kdy odvraceli od katolické víry své sousedy.⁵¹⁵ Jan Koudelka zemřel 21. prosince 1761, tři roky po své ženě Zuzaně.⁵¹⁶

O něco více informací máme o osudu Václava Koudelky (nar. 1721), který byl k výslechu přizván i se svou ženou Lidmilou 15. prosince 1750, až týden po písemném reversu svého otce Jana.⁵¹⁷ V protokolu přiznal, že ho otec vyučoval již v dětství k přijímání pod obojí způsobou, ale že on sám nikdy takto nečinil, ačkoliv věřil, že je to správně. Dále se zmínil o nekatolické knize, kterou svému otci přes nepříliš dobré vztahy u sebe schoval a o literatuře, kterou mívával kdysi Jan Koudelka doma a ze které četl a zpíval. Jeho žena Lidmila byla shledána ve věcech víry jako pravověrná katolička, která neměla o knihách svého manžela žádné povědomí. Václav Koudelka byl v zimě nebo brzy z jara následujícího roku propuštěn z vězení, avšak ještě ve zповědním výkazu skutečského vikariátu z roku 1751 byl zaznamenán jako člověk „podezřelý z kacířství“.⁵¹⁸ V tom samém roce na jaře však emigroval i se svou ženou do slezského Münsterbergu, kde se přidal k tamnímu luterskému sboru. V roce 1753 z církve vystoupil a odešel s rodinou do Friedrichova Hradce, kde zřejmě zemřel. Zde po sobě zanechal i několik potomků.⁵¹⁹

Nyní již nezbývá než učinit shrnutí poznatků, ke kterým jsme dospěli. V první řadě je třeba zamyslet se nad příčinami náboženské „houževnatosti“ nekatolíků v oblasti východních a severovýchodních Čech, obzvláště na území námi sledovaného Rychmburska. Ačkoliv tyto příčiny nebudeme moci nikdy zcela objektivně posoudit, nemůžeme se spokojit ani s pouhým konstatováním, že oněch faktorů byla celá řada, ale je nutné pokusit se je konkrétně pojmenovat. Jedním z prvotních a nejdůležitějších činitelů, který ovlivnil silné nekatolické hnutí, je dle mého názoru vývoj oblasti z hlediska správního a majetkového. Panství

⁵¹⁵ ADÁMEK, Karel. *Chrudimsko. Historické a statistické rozhledy*. Roudnice, 1878. s. 71.

⁵¹⁶ SOA Zámorsk, Sbirka matrik Východočeského kraje – FÚ Krouna, inv. č. 4436, sign. 244, pův. pag. 279, 290, Matrika NOZ 1737-1778.

⁵¹⁷ Václav Koudelka byl vyslýchán necelé dva měsíce po pohřbu svých třech dětí, které zemřely během jednoho měsíce (říjen 1750). Nejstaršímu synovi byly 4 roky (viz SOA Zámorsk, Sbirka matrik Východočeského kraje – FÚ Krouna, inv. č. 4436, sign. 244, pův. pag. 261, Matrika NOZ 1737-1778).

⁵¹⁸ Národní archiv Praha, APA, inv. č. 1596, fol. 154, zповědní výkazy pražské arcidiecéze z roku 1751 [Vikariát Skuteč].

⁵¹⁹ ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Pozvání do Slezska*. s. 161, 312, 466-467.; HREJSA, Ferdinand. *Čeští kacíři*. s. 166.

Rychmburk bylo celé jedno století od poloviny 15. do poloviny 16. věku v držení nekatolické vrchnosti, která svému náboženskému přesvědčení přizpůsobila i duchovní správu celého dominia. Obdoba zásady „*cuius regio, eius religio*“ tedy v mnoha směrech v českém katolicko-utrakvisticko-bratrském prostředí platila již několik desítek let před uzavřením augsburského náboženského míru v roce 1555. Až s koncem 50. let 16. století počala být příchodem rodu Berků z Dubé na Rychmbursku znovu budována katolická farní soustava, která však během třicetileté války utrhla další ránu. V roce 1651 byli pro tři fary a devět filiálních kostelů k dispozici pouze dva faráři (ve Skutči a v Hlinsku).⁵²⁰ Tento tristní stav byl vyrovnán až v první polovině 18. století, jistým završením procesu obnovy farní správy pak bylo v polovině století zřízení vikariátu ve Skutči. Nemalou úlohu pro šíření katolické víry hrála katecheze, neboli náboženská výuka mládeže, která byla ze strany farního kléru často ještě v polovině 18. století značně zanedbávána, obzvláště v horských oblastech.⁵²¹ Je také velice pravděpodobné, že i tvrdý přístup katolicky bigotní vrchnosti působil u většinově nekatolického lidu značnou „zatvrzelost“.

Dalším významným faktorem, který výrazně ovlivnil utváření lidového náboženského myšlení, je faktor geograficko-topografický. Rychmburské panství se rozkládalo v poměrně velké nadmořské výšce a jeho krajina byla velice silně zalesněna. Tím pádem byly jednotlivé vesnice špatně dostupné (obzvláště v zimních měsících) a zároveň takové prostředí nabízelo nekatolíkům v případě potřeby značné množství úkrytů. Člověk, jenž se uměl ve složitém terénu pohybovat, měl velkou výhodu oproti příchozím cizincům. K nevýhodám této polohy však patřila například méně úrodná půda, čemuž bylo nutné přizpůsobit druhy pěstovaných plodin. Mezi nimi měl výsadní postavení len, který byl také rolníky zejména v zimním období hojně zpracováván. Za dlouhých zimních večerů tak měli lidé při společných přástkách jistě spoustu času věnovat se rozhovorům o náboženských otázkách a případně číst nekatolické knihy. Už Františka Hyppolita Berková si velice dobře uvědomovala neblahý vliv těchto schůzek na udržení nejen katolické poslušnosti lidu, proto také přásky a veřejné schůzky v první polovině 20. let 17. století v rámci svého tvrdého řádu pro poddané zakázala.⁵²²

Zmíněný dokument vydala hraběnka Berková jako poručnice svého syna Matyáše Ferdinanda pro panství Rychmburk, Rosice a Slatiňany. V rámci 68 obsáhlých a propracovaných článků svého mandátu se majitelka panství snažila dosáhnout

⁵²⁰ MATUŠÍKOVÁ, Lenka – PAZDEROVÁ, Alena (edd.). *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Chrudimsko 1-3*. Praha, 2001. s. 1019-1021. ISBN 80-85475-74-X.

⁵²¹ ZUBER, Rudolf. *Osudy moravské církve v 18. století (1695-1777)*. Praha, 1987. s. 213-215.

⁵²² Zákaz přástek a veřejných schůzek byl obsažen ve článku 50: „*Přástek, ani jakých veřejných schůzek a powykůw, žádný u sebe nedopauštěj, pod pokutau wrchnosti 2 kop grošů miš., a rychtáři též 30 gr. miš.*“ (cit. viz následující pozn.)

pod pohrůžkou tvrdých trestů a peněžních pokut zejména katolické poslušnosti a zbožnosti svých poddaných v době rané rekatolizace, hlavním faktorem pro jeho vydání však byla zjevná snaha o ochranu režijního hospodaření na Berkovských dominiích, která ještě na počátku 20. let nebyla zdecimována útrapami třicetileté války.⁵²³

Velice silnou úlohu pro přežití nekatolického přesvědčení lidu hrála kniha. Na příkladu sedláka Jana Koudelky z Pusté Kamenice a jeho rodiny se podařilo ukázat řadu vztahů a principů, které v polovině 18. století v nekatolickém prostředí východních Čech fungovaly. Úlohou této stati však v žádném případě není snaha výsledky jednoho lokálního výzkumu generalizovat na celou nekatolickou společnost tehdejší doby. Jedná se jen o jednu z mnoha odkrytých kauz, která ovšem může mít (a často i má) společné prvky s případy jinými.

Jak se podařilo ukázat, spolehlivým dodavatelem nekatolické literatury z protestantské ciziny mohl být okruh vlastní rodiny. Časté nebo občasné návštěvy emigrantů u svých příbuzných s sebou přinášely nejen silná přesvědčování a ujišťování o pomoci z nekatolické ciziny, ale také dodávku nejnovějších knih, které byly v 18. století silně ovlivněny protestantským pietismem. Pět z devíti knih, které Jan Koudelka získal zřejmě v průběhu 40. let a o kterých se dozvídáme z výslechových protokolů, byly tisky zcela jistě zahraniční produkce. U dalších třech se s největší pravděpodobností jednalo také o tisky zahraniční (dva Kleychovy špalíčky a jeden tisk Nového zákona), nelze to však s jistotou potvrdit. Pouze v jednom případě pak můžeme hovořit o původním tisku českém („*Bible česká starýho tisku*“). Z toho jasně vyplývá drtivá převaha zahraniční produkce před polovinou 18. století.

Tuto skutečnost potvrzují i výzkumy provedené v okolních lokalitách, například na Krucembursku ve 40. a 50. letech, kde byla zabavena řada protestantských tisků, z nichž jmenujme například Motěšického *Ruční knížku*, Kegeliovo *Dvanáctero přemýšlování*, či bezpočet špalíčků.⁵²⁴ Největší kauza s nekatolickými knihami zde však proběhla v letech 1767-1771. Bylo při ní odhaleno celkem 26 osob z polenského, novoměstského a žlebského panství. Seznam zabavených knih navíc obsahoval takřka totožné tituly (v naprosté většině případů zahraniční provenience), k jejichž držení se doznal i Jan Koudelka v roce 1750.⁵²⁵ Podobné výsledky přinesl i výzkum zabavené nekatolické literatury na Opočensku ve 30. letech 18. století, kde již velice silně převažovaly tisky zahraniční produkce nad

⁵²³ Mandát Frant. Hyppol. Ewseb. hraběnky Berkové, poddaným panství Richmburského, Rosického a Slatinanského okolo r. 1620-1626. In *Časopis českého museum*, sv. 2, 1843, s. 163-178.

⁵²⁴ NOVOTNÁ, Eva. *Tajní nekatolíci v 18. století na Krucembursku*. s. 141-144.

⁵²⁵ Tamtéž. s. 145.

starými tisky domácími (zhruba v poměru 2-3:1).⁵²⁶ Poměr v průběhu 18. století narůstal zcela pochopitelně právě ve prospěch tisků zahraničních, jelikož byly nekatolické knihy především ze strany horlivých katolických misionářů velice žádaným produktem a důkazem k usvědčování „kacířů“. Proto bylo nutné postupem času doplňovat zabavenou literaturu knihami novými, které se do Čech dostávaly především pod pláští navrátilivších se emigrantů.

Na lokální úrovni v prostředí rychmburského dominia působil Jan Koudelka jako poslední a nejnižší článek distribuce nekatolických tisků, čímž částečně přebíral roli zahraničních emisarů. Ve své výpovědi uvedl, že se chtěl prodejem knih živit, což je samozřejmě jedna z možných variant, ale vzhledem k dalším okolnostem je pravděpodobnější, že získané knihy prodával z přesvědčení „zatvrzelého“ nekatolíka, jistou roli však u něj mohly hrát faktory oba. Knihy Koudelka distribuoval v okruhu 15 až 20 kilometrů od svého domova, často již mimo hranice rychmburského panství. Zřejmě kvůli své složité minulosti si nemohl dovolit prodej nekatolických knih v prostředí, kde ho lidé dobře znali a kde musel navštěvovat katolický kostel. Pouze v jednom případě prodal Koudelka knihu přímo v Pusté Kamenici.

Díky examinům (výslechovým protokolům) se můžeme zaměřit i na to, jací lidé od Koudelky knihy kupovali a jaké bylo jejich povolání. Ze šesti osob, o kterých víme, že od dotyčného nějaký tisk koupili, bylo pět mužů a pouze jedna žena, jakási „borovnická rychtářka“, zřejmě žena rychtáře ve vsi Borovnice, ležící asi 9 kilometrů jižně od Poličky. Mezi ostatními hříšníky můžeme nalézt mlynáře, jeho syna (sedlák), kováře, obecního sluhu a jednoho muže, jehož povolání nám zůstává utajeno.

Velice zajímavá je otázka emigrace obyvatel z rychmburského panství do protestantské ciziny, zejména do pruského Slezska, Saska či do Berlína a jeho okolí. Podle dostupných informací byla náboženská emigrace ze sledovaného dominia v průběhu 18. století poměrně silná. Již při procházení zmíněné edice dokumentů K. V. Adámka zjistíme řadu případů, kdy do ciziny odešel alespoň jeden člen rodiny a následně se vrátil pro ostatní, nebo s sebou odvedl další souvěrce z rodné vesnice či blízkého okolí.⁵²⁷ I v okruhu Jana Koudelky se pohybovali lidé, kteří měli s nekatolickou cizinou své zkušenosti. Ať už se jednalo o jeho bratra a synovce, kteří odešli na počátku 30. let do Berlína, tak i styky s Matějem Čoudilem, emigrantem v saské Žitavě, či Janem Pražanem, jenž odešel do Slezska, svědčí o častých stycích domácích obyvatel s protestantskou cizinou. Koneckonců

⁵²⁶ ŠORM, Petr. Tajní nekatolíci ve východních Čechách (Opočensko a Dymokursko). In NEŠPOR, Zdeněk R. (ed.). *Čeští nekatolíci v 18. století. Mezi pronásledováním a náboženskou tolerancí*. Ústí nad Labem, 2007, s. 165-182. ISBN 978-80-86971-27-8. Zde s. 170-171.

⁵²⁷ ADÁMEK, Karel Václav. *Listiny. Díl I.* s. 27-29 [č. 29-33], 32-35 [č. 39-44] ad.

emigrantem se stal na jaře roku 1751 i Koudelkův syn Václav, který se svou ženou prchl do Slezska.

Je tedy dle mého názoru zcela oprávněné tvrdit, že čím silnější byla emigrace z dané lokality, tím silnější bylo v této oblasti tajné nekatolictví, které bylo emigranty podporováno v podobě literatury, zpráv či konání domácích pobožností za účasti zahraničních predikantů. Je však zároveň nutné upozornit na to, že emigrace nemusela být pro nekatolíky jen východiskem z náboženské nesvobody, ale i vidinou zisku nové a třeba i kvalitnější půdy, jejíž kolonizací mohli uprchlíci docílit snadnější obživy. Řada českých emigrantů však byla z nového prostředí zklamána nejen pro jeho nehostinnou polohu, ale často i pro nepřátelský přístup domácího obyvatelstva vůči cizím kolonistům.

Případ Jana Koudelky je v mnohém velice podobný osudům jistého sedláka Jiřího Andrleho (1696-1772) z Českých Heřmanic.⁵²⁸ Jeho dva bratři emigrovali v roce 1733 pro víru do Lužice, odkud se často navraceli a odváděli s sebou zpět své souvěrce. Těm, kteří neodešli, přinášeli nekatolickou literaturu, stejně jako Jiřímu. Od roku 1737 pobývali v Berlíně. V roce 1746 bylo Andrlemu zabaveno několik zakázaných knih, kvůli kterým se musel zpovídat. Kromě jejich četby se přiznal k přechovávání kacířů ve svém domě a byl tak nucen přísahat věrnost katolické církvi v českoheřmanickém chrámu. Rok nato byl však opět obviněn z kacířství, tentokrát i se svou ženou a dvěma syny. V roce 1753 si podobné obvinění vyslechl již popáté.

Podobný osud jako Jan Koudelka či Jiří Andrle sdílelo v průběhu 18. století v Čechách jistě nemálo tajných evangelíků, jejichž životní příběhy se ve většině případů již nikdy nedozvíme. Tito lidé nebyli na rozdíl od svých mnohých souvěrců či příbuzných ochotni kvůli své víře emigrovat a vyměnit tak náboženský útlak za svobodu vyznání, která však byla zároveň spojena s nejistou budoucností za hranicemi své země. Čekali však, že se jednou budou moci těšit z náboženské svobody i tam, kde prožili celý svůj život. Někteří se této změny dočkali, mnozí však nikoliv.

⁵²⁸ NOVOTNÝ, Milan. Tajní evangelíci z Horek u Litomyšle za rekatolizace v 17. a 18. století. In *Sborník prací východočeských archivů* 9, 2004, s. 105-132. ISSN 231-6307. Zde s. 116-118.

Výslech Jana Koudelky z Pusté Kamenice, 8. června 1750:

Summarium Examen Jo[ann]is Koudelka
Complicum ejus

Anno 1750 dne 8 Juny, podle milostivého, vysoce důstojné /:titul:/ arcibiskupské konzistoře pražské nařízení, skrze velebného Pana faráře krounského, kraje chrudimského, vikariátu skutečského nám *comunicirovaného*; ⁵²⁹ při právě knížecího města Sku[t]če vykonán examen s *Janem Koudelkou* ze vsi Pustý Kamenice, poddaným panství rychmburského, ex capite podezřelého kacířstva následovně.

Interrogatoria	Responsoria
1 Které vaše jméno? Odkud a čím jste poddaný?	1 <i>Jan Koudelka</i> z Pustý Kamenice, poddaný rychmburský.
2 Jak jste starý? Ženatý-li? A kolik dětí?	ad 2 68 let, ženatý, 4 děti mám.
3 Z jaké příčiny jste zde v arestu?	3 Pro knihy luteránské, že jsem je jinším prodával.
4 Komu? Kdy a jaké jste knihy prodal?	4 Kováři do Jarošova jednu, zdá mi se, že byla o <i>přemejšlování</i> . Mlynáři do Telecího, starýmu Lamplotovi, <i>bibli starýho tisku</i> jednu. Jeho synovi Matějovi dvě: <i>zákon s malýma literama</i> a <i>Korunku malých dětí</i> . Filipovi Teplýmu na Březiny <i>manuálek</i> ve dvouch zlatech jsem zastavil a to vše stalo se před čtyřma lety. Mimo těch jsem velebnému panu faráři odved <i>špalíček</i> a <i>harfičku</i> .
5 Komu více jste ještě knih prodal?	5 Já se nepamatuji. Leda-by moji domácí byli někomu nějakou prodali.

⁵²⁹ *sděleného*

6	Jak tehdy jste měl více knih, vyznejte se upřímně.	6	Inu páni, co mám zapírat, znám, že sem probloudil. Do <i>Borounice</i> rychtáře jsem prodal jednu <i>ručničku maličkou</i> za 30x ⁵³⁰ . Však ona ji musela odvésti do Jimramova. <i>St. Servusovi</i> pustokamenickému nyníjšímu jsem prodal knížku <i>starý špalíček</i> .
7	Máte-li ještě více knih?	7	Nemám, jenom řeč[enou] boží knížku, ale je podepsaná.
8	Kde a jakým způsobem jste ty prodal? Chválil jste je?	8	Asi dvě jsem prodal doma, ostatní sem sám roznášel. Chválil, že sou dobrý.
9	Od koho jste vy ty knihy dostal?	9	<i>Bibli a ty modlidby</i> jsem koupil od bratrova syna, co do Berlína ušel, přines je ke mně, když s <i>brandeburky</i> ⁵³¹ přišel. Jednu koupila má žena od brandeburskýho vojáka. Ten <i>manuálek</i> bratr můj, co odtut [?] ušel, pučil mému chlapci. <i>Špalíček</i> u mě zapomněl [...] a ostatní sem od něho koupil.
10	Často-li jste v těch knihách [čítal]? S kým neb před kým čítával?	10	Málo kdy a sám pro sebe.
11	Věděl-li ste, že ty knihy jsou bludné?	11	Věděl, proto jsem je také jinam prodal.
12	Pročpak jste takové duším ligským[!] škodlivé knihy prodával? A raději [jste je] duchovní vrchnosti neodvedl?	12	Že jsem byl šelma, a že jsem se chtěl tím živiti, můj bratr mě zaved.
13	Kde je váš bratr? A jeho syn?	13	Slyším, že bratr je v Uhřích a syn je v Berlíně.

⁵³⁰ 30 krejcarů

⁵³¹ Pruská armáda v době slezských válek, která táhla přes území Čech (zejména v roce 1742, popř. 1744).

14
Dávno-li odešli, a proč?

14
Již je tomu přes 20 let. Skrz ten blud lutriánský ušli.

15
Věděl-li jste vy o tom, že chce jít pryč? A že je tím bludem nakažený?

15
Věděl jsem, poněvadž mně mluvil, že půjde do Žitavy, a ten *manuálek* jsem měl od něho, a chválíval mně, že v Sasku se bude míti dobře, i taky mě k tomu nabízel, když seděl v arestu na Rychmburce. Též jeho syn, když přišel z Berlína sem pro *pretenzi*⁵³² a přinesl tehdáž ty některé knihy, zas mně nabízel a namlouval, abych prodal zde všechno, že se tam budu míti dobře; já ale nechtěl sem.

16
Proč jste od takového oumyslu neodrazil? A nebo neprozradil?

16
Já jsem ho dosti odrazil a napomínal. Že ale sem ho neprozradil, to se stalo proto, že mě chtěl sehnat z chalupy, a že by mě byl klel.

17
Znáte-li *Matěje Čoudila*?

17
Nevim, abych ho již poznal.

18
Jakou s nim máte známost? Dávno-li byl u vás? A odkud je?

18
Jsou již 2 léta neb půl třetího léta byl u mě na noclehu, prodával tam slisky plátna a čepce. On se počítá ze Žitavy.

19
Věděl-li ste, že on je člověk bludný, a po čem jste to poznal?

19
Věděl, poněvadž *Janovi Pražanovi* prodal knihu bludnou, *špalíček*.

20
Kdy to bylo? Byl-li je *Čoudil* u vás dříve na noclehu, než tu knížku prodal?

20
Několik dní před noclehem tu knížku prodal.

21
Proč jste ho, vědíce bludného člověka, nevyzradil? Neb nedodržel[?]?

21
Že sem se bál nářku od něho, že byl lutrián, že bych mu udělal zle.

⁵³² zřejmě nárokování dědického podílu

22
Kolikrát jste byl v příčině bludu lutrianského
*hemovany*⁵³³?
22
Ponejprv hned za neb[ožtíka] p[ana] děkana
Matheidesa. Po druhé teď před dvěma léty,
jak sem tu zde ve Skutči 9 neděl v arestu
seděl, a teď po třetí.

23
Dělal-li jste kdy vyznání víry?
23
Nikda.

Silentio imposito deductas ad carceres.

⁵³³ *zadrženy* (z něm. *hemmen*)

6. Závěr

Postihnout komplexně vývoj náboženských poměrů v 17. a 18. století, byť v rámci regionálním, je úkol dosti nesnadný. Přesto jsem se pokusil o zpracování vybraných otázek náboženských dějin tehdejšího Chrudimského kraje ve vymezeném časovém úseku. Studium většiny aspektů přitom bylo provedeno do hloubky, zpracování některých otázek však spíše naznačilo možnosti, jakým způsobem by se mohl do budoucna výzkum dané problematiky vyvíjet.

Hlavním cílem této práce bylo sledování vývoje náboženské situace na Chrudimsku od poloviny 17. století do vydání *Tolerančního patentu* v roce 1781, tedy zejména zjištění poměru mezi katolickým a nekatolickým obyvatelstvem na základě využití pramenů různé provenience. Analýzou *Soupisu obyvatel podle víry z roku 1651* bylo zjištěno, že se v daném roce v tehdejší Chrudimském kraji nacházelo zhruba 18 % nekatolického obyvatelstva, přičemž značné rozdíly panovaly mezi panstvími (statky) a královskými věnnými městy. Zatímco se rekatolizace do poloviny 17. století, zpomalená v důsledku třicetileté války, příliš nedotkla panství a statků s převážně vesnickým charakterem, města byla rekatolizací výrazně postižena již v roce 1624, což se odrazilo i na celkovém počtu nekatolíků, kterých bylo ve městech naprosté minimum. Zdá se, že v případě panství a statků hrály výraznou roli na přežívání nekatolíků i faktory jako geografická poloha a charakter krajiny (nadmořská výška, zalesnění, dopravní dostupnost ad.), které ovlivňovaly jak hospodářskou vyspělost, tak například i rychlost a kvalitu rekonstrukce silně rozvrácené katolické farní sítě. Zajímavá je situační mapa rozložení tajných nekatolíků v roce 1651 na Chrudimsku (viz Příloha č. 1), zpracovaná na základě analýzy zmíněného soupisu podle víry, na níž je jasně zřetelná výrazná převaha nekatolíků na panstvích, která se nacházela na západní a jihozápadní hranici kraje, kopírující oblast Železných hor a navazující na jihu na Žďárské vrchy a Českomoravskou vrchovinu. Naopak nejméně nekatolíků se nacházelo na velkých panstvích ve východní a severní části Chrudimského kraje (Litomyšlsko, Lanškrounsko, Pardubicko). Zcela jistě hrála roli na udržení nekatolictví i tradice a návaznost na předbělohorskou náboženskou strukturu daných lokalit, zejména pak na existenci farní sítě Jednoty bratrské.

Okrajově jsem v rámci této práce sledoval religiozitu osob šlechtického stavu v polovině 17. století. V soupisu podle víry byli zaznamenáni takřka výhradně držitelé menších statků většinou rytířského stavu, jen zcela výjimečně se zde objevil šlechtic vyššího postavení. Ačkoliv byla nekatolická šlechta po roce 1627 podrobena tvrdé rekatolizační

politice a do konce 20. let měla být v českých zemích naprosto eliminována, nalezneme přesto v *Soupisu obyvatel podle víry* šlechtice, kteří katolíky zdaleka nebyli. Jednalo se ovšem o držitele venkovských drobných statků či svobodných dvorů, z čehož je zřetelný skutečně nedokonalý postup rekatolizace do počátku 50. let 17. století ve vesnickém prostředí.

Náboženský vývoj na Chrudimsku v 18. století byl zpracován především na základě zpovědních seznamů (1671-1725) a výkazů (1737-1781) pražské arcidiecéze, v kombinaci s *Catalogem cleri* z let 1741 a 1771. Byl sledován v souvislosti s rekonstrukcí a novou výstavbou katolické farní a vikariátní sítě, což byl faktor, který šel ruku v ruce s druhou vlnou rekatolizace od 20. let 18. století. Počet far se od druhé poloviny 20. let 18. století již výrazně nezvyšoval, tudíž ani do vydání *Tolerančního patentu* nedosáhl hodnoty doby předbělohorské. Na druhou stranu zaznamenal obrovský rozmach institut kaplanství, kdy například od roku 1741 do roku 1771 stoupl počet pomocného duchovenstva na území Chrudimského kraje více než dvojnásobně, což bylo jistě způsobeno tím, že kaplani byli často až o polovinu „levnější“ než faráři. Podíl pomocného duchovenstva tak počátkem 70. let pro celý kraj činil 58 % z celkového počtu duchovních.

Co se týče tajných nekatolíků na Chrudimsku v 18. století, jejich podíl na celkovém počtu věřících prakticky nepřekročil 0,2 %, což je do značné míry údaj zavádějící, jelikož zcela jistě došlo na počátku 18. století ke značnému utajení nekatolíků oproti 17. století (tzn. jejich odchodu do ilegality), jelikož jim nyní hrozily i hrdelní postihy (které ovšem prakticky nebyly uplatňovány). Navíc v 18. století můžeme sledovat zvýšený podíl emigrací do protestantské ciziny z vesnického prostředí, který vyvolal cyklický proces spojený s „tajným“ návratem emigrantů na území Čech a Moravy, kteří svou agitací, distribucí protestantské literatury či organizováním domácích pobožností působili na další odchody svých souvěrců do emigrace.

Obecně lze říci, že tajné nekatolictví v 18. století nelze objektivně postihnout právě proto, že bylo skryté a neoficiální. Na základě tolerančních přihlášek a prvních sčítání po vydání *Tolerančního patentu* je však zcela zřetelné, že bylo mnohem silnější, než dokládají církevní prameny z 18. století. I zde však existuje značná diferenciací míry tajného nekatolictví v rámci různých panství kraje, která byla ovlivněna tradicí nekatolických církví (konfesí) na daném území v době předbělohorské, geografickým charakterem dané lokality (poloha, nadmořská výška, zalesnění ad.), kvalitou farní správy, interakcí emigrace a domácího obyvatelstva (dostupnost protestantských tisků, agitace ad.), přístupem vrchností a vrchnostenských úředníků k tajným nekatolíkům, charakterem sociálně-hospodářského prostředí a řadou dalších faktorů. Některé z těchto vlivů jsem se pokusil detailněji postihnout

v druhé části práce, která se věnuje vývoji náboženských poměrů na panství Rychmburk (jižní část Chrudimského kraje).

Při studiu náboženské situace na Rychmbursku jsem se detailním rozбором *Soupisu obyvatel podle víry z roku 1651* zaměřil na sociálně-náboženský aspekt religiozity obyvatelstva tohoto nábožensky „problematického“ dominia. Ve venkovském prostředí byl zjištěn nejvyšší podíl nekatolíků v sociální skupině středních rolníků (zhruba 7-15 strychů výsevku), která byla na Rychmbursku zároveň vrstvou nejpočetnější. V městském prostředí vypadala situace odlišně. Ačkoliv zde početně převažovali řemeslníci a živnostníci, nekatolíci měli nejvyšší zastoupení v podružské vrstvě (především u žen). Co se týče náboženského složení manželských párů, ve vesnickém prostředí se nacházelo nejvíce čistě nekatolických manželství, značné zastoupení zde měli i svazky smíšené, kde muž byl katolík, žena nekatolička. Ještě výrazněji byly smíšené sňatky zastoupeny v městském prostředí, příčinou zřejmě byla formální konverze hlavy rodiny, kterou se muž snažil chránit sebe i rodinu nejen před úřady a církví, ale také vůči ekonomickému úpadku, kdy například členství v cechu bylo velice často podmíněno právě katolickou příslušností dotyčného řemeslníka. Zajímavé je také sledování náboženské příslušnosti početné vrstvy čeledi, která tvořila jak ve vesnickém, tak v městském prostředí nejvíce nekatolickou vrstvu společnosti.

V rámci studia sociálně-náboženské struktury panství Rychmburk jsem se okrajově zaměřil i na geograficko-hospodářské vlivy, které mohly působit na udržení nekatolického smýšlení lidu. Zde bylo potvrzeno, že ve vyšších polohách se na Rychmbursku nacházela kvalitativně mnohem horší půda, než tomu bylo v níže položených částech dominia. Zároveň byl v těchto vyšších polohách zjištěn podíl nekatolických chalupníků a zahradníků v rozmezí 70-80 %, naopak v nižších a úrodnějších oblastech se nacházelo pouze 30-40 % nekatolických hospodářů. Výše položené vesnice byly většinou dopravně hůře dostupné a zároveň se v zimních měsících na Rychmbursku hospodáři, kteří těžko ze své živnosti dokázali uživit svou rodinu, věnovali zpracování lnu, kdy se v rámci jedné usedlosti často scházeli lidé z vesnice (na tzv. přástkách), přičemž měli jistě čas na čtení zakázaných knih a na rozhovory o věcech náboženských. Zde se jedná pouze o domněnku, která ovšem nemůže být zcela odmítnuta.

V další části práce věnované rychmburskému panství jsem se snažil přiblížit mezikonfesijní napětí mezi katolíky a nekatolíky v době vydání *Tolerančního patentu* v roce 1781. Spíše na základě konkrétních příkladů z dané oblasti jsem sledoval vztah katolické církve, vrchnostenských úřadů a také katolických sousedů k nekatolíkům v době těsně před a po vyhlášení náboženské tolerance.

Závěr této práce je věnován konkrétnímu případu tajného nekatolíka Jana Koudelky, který byl katolickou církví v polovině 18. století obviněn z distribuce protestantské literatury a ze styků s emigrací. Na osudech Jana Koudelky a jeho rodiny je ukázán nejen postup, jakým katolická církev řešila případy „kacířství“, ale hlavně je zde naznačena funkce nekatolíků coby lokálních distributorů nekatolické literatury s jejich napojením na protestantskou cizinu.

Studie je navíc doplněna sondou do kmotrovských vazeb ze sociálně-náboženského hlediska v polovině 17. století na příkladu farnosti Hlinsko, která duchovní správu zabezpečovala pro značnou část tehdejšího panství Rychmburk. Kombinací matrik křtěných se *Soupisem obyvatel podle víry z roku 1651* je zde poukázáno zejména na fakt, že v polovině 17. století zřejmě konfesijní příslušnost nehrála roli (obzvláště ve vesnickém prostředí) v rámci institutu kmotrovství, a že křest byl v této době mnohem více záležitostí prestižní než sociálně-duchovní.

Celá práce je pak doplněna širším vhladem do problematiky pobělohorské rekatolizace v českých zemích i na Chrudimsku, řadou tabulek a grafů, které jsou v rámci textu interpretovány a také obrazovými přílohami.

7. Seznam pramenů a literatury

Prameny, edice:

Národní archiv Praha, Archiv pražského arcibiskupství I, inv. č. 1584-1639, sign. B 25/55-B 30/4, Zpovědní výkazy z let 1737-1811.

Národní archiv Praha, Archiv pražského arcibiskupství I, inv.č. 2468, 2493, Catalogus cleri 1741, 1771.

Národní archiv Praha, Archiv pražského arcibiskupství I, inv. č. 5480, č. kart. 4490, Počet zpovídaných na Chrudimsku 1662.

SOA Zámorsk, Sběrka matrik východočeského kraje – FÚ Hlinsko, inv. č. 2191, sign. 213, fol. 1-142, Matrika NOZ, 1625-1704.

SOA Zámorsk, Sběrka matrik východočeského kraje – FÚ Krouna, inv. č. 4436, sign. 244, Matrika NOZ, 1737-1778.

SOA Zámorsk, Sběrka pozemkových knih východočeského kraje – pozemkové knihy Okresního soudu Skuteč, Gruntovní kniha V., 1731-1844, inv. č. 79, sign. 2235.

SOA Zámorsk, Sběrka pozemkových knih východočeského kraje – pozemkové knihy Okresního soudu Skuteč, Gruntovní kniha rychty Pustokamenické VIII., 1695-1733, inv. č. 66, sign. 19A.

SOA Zámorsk, Velkostatek Rychmburk, Sirotčí kniha 1698, č. knihy 310.

SOA Zámorsk, Velkostatek Rychmburk, Sirotčí kniha 1743, č. knihy 326.

SOA Zámorsk, Velkostatek Rychmburk, Sirotčí kniha 1755, č. knihy 328.

SOkA Chrudim, Archiv města Hlinska, inv. č. 499, Pamětní kniha města Hlinska 1836-1938. CHALUPA, Alois. *O vzniku a rozvoji průmyslu hlineckého*, 37 s.

SOkA Chrudim, Fond Vikariátní úřad Skuteč, inv. č. 1798, č. kart. 20, Písemnosti týkající se případu Jana Koudelky z roku 1750.

DOSKOČIL, Karel (ed.). *Berní rula 2. Popis Čech 1654: Souhrnný index obcí, osad a samot k berní rule*. Praha, 1953.

CHALUPA, Aleš a kol. (edd.). *Tereziánský katastr český. Sv. 1, Rustikál (kraje A-CH)*. Praha, 1964.

Mandát Frant. Hyppol. Ewseb. hraběnky Berkové, poddaným panství Richmburského, Rosického a Slatinanského okolo r. 1620-1626. In *Časopis českého museum*, sv. 2, 1843, s. 163-178.

MATUŠÍKOVÁ, Lenka – PAZDEROVÁ, Alena (edd.). *Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Chrudimsko 1-3*. Praha, 2001. ISBN 80-85475-74-X.

ŠIMÁK, Josef Vítězslav (ed.). *Zpovědní seznamy arcidiecése Pražské z let 1671-1725. Svazek 2.: Chrudimsko, Čáslavsko*. Praha, 1918.

Literatura:

ADÁMEK, Karel. *Chrudimsko. Historické a statistické rozhledy*. Roudnice, 1878.

ADÁMEK, Karel Václav. *Josef Čejka, český emigrant a uherský emisař evangelický: příspěvek k dějinám náboženského hnutí lidu východočeského v 18. věku*. Praha, 1910.

ADÁMEK, Karel Václav. *Lid na Hlinecku*. Praha, 1900.

ADÁMEK, Karel Václav. *Listiny k dějinám lidového hnutí náboženského na českém východě v XVIII. a XIX. věku. Díl 1, z let 1750-1782*. Praha, 1911.

ADÁMEK, Karel Václav. *Listiny k dějinám lidového hnutí náboženského na českém východě v XVIII. a XIX. věku. Díl 2, z let 1782-1870*. Praha, 1922.

ADÁMEK, Karel Václav. *Příspěvky k dějinám selského lidu z okolí Hlinska v XVIII. věku*. Praha, 1897.

ADÁMEK, Karel Václav. *Sborník okresu hlineckého. Díl 1. Hlinsko*, 1897.

ANDRLE, K. – CHALUPNÝ, J. – ŠÁDEK, F. *Z roboty ducha k svobodě. Tři obrazy z dějin prvního českého tolerančního sboru evangelického Krouny a evangelického živlu na bývalém panství rychmburském*. Krouna, 1931.

Atlas československých dějin. Praha, 1965.

BEDNÁŘ, František – HREJSA, Ferdinand. *Toleranční patent: jeho vznik a význam*. Praha, 1931.

BĚLINA, Pavel – KAŠE, Jiří – KUČERA, Jan P. *Velké dějiny země Koruny české. Sv. X. (1740-1792)*. Praha – Litomyšl, 2001. ISBN 80-7185-384-4.

BÍLEK, Tomáš Václav. *Reformace katolická neboli Obnovení náboženství katolického v Království českém po bitvě bělohorské*. Praha, 1892.

BÍLEK, Tomáš. Stav far 1. 1650-1652 v krajích Chrudimském (zvláště na panství Pardubickém), Kralohradeckém, Boleslavském, Slanském a Žateckém, pak v knížetství Fridlandském l. 1630. In *Památky archeologické a místopisné XIII*, sv. 1, 1885, s. 9-16 [pro Chrudimský kraj].

BLAŽEK, Antonín. *Pověsti a obrázky z Chrudimska. Díl 3*. Chrudim, 1912.

BLAŽEK, Antonín. *Pověsti a obrázky z chrudimského kraje. Díl 9*. Chrudim, 1932.

- BOBKOVÁ, Lenka. *Exulanti z Prahy a severozápadních Čech v Pirně v letech 1621-1639*. Praha, 1999. ISBN 80-86197-05-0.
- BOLOM-KOTARI, Sixtus. Evangelík. Příklad Řehoře Jakubce. In MALÍŘ, Jiří et al. (edd.). *Člověk na Moravě ve druhé polovině 18. století*. Brno, 2008. s. 117-135. ISBN 978-80-7325-175-8.
- BOROVÝ, Klement. *Dějiny diecése pražské. Na památku 900letého jubilea pro Dědictví Svatojanské*. Praha, 1874.
- CATALANO, Alessandro. *Zápas o svědomí. Kardinál Arnošt Vojtěch z Harrachu (1598-1667) a protireformace v Čechách*. Praha, 2008. ISBN 978-80-7106-942-3.
- CERMAN, Markus – MAUR, Eduard. Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách 1650-1750. In *Český časopis historický* 4, roč. 98, 2000, s. 737-774. ISSN 0862-6111.
- ČÁŇOVÁ, Eliška. K dějinám proticírkevních proudů v nevolnickém povstání roku 1775. In *Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et historica* 1962, č. 3, s. 225-237.
- ČÁŇOVÁ, Eliška. Status animarum pražské arcidiecéze z roku 1651. In *Sborník archivních prací* 29, 1979, s. 20-55.
- ČÁŇOVÁ, Eliška. Vývoj správy pražské arcidiecéze v době násilné rekatolizace Čech. In *Sborník archivních prací* 35, 1985, s. 486-560. ISSN 0036-5246.
- ČORNEJOVÁ, Ivana. Pobělohorská rekatolizace v českých zemích. Pokus o zasazení fenoménu do středoevropských souvislostí. In ČORNEJOVÁ, Ivana (ed.). *Úloha církevních řádů při pobělohorské rekatolizaci*. Praha, 2003, s. 14-24. ISBN 80-86197-49-2.
- DRAHOTOVÁ, Olga et al. *Historie sklářské výroby v českých zemích. I. díl. Od počátků do konce 19. století*. Praha, 2005. ISBN 80-200-1287-7.
- DUCREUX, Marie-Elizabeth. Kniha a kacířství, způsob četby a knižní politika v Čechách 18. století. In *Literární archiv. Sborník Památníku národního písemnictví* 27, 1994, s. 61-87.
- HANZAL, Josef. *Od baroka k romantismu. Ke zrození novodobé české kultury*. Praha, 1987.
- HLINECKÝ, Antonín. *Z dob šerých, dávných: pověsti a pohádky, obrázky, staré zvyky a pověry ze Skutče, okresu skutečského a okolních*. Skuteč, 1909.
- HOFMANN, Gustav. *Soupis železných hutí a hamrů v Čechách v období feudalismu*. Praha, 1964.
- HORSKÝ, Jan – SELIGOVÁ, Markéta. *Rodina našich předků*. Praha, 1997. ISBN 80-7106-195-6.
- HREJSA, Ferdinand. Čeští kacíři 20 let před tolerancí. In *Reformační sborník* I. Praha, 1921.
- CHLÁDEK, Jindřich. *Okresní archiv v Lanškrouně*. Pradubice, 1959.

- JANÁČEK, Josef. *Přehled vývoje řemeslné výroby v českých zemích za feudalismu*. Praha, 1963.
- JUST, Jiří – NEŠPOR, Zdeněk R. – MATĚJKA, Ondřej et al. *Luteráni v českých zemích v proměnách staletí*. Praha, 2009. ISBN 978-80-903632-8-1.
- KADLEC, Jaroslav. *Přehled českých církevních dějin. Díl 2*. Praha, 1991. ISBN 80-7113-003-6.
- KLAUS, Alois. *Nasavrky. Obraz místopisný i historický*. Nasavrky, 1915.
- KRÁSL, František. *Arnošt hrabě Harrach, kardinál sv. církve římské a kníže arcibiskup pražský. Historicko-kritické vypsání náboženských poměrů v Čechách od roku 1623-1667*. Praha, 1886.
- KREPS, Miloš. *Železářství na Žďársku*. Brno, 1970.
- KUČERA, Jan. Příspěvek k problémům lidového náboženství v Čechách v 17. a 18. století. In *Sborník historický* 23, 1976, s. 5-33.
- MACEK, Ondřej. Praxis pietatis haereticorum. In *Po vzoru Berojských. Život a víra českých a moravských evangelíků v předtoleranční a toleranční době*. Praha, 2008. s. 160-284. ISBN 978-80-7017-088-5.
- MACEK, Ondřej. Tajné evangelictví jako následek vestfálského míru? Pokus o charakteristiku jednoho fenoménu. In *Od konfesijní konfrontace ke konfesijnímu míru. Sborník z konference k 360. výročí uzavření vestfálského míru*. Ústí nad Orlicí, 2008, s. 106-126. ISBN 978-80-7405-035-0.
- MACKOVÁ, Marie. Němečtí evangelíci ve východních Čechách v 19. století. In *Východočeský sborník historický* 16, 2009, s. 191-213. ISBN 978-80-87151-07-5. ISSN 1213-1733.
- MARTÍNEK, Zdeněk. *Etnografický atlas Čech, Moravy a Slezska III. Řemeslná, domácí a manufakturní výroba a obchod v Čechách v letech 1752-1756*. Praha, 2000. ISBN 80-85010-16-X.
- MAUR, Eduard. Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století. In *Československý časopis historický* XIX, 1971, č. 6, s. 839-870. ISSN 0045-6187.
- MAUR, Eduard. Problémy farní organizace pobělohorských Čech. In *Traditio et cultus. Miscellanea historica bohemica*. Praha, 1993. s. 163-176. ISBN 80-7066-762-1.
- MAUR, Eduard. Soupis poddaných podle víry z roku 1651, 22 sv., Praha, Státní ústřední archiv v Praze 1993-2003. In *Folia Historica Bohemica* 21, 2005, s. 333-335. ISBN 80-7286-076-3. ISSN 0231-7494.

- MELKESOVÁ, Miroslava. ADHIBERI SOLENT, QUI COMPATRES VOCANTUR. Kmotrovství ve venkovském prostředí raného novověku na základě výzkumu chýnovské farnosti. In *Historická demografie* 27, 2003, s. 63-122. ISSN 0323-0937.
- MELMUKOVÁ, Eva. *Patent zvaný toleranční*. Praha, 1999. ISBN 80-204-0741-3.
- MIKULEC, Jiří. *31. 7. 1627 – rekatolizace šlechty v Čechách: či je země, toho je i náboženství*. Praha, 2005. ISBN 80-86515-54-0.
- MIKULEC, Jiří. Náboženská bratrstva v procesu pobělohorské rekatolizace. In FRANCEK, Jindřich (ed.). *Rekatolizace v českých zemích. Sborník příspěvků z konference v Jičíně konané 10. září 1993*. Pardubice, 1995, s. 39-48.
- NAVRÁTILOVÁ, Alexandra. *Narození a smrt v české lidové kultuře*. Praha, 2004. ISBN 80-7021-397-3.
- NEKVAPIL, Ladislav. *Náboženské poměry na Chrudimsku v polovině 17. století*. Pardubice, 2008. Bakalářská práce.
- NEŠPOR, Zdeněk R. Bible českých exulantů a tajných nekatolíků v 18. století. In *Religio. Revue pro religionistiku* 13, 2005, č. 2, s. 231-258. ISSN 1210-3640.
- NEŠPOR, Zdeněk R. *Náboženství na prahu nové doby. Česká lidová zbožnost 18. a 19. století*. Ústí nad Labem, 2006. ISBN 80-86971-06-6.
- NEŠPOR, Zdeněk R. Sektářské hnízdo Stradouň: lokální sonda do dějin náboženského sektářství na Vysokomýtsku v 18. – 20. století. In *Východočeský sborník historický* 13, 2006, s. 63-110. ISBN 80-86046-89-3. ISSN 1213-1733.
- NEŠPOR, Zdeněk R. *Víra bez církve? Východočeské toleranční sektářství v 18. a 19. století*. Ústí nad Labem, 2004. ISBN 80-86067-92-0.
- NEŠPOR, Zdeněk R. Institucionální hranice českého tajného nekatolictví a počátků tolerančního protestantismu. In NEŠPOR, Zdeněk R (ed.). *Čeští nekatolíci v 18. století. Mezi pronásledováním a náboženskou tolerancí*. Ústí nad Labem, 2007. s. 84-111. ISBN 978-80-86971-27-8.
- NOVOTNÁ, Eva. Tajní nekatolíci v 18. století na Kruceubursku. In NEŠPOR, Zdeněk R. (ed.). *Čeští nekatolíci v 18. století. Mezi pronásledováním a náboženskou tolerancí*. Ústí nad Labem, 2007, s. 125-147. ISBN 978-80-86971-27-8.
- NOVOTNÝ, Milan. Tajní evangelíci z Horek u Litomyšle za rekatolizace v 17. a 18. století. In *Sborník prací východočeských archivů* 9, 2004, s. 105-132. ISSN 231-6307.
- OPOČENSKÝ, Hanuš. *Protireformace v Čechách*. 2. vydání. Praha, 1921.
- Ottův slovník naučný*, 3. svazek, B-Bianchi. Praha, 1890.
- Ottův slovník naučný*, 14. svazek, Kartel-kraj. Praha, 1899.

- PÁNEK, Jaroslav. Nástup rekatolizace ve střední Evropě. In FRANCEK, Jindřich (ed.). *Rekatolizace v českých zemích. Sborník příspěvků z konference v Jičíně konané 10. září 1993*. Pardubice, 1995, s. 3-15.
- PETRÁŇ, Josef. *Nevolnické povstání 1775. Prolegomena edice pramenů*. Praha, 1972.
- REZEK, Antonín. *Dějiny prostonárodního hnutí náboženského v Čechách od vydání tolerančního patentu až na naše časy, Část I*. Praha, 1887.
- RŮŽIČKA, Jindřich et al. *Okresní archiv Svitavy se sídlem v Litomyšli. Průvodce po archivních fondech a sbírkách*. Hradec Králové, 1973.
- RYCHETSKÝ, Čestmír. *Kazatelé a sbory A. V. a H. V. v Čechách a na Moravě 1781-1918*. 2. dopl. vydání. Telč, 2008.
- SEDLÁČEK, August. *Hrady, zámky a tvrze království českého. Díl první, Chrudimsko*. 3. nezměněné vydání. Praha, 1993. ISBN 80-85794-05-5.
- SCHALLER, Josef František Jaroslav. *Topographie des königreichs Böhmen. T. 11, Chrudimer Kreis*. Prag, 1790.
- SOMMER, Johann Gottfried. *Das Königreich Böhmen: statistisch-topographisch dargestellt. Fünfter Band, Chrudimer Kreis*. Prag, 1837.
- SOUKUP, Miroslav. „Polabská spojka“. Úloha baráčníka Václava Jirmuse v předávání zprávy o nepublikovaném tolerančním patentu. In *Po vzoru Berojských. Život a víra českých a moravských evangeliků v předtoleranční a toleranční době*. Praha, 2008. s. 126-133. ISBN 978-80-7017-088-5.
- STUHLÁ, Pavla. *Prachatický vikariát 1676-1750. Vybrané otázky církevní správy*. Praha, 2004. ISBN 80-7308-082-6.
- ŠÁDA, František. *Archiv vikariátu Chrast. Inventář k archivnímu fondu*. Okresní úřad v Chrudimi, 1973.
- ŠÁDA, František. *Vikariát Chrudim. Inventář k archivnímu fondu*. Okresní archiv v Chrudimi, 1972.
- ŠÁDA, František. *Vikariát Skuteč. Inventář k archivnímu fondu*. Okresní archiv v Chrudimi, 1972.
- ŠORM, Petr. Tajní nekatolíci ve východních Čechách (Opočensko a Dymokursko). In NEŠPOR, Zdeněk R. (ed.). *Čeští nekatolíci v 18. století. Mezi pronásledováním a náboženskou tolerancí*. Ústí nad Labem, 2007, s. 165-182. ISBN 978-80-86971-27-8.
- ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Běh života českých emigrantů v Berlíně v 18. století*. Praha, 1999. ISBN 80-7017-253-3.

- ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Exulantská útočiště v Lužici a Sasku*. Praha, 2004. ISBN 80-7017-008-5.
- ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Pozváni do Slezska. Vznik prvních českých emigrantských kolonií v 18. století v pruském Slezsku*. Praha, 2001. ISBN 80-7017-533-2.
- ŠTĚŘÍKOVÁ, Edita. *Stručně o pobělohorských exulantech*. Praha, 2005. ISBN 80-7017-022-0.
- VALENTA, Aleš. *Dějiny rodu Kinských*. České Budějovice, 2004. ISBN 80-86829-05-7.
- VELKOVÁ, Alice. Proměny venkovské společnosti v letech 1700-1850. In *Český časopis historický* 105, č. 4, 2007, s. 809-857. ISSN 0862-6111.
- WÄNTIG, Wulf. *Grenzerfahrungen. Böhmische Exulanten im 17. Jahrhundert*. Konstanz, 2007. ISBN 978-3-89669-612-0.
- ZUBER, Rudolf. *Osudy moravské církve v 18. století (1695-1777). I. díl*. Praha, 1987.
- ZUBER, Rudolf. *Osudy moravské církve v 18. století (1695-1777). II. díl*. Olomouc, 2003. ISBN 80-7266-156-6.

Internetové zdroje:

- Knihopis Digital: České prvotisky a staré tisky (1476-1800) on-line* [online databáze]. Filozofický ústav Akademie věd ČR - Kabinet pro klasická studia [cit. 2009-8-13]. Dostupná z WWW: <<http://db.knihopis.org>>.

8. Seznam tabulek a grafů

Tabulky:

Tabulka 1 - <i>Náboženská struktura na panstvích Chrudimského kraje v roce 1651</i>	34
Tabulka 2 - <i>Náboženská struktura statků a dvorů v Chrudimském kraji v roce 1651</i>	36
Tabulka 3 - <i>Náboženská struktura královských měst v roce 1651</i>	37
Tabulka 4 - <i>Sociální postavení a náboženská příslušnost kmotrů ve farnosti Hlinsko v letech 1645-1650</i>	45
Tabulka 5 - <i>Osoby s nejčtenější účastí na křtech v roli kmotra ve farnosti Hlinsko v letech 1645-1650</i>	47
Tabulka 6 - <i>Četnost výskytu kmotrů nekatolického vyznání při křtech ve farnosti Hlinsko</i>	48
Tabulka 7 - <i>Vývoj počtu far a kostelů v Chrudimském kraji v letech 1671-1781</i>	58
Tabulka 8 - <i>Stav farní správy v Chrudimském kraji v letech 1741 a 1771 na základě srovnání zpovědních výkazů s Catalogem cleri</i>	60
Tabulka 9 - <i>Náboženské poměry v Chrudimském kraji v letech 1671-1725 na základě zpovědních seznamů pražské arcidiecéze</i>	65
Tabulka 10 - <i>Náboženské poměry v Chrudimském kraji v letech 1737-1781 na základě velikonočních zpovědních seznamů pražské arcidiecéze</i>	66
Tabulka 11 - <i>Počty nekatolických rodin (osob) podle topografie J. G. Sommera (1837)</i>	78
Tabulka 12 - <i>Vzájemný podíl vesnických hospodářských usedlostí v soupisu podle výry 1651, Berní rule 1654 a Tereziánském katastru 1748</i>	115
Tabulka 13 - <i>Struktura řemeslníků a živnostníků ve Skutči, Hlinsku a Svatce v roce 1651 a 1748</i>	120
Tabulka 14 - <i>Struktura podruhů ve Skutči, Hlinsku a Svatce dle vykonávaného řemesla v roce 1651 a 1748</i>	122
Tabulka 15 - <i>Příslušníci sociálních skupin dle vyznání na vesnicích panství Rychmburk (1651)</i>	125
Tabulka 16 - <i>Příslušníci sociálních skupin dle vyznání ve Skutči, Hlinsku a Svatce (1651)</i>	127
Tabulka 17 - <i>Náboženská struktura manželských párů dle sociálních skupin na vesnic (1651)</i>	130

Tabulka 18 - <i>Náboženská struktura manželských párů dle sociálních skupin ve Skutči, Hlinsku a Svatce (1651)</i>	131
Tabulka 19 - <i>Sociálně-náboženská struktura rodin na vesnici (1651)</i>	135
Tabulka 20 - <i>Sociálně-náboženská struktura rodin ve Skutči, Hlinsku a Svatce (1651)</i> ..	136
Tabulka 21 - <i>Náboženská struktura vesnické čeledi na panství Rychmburk (1651)</i>	138
Tabulka 22 - <i>Náboženská struktura městské čeledi na panství Rychmburk (1651)</i>	139
Tabulka 23 - <i>Tolerování nekatolíci na panství Rychmburk v roce 1784</i>	157

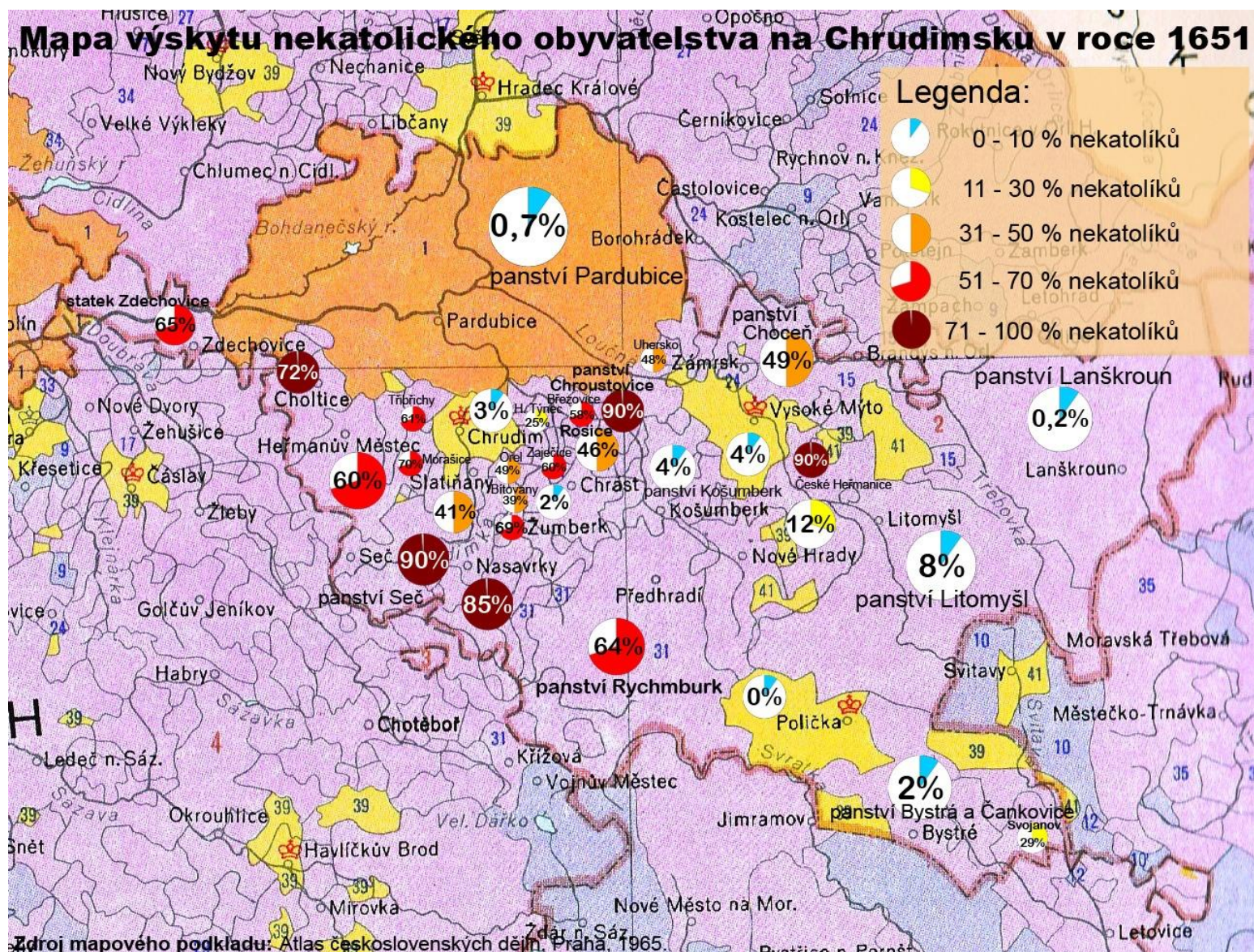
Grafy:

Graf 1 - <i>Vývoj počtu far a kostelů v Chrudimském kraji v letech 1671-1781</i>	59
Graf 2 - <i>Vliv průměrné nadmořské výšky na bonitu půdy</i>	117
Graf 3 - <i>Průměrný podíl pustých usedlostí v oblastech s různou bonitou půdy</i>	117
Graf 4 - <i>Průměrný podíl nekatolických hospodářů v oblastech s různou bonitou půdy</i>	118
Graf 5 - <i>Náboženská struktura sociálních skupin na vesnicích panství Rychmburk (1651)</i>	125
Graf 6 - <i>Náboženské složení sociální kategorie podruhů na vesnici (1651)</i>	126
Graf 7 - <i>Náboženská struktura sociálních skupin ve Skutči, Hlinsku a Svatce (1651)</i>	127
Graf 8 - <i>Náboženské složení sociální kategorie podruhů ve Skutči, Hlinsku a Svatce (1651)</i>	128
Graf 9 - <i>Náboženské složení všech příslušníků sociálních skupin na panství Rychmburk (1651)</i>	129
Graf 10 - <i>Náboženská struktura manželských párů dle sociálních skupin na vesnici (1651)</i>	130
Graf 11 - <i>Náboženská struktura manželských párů dle sociálních skupin ve Skutči, Hlinsku a Svatce (1651)</i>	131
Graf 12 - <i>Celková struktura manželských párů dle náboženské příslušnosti v městském i vesnickém prostředí na panství Rychmburk (1651)</i>	133
Graf 13 - <i>Sociálně-náboženská struktura rodin na vesnici (1651)</i>	135
Graf 14 - <i>Sociálně-náboženská struktura rodin ve Skutči, Hlinsku a Svatce (1651)</i>	137
Graf 15 - <i>Celková struktura rodin dle náboženského složení na panství Rychmburk (1651)</i>	138
Graf 16 - <i>Náboženská struktura vesnické čeledi na panství Rychmburk (1651)</i>	139
Graf 17 - <i>Náboženská struktura městské čeledi na panství Rychmburk (1651)</i>	140

9. Seznam příloh

Příloha č. 1 - <i>Mapa výskytu nekatolického obyvatelstva na Chrudimsku v roce 1651</i>	188
Příloha č. 2 - <i>Mapa Chrudimského kraje (autor Jan Kryštof Müller, Vídeň, 1760)</i>	189
Příloha č. 3 - <i>Dějepisná mapa okresu hlineckého (autor Josef Homolka, Hlinsko, 1897)</i> ...	190
Příloha č. 4 - <i>Mapa Chrudimského kraje – detail panství Rychmburk (autor Jan Kryštof Müller, Norimberk, 1772)</i>	191
Příloha č. 5 - <i>Mapa Chrudimského kraje – detail panství Rychmburk (autor Jan Kryštof Müller, Vídeň, 1760)</i>	192
Příloha č. 6 - <i>Náboženská struktura na panstvích Chrudimského kraje v roce 1651 (rozšířená verze tabulky)</i>	193
Příloha č. 7 - <i>Náboženská struktura na statcích a dvorech Chrudimského kraje v roce 1651 (rozšířená verze tabulky)</i>	194
Příloha č. 8 - <i>Náboženská struktura v královských městech Chrudimského kraje v roce 1651 (rozšířená verze tabulky)</i>	195
Příloha č. 9 - <i>Toleranční sektářství v letech 1783-1800 ve východních Čechách (mapka)</i> ..	196

Příloha č. 1

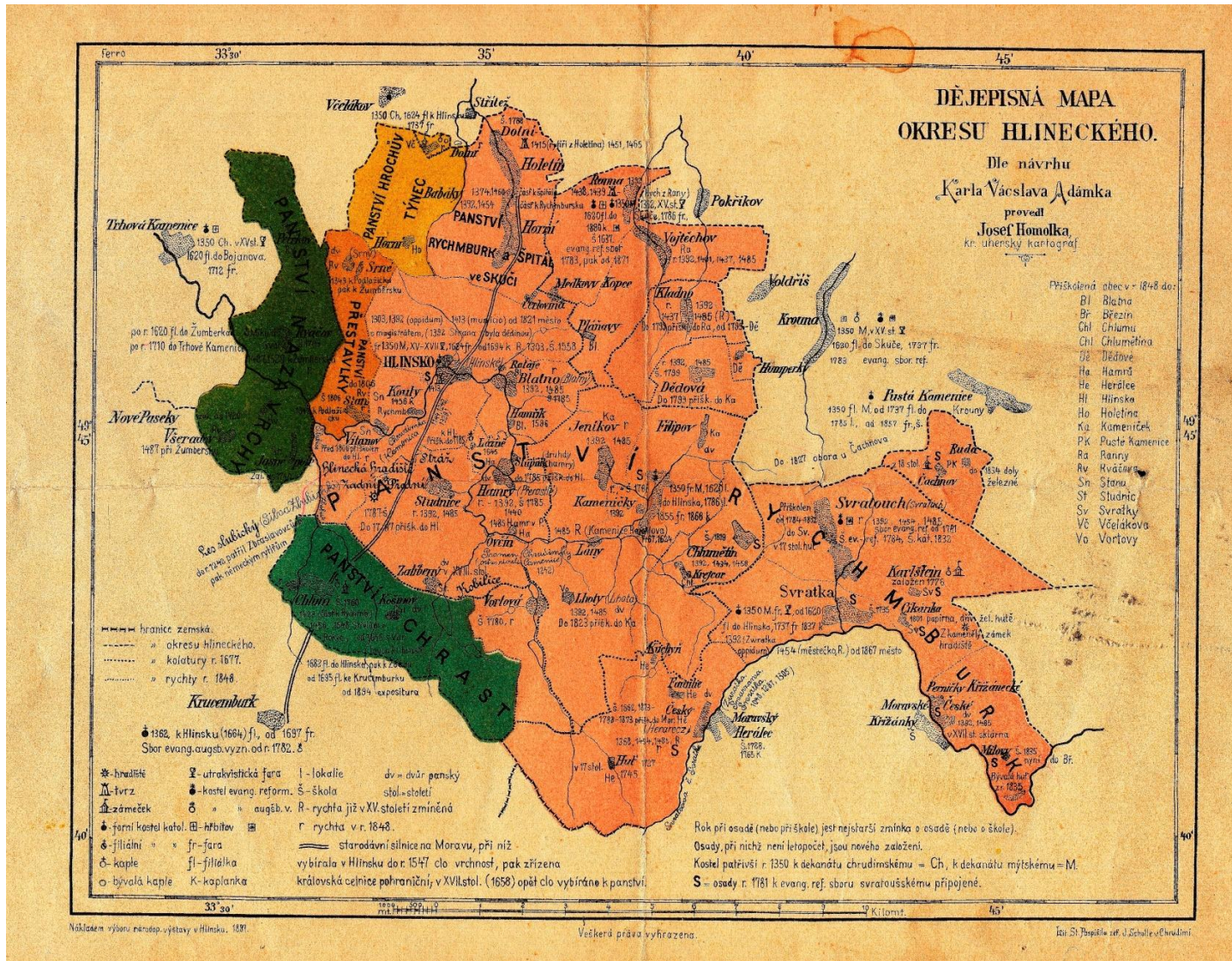
Příloha č. 2

Mapa Chrudimského kraje (autor Jan Kryštof Müller, Vídeň, 1760)

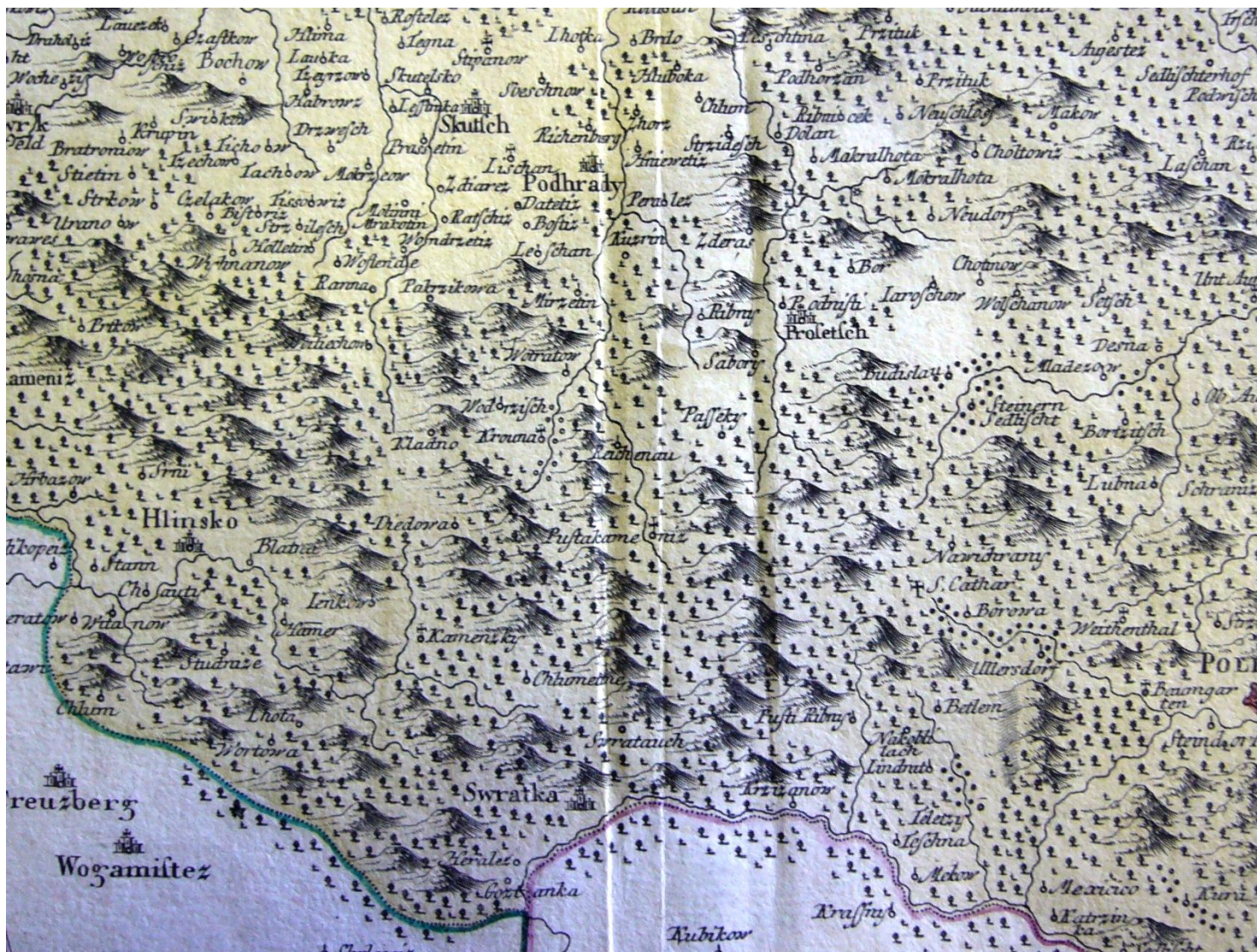
Příloha č. 3

Dějepisná mapa okresu hlineckého (autor Josef Homolka, Hlinsko, 1897)

Příloha č. 4

Mapa Chrudimského kraje – detail panství Rychmburk (autor Jan Kryštof Müller, Norimberk, 1772)

Příloha č. 5

Mapa Chrudimského kraje – detail panství Rychmburk (autor Jan Kryštof Müller, Vídeň, 1760)

Příloha č. 6

Náboženská struktura na panstvích Chrudimského kraje v roce 1651 (rozšířená verze tabulky)

Panství	Celkem osob ^(a)	Katolíci				Nekatolíci				Nekatolíci bez naděje		Náboženská příslušnost šlechty (erbovních měšťanů)		Osoby bez uvedení víry celkem ^(b)	Nejnižší věk uváděných dětí
		Muži	Ženy	Celkem		Muži	Ženy	Celkem		Celkem		Muži	Ženy		
				Počet	Podíl (v %)			Počet	Podíl (v %)	Počet	Podíl ^(c) (v %)				
SEČ	678	47	22	69	10,18	278	331	609	89,82	525	86,21	-	-	-	12
CHROUSTOVICE	450	30	17	47	10,44	202	201	403	89,56	-	0,00	-	-	-	10
NASAVRKY	525	54	23	77	14,67	191	257	448	85,33	177	39,51	-	-	-	11
CHOLTICE	402	75	35	110	27,57	116	173	289	72,43	6	2,08	-	-	3	11
RYCHMBURK	3011	571	518	1089	36,28	821	1101	1922	63,83	10	0,52	-	-	-	12
HEŘMANŮV MĚSTEC A STOLANY + BYLANÝ	774	141	163	304	39,84	211	248	459	60,16	91	19,83	2 r N+	-	11	10 12 pro Bylany
CHOCEŇ	1594	392	424	816	51,32	349	425	774	48,68	-	0,00	1 r K	1 r K	2	11
ROSICE	694	177	193	370	53,55	142	179	321	46,45	6	1,87	-	2 r K	3	10
SLATIŇANY	293	88	84	172	59,31	45	73	118	40,69	18	15,25	-	-	3	12
NOVÉ HRADY	792	329	369	698	88,35	41	51	92	11,65	1	1,09	1 r K 1 r N+	3 r K 3 r N+	2	12
LITOMYŠL	8016	3479	3886	7365	91,95	306	339	645	8,05	2	0,31	2 r K	1 r K	6	11
KOŠUMBERK	818	380	404	784	95,96	23	10	33	4,04	-	0,00	1 hr K 2 r K 3 vl K 1 e K	1 hr K 1 vl K	1	10
CHRAST	788	318	338	656	98,35	5	6	11	1,65	9	81,82	-	-	121	1
BYSTRÉ A ČANKOVICE	1958	891	1035	1926	98,37	12	20	32	1,63	17	53,13	-	-	-	-
PARDUBICE	8453	3958	4425	8383	99,32	30	27	57	0,68	-	0,00	1 r K	-	13	7
LANŠKROUN	8011	3566	4431	7997	99,85	6	6	12	0,15	2	16,67	-	2 e K	2	11

Vysvětlivky: r – rytíř; hr – hrabě (hraběnka); vl – vladýka; e – erbovník, erbovní měšťan; K – katolík; N+ nekatolík s nadějí na obrácení se ke katolictví.

(a) – Součet všech osob uvedených v edici *Soupisu poddaných podle víry z roku 1651* pro jednotlivá panství.

(b) – Osoby v edici *Soupisu poddaných podle víry z roku 1651* uvedené bez náboženské příslušnosti, popř. nejednoznačně určené (např. katolík s nadějí – k+).

(c) – Percentuální podíl nekatolických osob bez naděje na obrácení ke katolické víře (v soupise označení jako *n-*) na celkovém počtu nekatolíků na daném panství.

Příloha č. 7

Náboženská struktura na statcích a dvorech Chrudimského kraje v roce 1651 (rozšířená verze tabulky)

Statek	Celkem osob ^(a)	Katolíci				Nekatolíci				Nekatolíci bez naděje		Náboženská příslušnost šlechty (erbovních měšťanů)		Osoby bez uvedení víry celkem ^(b)	Nejnižší věk uváděných dětí
		Muži	Ženy	Celkem		Muži	Ženy	Celkem		Celkem		Muži	Ženy		
				Počet	Podíl (v %)			Počet	Podíl (v %)	Počet	Podíl ^(c) (v %)				
ČESKÉ HEŘMANICE	564	48	9	57	10,11	232	275	507	89,89	-	0,00	-	-	-	12
MORAŠICE	231	36	35	71	30,74	73	87	160	69,26	43	26,88	-	-	-	11
ŽUMBERK	240	50	25	75	31,38	75	89	164	68,62	-	0,00	2 r K	3 r K	1	10
ZDECHOVICE	336	84	34	118	35,33	78	138	216	64,67	22	10,19	-	-	2	10
TŘIBŘICHY	83	20	12	32	38,55	24	27	51	61,45	-	0,00	-	-	-	9
ZAJEČICE	351	91	49	140	39,89	74	137	211	60,11	12	5,69	-	5 r K	-	12
BŘEZOVICE ^(d)	90	19	18	37	41,57	23	29	52	58,43	-	0,00	3 r K 1 r N+	3 r K 3 r N+	1	4
PŘESTAVLKY	353	78	77	155	43,91	85	113	198	56,09	16	8,08	-	-	-	12
OREL	117	35	24	59	50,86	24	33	57	49,14	6	10,53	1 r K	4 r K	1	12
UHERSKO	127	32	34	66	51,97	33	28	61	48,03	-	0,00	-	-	-	10
BÍTOVANY	44	14	13	27	61,37	6	11	17	38,63	2	11,76	1 r K	1 r K	-	12
SVOJANOV	285	107	94	201	70,77	32	51	83	29,23	8	9,64	-	-	1	12
HROCHŮV TÝNEC	176	62	70	132	75,43	20	23	43	24,57	9	20,93	-	-	1	12
LIBANICE	54	22	20	42	77,78	4	8	12	22,22	-	0,00	1 r K	1 r K	-	8
ČANKOVICE	14	6	5	11	78,57	1	2	3	21,43	-	0,00	1 r K	1 r K	-	14
LHOTKA	39	18	14	32	82,05	2	5	7	17,95	2	28,57	1 r K	1 r K	-	11
TROJOVICE	230	95	97	192	83,48	16	22	38	16,52	-	0,00	1 r K	3 r K	-	12
Svobodný dvůr															
BĚLÁ	240	113	124	237	98,75	2	1	3	1,25	2	66,67	2 r K 1 r N+	-	-	12
VLČNOV	9	5	4	9	100,00	-	-	-	0,00	-	0,00	3 r K	2 r K	-	-

Vysvětlivky: r – rytíř; hr – hrabě (hraběnka); vl – vladyka; e – erbovník, erbovní měšťan; K – katolík; N+ – nekatolík s nadějí na obrácení se ke katolictví.

(a) – Součet všech osob uvedených v edici *Soupisu poddaných podle víry z roku 1651* pro jednotlivá panství.

(b) – Osoby v edici *Soupisu poddaných podle víry z roku 1651* uvedené bez náboženské příslušnosti, popř. nejednoznačně určené (např. katolík s nadějí – k+).

(c) – Percentuální podíl nekatolických osob bez naděje na obrácení ke katolické víře (v soupise označeni jako n-) na celkovém počtu nekatolíků na daném panství.

(d) – Jako nekatolické osoby šlechtického (rytířského) stavu uvedeny děti ze šlechtických rodin ve věku 4 – 9 let. Osoby tohoto věku však nelze konfesně zařazovat.

Příloha č. 8

Náboženská struktura v královských městech Chrudimského kraje v roce 1651 (rozšířená verze tabulky)

Město	Celkem osob ^(a)	Katolíci				Nekatolíci				Nekatolíci bez naděje		Náboženská příslušnost šlechty (erbovních měšťanů)		Osoby bez uvedení víry celkem ^(b)	Nejnižší věk uváděných dětí
		Muži	Ženy	Celkem		Muži	Ženy	Celkem		Celkem		Muži	Ženy		
				Počet	Podíl (v %)			Počet	Podíl (v %)	Počet	Podíl ^(c) (v %)				
VYSOKÉ MYTO	1859	802	942	1744	95,67	50	29	79	4,33	10	12,66	1 r K	1 r K	36	2
CHRUDEM	1856	814	952	1766	96,71	25	35	60	3,29	5	8,33	2 r K 1 vl K	3 r K	22	11
POLIČKA	1995	919	1065	1984	100,00	-	-	-	0,00	-	0,00	1 e K	-	11	11
<i>Majetek špitálu města SKUTČE</i>	65	11	15	26	40,00	15	24	39	60,00	1	2,56	-	-	-	12

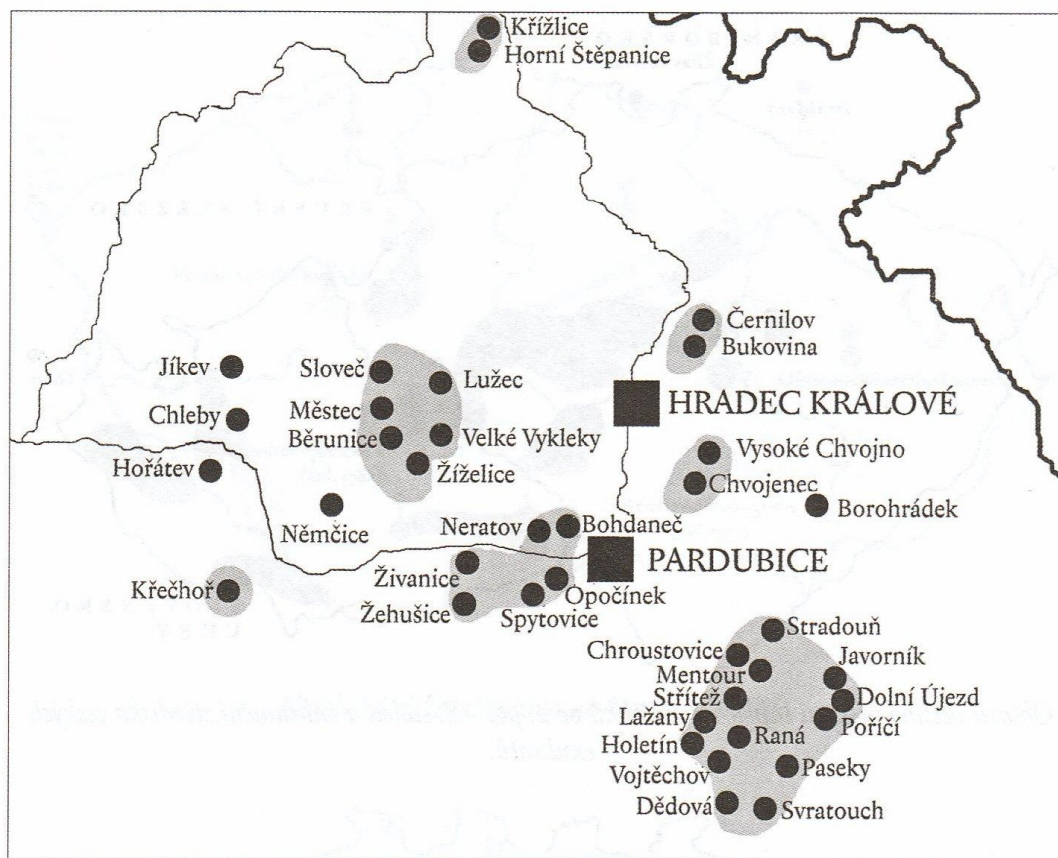
Vysvětlivky: r – rytíř; hr – hrabě (hraběnka); vl – vladyka; e – erbovník, erbovní měšťan; K – katolík; N+ – nekatolík s nadějí na obrácení se ke katolictví.

(a) – Součet všech osob uvedených v edici *Soupisu poddaných podle víry z roku 1651* pro jednotlivá panství.

(b) – Osoby v edici *Soupisu poddaných podle víry z roku 1651* uvedené bez náboženské příslušnosti, popř. nejednoznačně určené (např. katolík s nadějí – k+).

(c) – Percentuální podíl nekatolických osob bez naděje na obrácení ke katolické víře (v soupise označení jako *n-*) na celkovém počtu nekatolíků na daném panství.

Příloha č. 9

Toleranční sektářství v letech 1783 – 1800 ve východních Čechách.

Zdroj: NEŠPOR, Zdeněk R. *Náboženství na prahu nové doby. Česká lidová zbožnost 18. a 19. století.* Ústí nad Labem, 2006. s. 668. ISBN 80-86971-06-6.

Resumé

The diploma thesis is interested in question of religious situations of Chrudim region to the half of 17th century till the 1781 when The Toleration Edict was brought out. The main sources for the study of religious phenomena, which were used in this thesis, are The Register of subjects according to faith from the year 1651 and lists of confessions from years 1671-1781.

The work is firstly concerned to evolution of the used sources and literature which were used for study of such a topic. One short chapter is interested in general problem of recatholicism in Bohemia in the 17th century. The research itself is concentrated on the structure of religious situations at manor houses, farms and royal towns at Chrudim region. The attention is aimed to the kind of religion of subjects and noblemen as well. There is also mentioned the period of the great historical event in Bohemia in the year 1781.

The second part of the thesis is concentrated on analysis of religious situations at Chrudim region in 18th century connected with the reconstruction of the system of presbyteries after the battle at „Bílá Hora“ in 1621. I focused on the religious emmigration from Chrudim region in the 18th century.

The last, quite large part of the thesis is interested in the religious situation at the Rychmburk manor house which also belonged to Chrudim region. In the essay the religious structure is registred from the half of the 17th century to the 1781. One short chapter is concentrated on the social-religious structure of subjects of the manor house on the base of analysis of The Register of subjects according to the faith from the year 1651 in combination with first land registers (1654 and 1748). This chapter is concentrated on the question of religious attacks around the year 1781 and the roots of toleration sectarianism at monitored dominium.

The thesis is completed with the chapter which is interested in the fate of noncatholic man Jan Koudelka from Pusta Kamenice at Rychmburk manor house, who was convicted of the sale of banned protestant literature and of contacts with emigrants. The thesis also examines godmother and godfather's connections from the social-religious position at the Hlinsko parish in the half of 17th century.

There also enclosed several pictorial materials inclusive the charts. The most important additional material is the map of the existence of the secret noncatholics at Chrudim region in the year 1651.

The aim of this thesis is to show religious situations at Chrudim region from the half of the 17th century to the end of 18th century which is influenced and limited by the sources we have for studies of secret noncatholicism after the year 1620 and to formulate the effects which were impacting to this lingering to the period of Toleration Edict.